

Həbibulla Mənaflı

1930-cu il

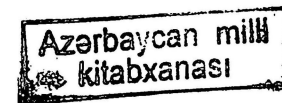
ŞƏKİ ÜSYANI

Həbibulla Manafli

Азф-339512

1930-cu il ŞƏKİ ÜSYANI

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Şəki filialının
Elmi Şurasının 30 noyabr 2022-ci il tarixli (pr. №3)
iclasının qərarı ilə təsdiq edilir*

Bakı – 2024

Elmi redaktor:

Nəsiman Yaqublu

*Bakı Dövlət Universitetinin professoru,
tarix elmləri doktoru*

Məsləhətçi redaktor:

Ədalət Tahirzadə

*Bakı Avrasiya Universitetinin professoru,
filologiya elmləri namizədi*

Rəyçilər:

Vüsal Baxışov

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Şəki filialının Humanitar fənlər kafedrasının müdiri,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru*

Vaqif Aslan

*Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Şəki Təşkilatının sədri,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şəki
filialının Humanitar fənlər kafedrasının baş müəllimi*

Manaf Həbibulla Şirin oğlu. "1930-cu il Şəki üsyanı".

– Bakı: Mütərcim, 2024. – 200 səh.

XX yüzilin 20-ci illərinin sonunda sovet-kommunist rejimi Azərbaycanda bütün istehsal vasitələri üzərində özünün inhisarçı mövqeyini təmin etmək məqsədilə həm fərdi kəndli təsərrüfatlarını ləğv edib kollektiv təsərrüfatlar yaratmaq, həm də azad sənətkarlığa əsaslanan kустar istehsalı sıradan çıxarmaq üçün əməli fəaliyyətə başladı.

Eyni zamanda, o dövrdə xalqımızın milli dəyərləri və dini əqidəsi sərt tərzdə diskriminasiya siyasətinə məruz qaldı. Kəndlinin torpaqla bağlı ümidlərinin üstündən xətt çəkən, kустar istehsalı iflic edən, Azərbaycan xalqının assimilyasiya prosesinə təkan verən bu sosial-iqtisadi və mürtəce milli siyasət 1930-cu ildə Şəkiddə üsyana səbəb oldu. Şəkiddə başlanan və Azərbaycanın bir sıra bölgələrinə yayılan etiraz hərəkatının mahiyyəti Sovet tarixşünaslığı tərəfindən kəskin şəkildə saxtalaşdırılmışdır.

Bu kitabda çoxsaylı tarixi faktlar əsasında yaxın keçmişimizin ağ səhifəsinə çevrilmiş həmin hadisənin üzərindən təhrif örtüyü götürülmüş, üsyanın səbəbləri, gedişi və nəticələri geniş surətdə işıqlandırılmışdır.

M 4702060000 36-24
026

© M.Ş.Həbibulla, 2024

ÖN SÖZ

Şəkiddə Yuxarı Karvansaranın arxasındakı meydanda 1930-cu il üsyanı zamanı həlak olmuş yerli kommunistlərin xatirəsinə bir abidə qoyulmuşdu. 60-cı illərdə raykomda məsul işdə çalışan bir qohumum ilə həmin yerdən keçdiyimiz zaman məsul partiya işçisi ayaq saxlayıb mənim nəzərimi abidəyə cəlb etdi:

Bu abidə Vətən yolunda canlarını qurban verən köhnə kommunistlərin xatirəsinə ucaldılmışdır.

Şəkiddə, Yuxarı Karvansaranın arxasındakı meydanda 1930-cu il üsyanı zamanı həlak olmuş kommunistlərin, dahi şairin sözləri ilə desək, Vətən xainlərinin xatirəsinə əbədiləşdirən abidə

Əsəbləşdim və qeyri-adi olaraq:

– Məgər bunlar Vətənin nə olduğunu bilirdimi? – deyər qəzəblə onun üzünə baxdım.

O, eyhamımı başa düşüb susunca, mən:

– Əslində bunlar Vətən xainləridir. Vətən yolunda canlarını qurban verənlər isə bunları cəhənnəmə vasil edənlərdir.

Bu söhbətdən sonra qohumum məndən soyumağa başladı. Aramızda soyuq münasibət yarandı. İllər keçdi. Qohumumu işdən qovdular. O, haqsız qovulduğunu bildirmək və məndən kömək diləmək üçün Bakıya gəldi. Qohumum ciddi-cəhdlə günahsız olduğunu, amma raykomun I katibinin rüşvət aldığı və əxlaqsız olduğunu MK-ya açıq imza ilə yazdığına görə işdən qovulduğunu bildirdi.

Mən gülüb neçə il əvvəlki söhbətimizi onun yadına salıb dedim:

– Sənin işdən qovulmağını mən çox təbii sayıram. Çünki bu gün səni işdən qovan partiya rəhbəri dünən Şəki üsyanında öldürülmüş həmin kommunistlərin törəmələridir.

O:

– Neyləyim, hamı kimi mən də bu rejimin ədalətinə inanmışdım.

Dedim:

– Xeyr, Xalq heç zaman bu bic quruluşun ədalətinə inanmayıb. İnanan sənin kimi nomenklatura işçiləri idi. Çünki kor-koranə inanmaq sizə sərf edirdi. İndi get, inandığın rejimin ədalətini tap, görüm necə tapırsan.

Qohumum 2 il yuxarılara məktublar yazdı, teleqramlar vurdu. Moskvaya qədər getdi. Amma ədaləti tapa bilmədi.

Mən hər dəfə Şəkiyə getdiyim zaman həmin abidənin önündən keçəndə orda yatanlara lənət, xalqın haqqı uğrunda canlarını qurban verən, güllələnən, sürgünə göndərilən Bəhram bəylərin, Mustafa bəy Əlicanbəyovların, kor Xuduların və Şeyxzadələrin ruhuna rəhmət oxuyardım.

Allaha min dəfə şükürlər olsun, Kreml əsarətindən xilas olduq. Amma o vaxtdan bu günə qədər Şəki üsyanı mənim ürəyimdə qara bir yara kimi durur, hər dəfə yadıma düşəndə göyüm-göyüm göynəyir-dim. Çünki Bakıdan gələn rus ordusunun məzlum xalqa necə divan

tutduğunu, xalqın naləsini, Qurcana dərəsində gecələr səhərə qədər güllələnən igidlərin sinəsində soyuyan güllə səslərini eşidirdim.

O zaman mən 5 yaşlı uşaq olduğuma baxmayaraq, nənəmin və gəlinlərin qara kəlağayı ördüklərini, əmilərimin və atamın babamla, xıssın-xıssın, qorxa-qorxa danışdıqlarını və xüsusilə dağda vurulan Qaçaq Abbasın şələ üstündə sürüldüyünü görən camaatın gizlində hönkür-hönkür ağladığını dünən olmuş kimi xatırlayıram.

Uşaq ikən qəlbimə düşən o qara ləkəni sətirlərə çevirib vərəqlərə köçürmək son illər mənim arzum oldu. Amma arxivlərdə işləmək, üsyana aid olan faktları, sənədləri üzə çıxarmaq yaşımın bu çağında mənə çox çətin idi. Amma vaxt keçir, üsyanın canlı şahidi olan qocalar sıradan çıxırdı.

Azərbaycanın tarixində qızıl hərflərlə yazılmağa layiq olan 30-cu il Şəki üsyanı haqqında bədii əsər yazmaq üçün öncə tarixi faktlar və sənədlərin üzə çıxarılması lazım idi. Buna görə də mən Bakıdakı bir neçə tarixçiye, o cümlədən də Şəkinin bir neçə qələm əhlinə bu məsələni öyrənməyi təklif etdimsə də yaxın duran olmadı. Nəhayət, Şəki ziyalılarından Həbibulla Manaflı bu işi boynuna götürdü və arxiv sənədləri əsasında bu kitabı üzə çıxartdı.

Kitabın I fəslində üsyanın yaranma səbəbləri – istehsal vasitələri üzərində dövlət inhisarı, yeni iqtisadi siyasət nəticəsində xalqın dilənçi kökünə düşməsi, “Mübariz Allahsızlar Cəmiyyəti”nin əlli ilə yüz illərin sınağından çıxmış gözəl adət-ənənələrə milli və dini dəyərlərə qarşı səlib yürüşləri inandırıcı faktlar və sənədlər əsasında göstərilmişdir.

Müəllif, inkar edilməsi mümkün olmayan dəlillər əsasında vurğulayır ki, sovet diktaturasının insan iradəsini dar çərçivələr içərisinə salmaq niyyəti, azad sənətkarlığı və fərdi kəndli təsərrüfatlarını məhv etmək yönündə apardığı iqtisadi siyasət xalqın mövcud üsul-idarəyə qarşı qəzəbini və nifrətini zəruriləşdirdi.

Kitabın nəzərimizi cəlb edən uğurlu cəhətlərindən biri də xalqın mövcud quruluşa qarşı mübarizəsini Şəki çərçivəsindən çıxararaq ümum Azərbaycan fonunda əks etdirə bilməsidir. Belə ki, müəllif Qax, Zaqatala, Balakən, Oğuz və Qəbələdə baş verən kəndli üsyanlarını da əhatə etmişdir.

Şəki ətrafındakı kənd və şəhərlərdə təşkil olunmuş silahlı üsyanları ad və ünvanları ilə göstərən müəllif “Şəki üsyanı” adı ilə tarixə düşmüş bu hərəkətin coğrafiyasını da çəkmişdir. Məsələn, müəllif Əliabaddan Novruz Şirinovun, Varxiyandan İslam Qara oğlunun, Baş Göynükdən Süleyman Salman oğlunun, Qabaqcöl kəndindən Məmməd Ramazan oğlunun, Tala kəndindən Həsən Osman oğlunun dəstələrini bir-bir oxuyucuya təqdim edir.

Üsyanın rəhbəri isə Peterburq Konstantin artilleriya məktəbini bitirmiş, 1919-cu ildə qardaşları Vahid bəy və podpolkovnik Hüseyn bəylə birlikdə daşnaklara qarşı rəşadətlə vuruşan və Əsgəran ətrafında onları böyük məğlubiyyətə uğradan Bəhram bəy Nəbibəyov idi.

Kitabda müqavimət hərəkətinin üzvlərindən biri olan Hüseyn bəy Əsəd oğlu ilə Göyçay rayon hərbi komissarı vəzifəsinə yüksələn qardaşı Əlibala arasında gedən söhbət çox ibrətamizdir. Kommunist Əlibala Hüseyn bəyə Sovet hökumətinə qarşı çıxmamağı, silahı yerə qoymağı təklif edərkən Hüseyn bəyin ona verdiyi cavab qarşısında sarsılmamaq mümkün deyil:

– Mayasında allahsızlıq olan Lenin bayrağı altında yalnız satqınlar yaşaya bilər, mən yox.

O gün üçün bu söz elə belə deyilmiş söz kimi də görünə bilər. Amma biz bu gün görürük ki, Hüseyn bəy nə qədər haqlı imiş. Biz bu gün gördük ki, həqiqətən mayasında allahsızlıq olan bayrağın altında yalnız satqınlar yaşaya bilib. Mən Hüseyn bəyin bu sözünü həyəcənsiz oxuya bilmədim. Ana təbiəti və insan təbiətini zorlayan Sovet rejiminə qarşı haqq və ədalət bayrağı qaldırmış Hüseyn bəy kimi şəxsiyyətlərin bu gün xalqa tanınması bu günkü nəsə nə qədər lazımdır. Çünki xalq yalnız belə əyilməz şəxsiyyətlərin sayəsində özünü dərk edir və öz gücünə inanır.

Ölkənin 8 rayonunu əhatə edən hərəkətin mərkəzi Baş Göynük kəndi idi. Aprelin 12-dən 13-nə keçən gecə üsyan başlayır. Şəki əyalətinin rayon mərkəzi üsyançıların əlinə keçir. Sağ qalan kommunistlər poçt idarəsində gizləniir və oradan Bakıya xəbər göndərilir. 2 gündən sonra Mir Cəfər Bağirovun rəhbərliyi ilə rslardan ibarət zirehli avtomobillərlə silahlanmış ordu şəhəri mühasirəyə alır. Qan su yerinə

axıdılır. Son ölüm-dirim döyüşündə üsyançıların bir qismi həlak olur, bir qismi isə dağlara çəkilir. M.C.Bağirov xalqa müraciət edir:

– Sizin həmyerlilərinizdən biri cəlladların əli ilə qətlə yetirilərkən demişdir:

“Sovet hökuməti var və olacaqdır. Leninin göstərdiyi parlaq gələcək uğrunda mübarizə aparanaın sırası daha da sıxlaşır”.

Bu yerdə H.Manafının qələmi publisistikaya keçir. “Görəsən hansı gələcəkdən bəhs olunurdu? 1937-ci il, 1930-cu il üçün gələcək idi. Bəlkə həmin gələcəkdən söhbət gedirdi?... 1937-ci ildə hər şəhərdən yerindən boylanayan günəşin al-qırmızı şəfaqləri gecə ikən güllələnmiş soydaşlarımızın yerdə göllənmiş qanında bərk vururdu. Doğrudanmı, kimsə belə gələcək üçün qan tökməyi özünə rəva bilirdi?”

Burada müəllif, kommunist rəhbərin vəd etdiyi 1937-ci ilin dəhşətli “gələcəyi”ni çox böyük ustalıqla poeziya səviyyəsində mənalandırmayla 70 il xalqa “gələcək” deyə-deyə yalan vədlər verib aldadan rəzil rejimin əsil simasını açmışdır. Müəllif demişkən, bəlkə də həmin kommunist rəhbər “Gələcək” deyərəkən bu rejimin xalqın başına gətirəcəyi dəhşətli faciələrdən xəbər verirdi?!

Beləliklə, “Gələcək”lə bağlı yazılmış bu parça əsil poeziya və ümumiləşdirmə nümunəsidir. Kitabda belə məzmunlu parçalar istənilən qədərdir.

Arada-bərədə eşidirik: “Bizim xalq zülmə baş əyən” müti olduğundan Sovet imperiyasının zorakılığına 70 il dözüb susdu.

Amma yaxın tariximizi yaxşı bilən, onu Sovet təbliğat kitablarından deyil, həyatdan öyrənənlər belə düşünmür. 1920-ci illərdə Gəncə və Şamaxı, 1930-cu ildə Şəki, Zaqatala üsyanları, 1940-cı illərdə üstü açılan tələbə təşkilatları, 50-ci illərdən sonra yaranmağa başlayan dissident ədəbiyyatını inkar etmək mümkündürmü? 1988-ci ildəki Meydan hərəkətinin də öz başlanğıcını həmin üsyanlardan, tələbə təşkilatlarından və dissident ədəbiyyatından götürdüyünü unutmamalıyıq.

Mən bir vətəndaş və qələm sahibi kimi, Şəki üsyanının yaranma səbəblərini, gedişatını hazırlıq və başlanma məqamlarını, öndə gedən qəhrəmanlarını böyük zəhmət və səbirlə üzə çıxaran Həbibulla Manafliya dərin minnətdarlığımı bildirir, bir arzumu da çatdırmaq

istəyirəm. Əlimizdəki kitab üsyanın başlanması və dağılması tarixini əhatə edir. Amma üsyanın yatırılmasından sonra da davam edib partizan hərəkətinə çevrilməsi Şəki əhlinə yaxşı məlumdur. Ona görə də arzu edərdim ki, üsyanın birinci mərhələsi ilə bərabər sonuncu qaçağın qırxıncı illərdə öldürüldüyünü nəzərə alaraq hərəkətin ikinci mərhələsi olan partizan (qaçaqçılıq) hərəkəti haqqında yazılmasını da unutmayaq. Bu işi davam etdirmək, vətənimizin istiqlalı uğrunda canlarını qurban verib əsl şəhidlik mərtəbəsinə yüksələn üsyan qəhrəmanlarının hər biri haqqında ayrıca kitab yazıb onların cəsarət və şücaətini xalqa çatdırmaqla biz ona özünü tanıtmış olarıq. Şəkinin özündə və kəndlərində qaçaqçılıq hərəkətinin şahidlərini bu gün tapmaq mümkündür. 4 il əvvəl dünyasını dəyişmiş qışlaqlı Səadəddin Yunusov xəyanətin murdar əli ilə Qaçaq Kor Xudunun necə öldürülməsinin şahidi olduğunu mənə danışmışdı:

Uzun illər dağda-daşda tək başına dolaşan Qaçaq Xudu bir qismət isti xörək və çay içmək arzusu ilə gecə yarısı dost bildiyi bir yaxın adamının qapısını döyür. Ev sahibi onu gülər üzlə qarşılayıb evə dəvət edir. O, əvvəlcə çimir. Alt paltarlarında oturub xörək yediyi zaman eşikdə hənirti eşidir. Eşiyə boylanıb silahlı adamların onu güddiyini görür. Heç demə evin sahibi Xudunun onlarda olduğunu milisə xəbər veribmiş.

Ev mühasirəyə alınır. “Təslim ol” xəbərdarlığına əhəmiyyət verməyən Xudu silaha sarılır. Atışma başlanır. Qaçaq Xudu milislərdən bir neçəsini öldürüb evin yuxarı mərtəbəsinə qalxan pilləkənlə özünü çardağa atır. Uzun müddət içəridən səs gəlmədiyini gören milislər onun öldüyünü güman etsələr də evə girməyə qorxurlar. Milislərdən 2-si qürrələnib çardağa qalxır. Xudu onları vurur. Yenidən atışma başlanır. Bütün kənd atışma səsinə oyanıb evin ətrafına toplaşır. Onu vurmağın mümkün olmadığını gören milislər evi yandırır. Xudu tüstüdə boğulur. Çölə çıxmaq istədiyi zaman evin yanmış tiri onun boynunun kökünə düşür, o, yıxılır. Amma heç kəs ona yaxınlaşmağa cürət etmir. Heç demə o qaranlıqda sürünə-sürünə evin arxa tərəfinə keçibmiş. Milislər isə yanan evə güllə atmaqda davam edirlər. Birdən evin arxa tərəfindən güllə səsi, arxasınca da Xudunun

“namərd, al, bu da sənin payın” deyən səsi eşidilir. Sonra məlum olur ki, Xudu evin arxa tərəfindəki ayaqyolunda gizlənmiş ev sahibini vurubmuş. Milislər evin arxa tərəfinə keçmək istədikdə Xudu öndə gələn milisi vurub qışqırır: bir gülləm qalıb, mən sizə yox, özümə təslim oluram – deyərək sonuncu gülləni sinəsinə sıxır.

Səadəddin kişi şahidi olduğu bu hadisəni mənə qəhərdən boğula-boğula danışır. Xudunun igidliyinə, cəsarətinə bütün kəndin heyran qaldığını və onun haqqında o zaman xalq arasında qəribə əfsanələr dolaşdığını dedi.

İkinci arzum budur ki, 30-cu ildə xalq hərəkətini boğmaq üçün canfəşanlıq göstərən və bu uğurda ölənlər kommunistlər üçün Şəkidə ucadılmış həmin abidənin yerində onlara qarşı vuruşan, canlarını ədalət yolunda fəda edən üsyan qəhrəmanlarına abidə ucaldılsın. Çünki kommunistlər üçün ucaldılan o abidənin ömrü zorakılığın üstündə bərqərar olan quruluşun ömrü qədər oldu. Arzu etdiyim abidə isə həmin zülmə qarşı çıxan Bəhram bəy, Hüseyn bəy, Qaçaq Abbas, Mustafa bəy Əlicanbəyov, Hafiz Əfəndi kimi haqq uğrunda canlarını qurban verənlər üçün ucaldılacağından onun ömrü xalqın ömrü qədər olacaq.

Bəxtiyar Vahabzadə
Xalq şairi, akademik

GİRİŞ

Sovet hakimiyyətinin XX yüzilin 20-ci illərində fərdi kəndli torpaqlarını birləşdirərək kollektiv təsərrüfatlara çevirmək və beləliklə, taxıl məhsullarının istehsalı, satışı sahəsində dövlətin inhisarçı mövqeyini təmin etmək məqsədilə Azərbaycanı apardığı aqrar siyasət xalqın kəskin narazılığına səbəb oldu. Kəndlilər kütləvi kollektivləşmə siyasətini haqlı olaraq onları torpaqdan, əməklərinin nəticələri üzərində sərəncam vermək hüququndan məhrum edəcək müdhiş bir bəla kimi qarşıladılar. Bu bəlanın qarşısını almaq üçün xalqımız minlərlə övladını qurban verdi.

Məhz səbəb olduğu çoxsaylı faciələrə və ağır sosial-iqtisadi nəticələrə görə böyük öndərimiz M.Ə.Rəsulzadə kolxoz quruluşunu “Azərbaycanın ən ağır yeri, daim qanayan yarası” adlandırmışdır.

Xalqın torpaqla bağlı ümidlərinin üstündən xətt çəkən bu aqrar siyasət Azərbaycanın bir çox bölgələrində üsyan həddinə yüksələn müqavimət hərəkatı ilə üzləşdi. Bu hərəkatın yalnız sosial-iqtisadi xarakterilə deyil, həm də siyasi mahiyyətiylə fərqlənən şərəfli səhifələrindən biri də 1930-cu ilin aprel ayında baş vermiş **Şəki üsyanıdır**. Şəkidə yüksələn, sonra isə Qax, Zaqatala, Balakən və məmləkətimizin digər bölgələrinə yayılan üsyanların siyasi xarakterə malik olması fikri rəsmi sənədlərdə də öz əksini tapmışdır.

Üsyan ərəfəsində Şəkidə sosial-iqtisadi və mənəvi-psixoloji durum olduqca gərgin idi. Hakimiyyət qurumları “düşmən ünsürlərlə mübarizə” şüarı altında xalqın maddi və mənəvi həyatına qarşı zorakılığı gündəlik davranış normasına çevirmişdilər. “Mübariz Allahsızlar Cəmiyyəti”nin üzvləri tərəfindən yüz illərin sınağından çıxmış adət-ənənələr, dini dəyərlər hörmətsiz münasibətə məruz qalırdı.

Bolşevik rejiminin inzibati metodlara, ağır vergi sistemində əsaslanan iqtisadi siyasəti Şəki sənətkarlığını, manifaktura təsərrüfatını iflasa uğratmışdı. Məhz bu səbəbdən də əhalinin güzəranı olduqca ağırlaşmışdı. Belə iqtisadi siyasətin əsasında duran başlıca məqsəd azad sənətkarlığı ləğv etmək və bununla da, istehsal vasitələri üzərində dövlətin mütləq inhisarçı mövqeyinə nail olmaq idi. Beləliklə, 1920-ci ildən başlayaraq yalnız vətən torpaqlarına deyil, həm də xalqın maddi və mənəvi dünyasına, həyat və düşüncə tərzinə qarşı yönələn təcavüz 1930-cu ildə Şəkidə yüksələn üsyanın başlıca səbəbləri idi.

Doğrudur, bu üsyan haqqında fərqli fikirlər və mülahizələr də mövcuddur. Həmin mülahizələrin mahiyyəti budur ki, Sovet hökumətinin xüsusi xidmət orqanları 1920-ci il 28 aprel işğalından əvvəlki dövrə məxsus sosial-iqtisadi münasibətləri, etik-əxlaqi baxışları, istiqlalıyyət düşüncəsini təmsil edən sosial zümrəni məhv etmək məqsədilə bu üsyanın başlanması üçün təhrikəddi rol oynamışlar. Əslində bu sayaq niyyətlərin mövcudluğundan asılı olmayaraq bolşevik rejiminin mahiyyətindən irəli gələn sosial-iqtisadi münasibətlərin törətdiyi ziddiyyətlər müqavimət hərəkatı üçün obyektiv şərtlər olaraq qalır.

1930-cu ildə bolşevizmə qarşı Şəkidə başlanan və Azərbaycanın 8 bölgəsini əhatə edən üsyanın mahiyyəti kobud şəkildə təhrif edilib. Müqavimət hərəkatının obyektiv səbəblərinin üstündən xətt çəkilməsi, onu türk, ingilis kəşfiyyatının təhrikiylə əvvəlki imtiyazlardan məhrum edilmiş bir ovuc keçmiş istismarçının əlilə törədildiyinin iddia edilməsi və yaxud sovet xüsusi xidmət orqanlarının iradəsinin nəticəsi kimi subyektiv amillə əlaqələndirilməsi hərəkatın mahiyyətinin təhrif edilməsinə xidmət edir. Üsyançıların gerçək niyyət və məqsədlərindən bəhs edən rəsmi sənədlər isə əslində tamam başqa mətləblərdən xəbər verir.

Uzun müddət “tamamilə məxfidir qrifiylə qıfılda saxlanılan bir sənəd bunu sübut edir. Həmin sənəd Xalq Komissarı Qorçayevin Şkiryatova ünvanladığı, 445 nömrəli məktubdur. Məktubda o zaman Azərbaycan qəzalarında mövcud olan siyasi vəziyyətdən bəhs edilirdi. Qarçayev yazırdı: **Zaqatala-Nuxa qəzasında üsyançıların əsas şüarı Qafqazın azad edilməsidir**” (1, f.12, s.4, iş 57, v.8). Görün-

düyü kimi üsyançılar nəinki Azərbaycanı, hətta bütün Qafqazı bolşevik əsarətindən xilas etməyi düşünürdülər.

Hörmətli oxucular, böyük şairimiz mərhum Bəxtiyar Vahabzadənin 1930-cu il Şəki üsyanı haqqında ağrı, kədər yüklü söhbətlərini dəfələrlə dinləmişdim. Şair uşaq ikən şahidi olduğu hadisələrdən, böyüklərdən eşidib yaddaşına həkk etdiyi mətləblərdən, üsyan yatırılarkən Şəki camaatına tutulan amansız divandan, atasının qaçaqlara yardım göstərməkdə ittiham edilərək həbs olunmasından yana-yana danışdı. Və hər dəfə bu məsələni öyrənib qələmə almağı mənə tövsiyə edirdi.

Ulu şairimizin məsləhətlərindən sonra 70 il üzərinə qadağa qoyulmuş bu mövzunu öyrənmək və tariximizin həmin ağ səhifəsini imkanım daxilində işıqlandırmaq qərarına gəldim. Bir müddət arxivlərdə çalışdım, 1930-cu il üsyanı haqqında bilgilərə malik olan ağsaqqallarla görüşüb xeyli məlumat topladım, həmin dövrün ictimai, siyasi və iqtisadi durumunu əks etdirən bir sıra nəşrləri mütaliə etdim. Nəticədə **“Şəki üsyanı” kitabı** meydana gəldi. Kitab məhdud tirajla 2000-ci ildə “Zaman” nəşriyyatında Bəxtiyar Vahabzadənin yazdığı gözəl ön sözlə çap olundu. Şair kitaba yazdığı ön sözdə arzusunu ifadə edərək bildirirdi ki, üsyan yatırıldıqdan sonra qaçaq hərəkatı formasında davam edən mübarizənin də tarixinin qələmə alınmasını istərdi.

Mən 2004-cü ildə “Şəki üsyanı” kitabını latın qrafikalı əlifba ilə ikinci dəfə nəşrə hazırlayanda qismən qaçaqçılıq hərəkatından da bəhs etdim. Böyük şairimizin “Yeni Müsavat” qəzetinin 20 avqust 2007-ci il tarixli sayında geniş bir müsahibəsi dərc olundu. O, həmin müsahibədə mənim əməyimə, hətta layiq olduğundan da artıq dəyər verərək deyirdi: “...Həbibulla Manaflı “Şəki üsyanı” adlı gözəl bir kitab yazıb, söhbət 30-cu illərin hadisələrindən gedir. Bu kitabı bir dəfə oxumuşdum, xoşuma gəlmişdi. Yenidən oxudum, dəli oldum, nə qədər gözəl iş görüb. Bu ölməyən tarixdir, o, yazmasaydı, itib gedəcəkdi. Çünki bizim nəsil gedir, 30-cu illərin Şəki üsyanını isə bilən olmayacaqdır. Vaxt gələcək hamı bu əməlinə görə Həbibullaya əhsən deyəcəkdir”.

Sonralar əldə etdiyim yeni sənədlər, nadir nəşrlərdən əxz etdiyim məlumatlar məni kitab üzərində yenidən işləməyə və xeyli genişləndirməyə sövq etdi. Təəssüflər olsun ki, ulu şairimiz həyatda ikən əsərin yenidən işlənmiş geniş variantını yazıb başa çatdıra bilmədim. Allahdan ona qəni-qəni rəhmət diləyirəm! Ruhü şad olsun!

Əziz oxucular, XX yüzilin 30-cu illərində bolşevizmin yaratdığı zülmət səltənətində yarası tək qaranlıqda yaşamaqdan imtina edib, mərdanə ölümə üstünlük verən sələflərimizin həqiqi əməlləri, şəxsiyyətləri uzun müddət təhrif və yalan kölgəsi altında gizlədildiyindən həyatda olduqları tək yox, sovet rejimi qurucularının təsvirlərinə uyğun şəkildə təqdim edilmişdir.

Müəllif kimi mənim başlıca məqsədim kölgədən işığa doğru gedən bir cığır açmaqdan ibarət olmuşdur. Axı, “ışıqla kölgə arasında ara az olsa da” mahiyyətə bir-birindən çox-çox uzaqdırlar. Sizin rəyiniz bu məqsədə çatmaq üçün edilən cəhdin uğurunu müəyyən edən meyar olacaqdır.

I FƏSİL

1930-cu il üsyanına gedən yollar

Azərbaycanın qədim şəhərləri sırasında önəmli mövqe tutan Şəki XX yüzilin əvvəllərində müstəmləkə rejiminin yaratdığı maneələrə baxmayaraq sözün həqiqi mənasında intibah xarakterli inkişaf mərhələsinə yaşayırdı. İqtisadiyyatın aparıcı sahəsi olan ipək sənayesi mövcud olduğu uzun tarixi dövr ərzində ən böyük tərəqqi mərhələsinə yüksəlmişdi.

1914-cü ildə Şəki şəhərində 86 ipək zavodu və 36 davil (ipək cütləyən, buran fabrik) var idi. İpək müəssisələrində o dövr üçün ən müasir, ən mükəmməl texniki vasitələr tətbiq edilirdi. Rusiya imperiyasında ilk dəfə elektrik enerjisindən istifadə etmək yolu ilə barama açmaq təcrübəsi Şəki sahibkarı Salam Lətifovun zavodunda həyata keçirilmişdir. 1915-ci ildə Şəkinin ipək sənayesində 10 milyon manatlıq məhsul istehsal edilmişdi. Bu göstərici əsrin ilk illəriylə müqayisədə 5 dəfədən çox idi. Həmin ilə aid statistik məlumata görə Şəkinin 85 ipək fabrikində buxar mühərriklərindən istifadə edilirdi. Bu fabriklərdə 89 buxar qazanı və 111 ipəkburan maşın var idi (2, s.70).

O zaman inzibati baxımdan Şəkiyə aid olan Oğuz (Vartaşen) kəndində 5, Baş Daşağıl kəndində 1, Oxud kəndində 3, Kiş kəndində 2 zavod fəaliyyət göstərirdi.

Kənd yerlərində sənaye müəssisələrinin mövcud olması kimi qeyri-adi faktın özü iqtisadi inkişafın yüksək səviyyəsindən xəbər verirdi. Şəki sahibkarlarından Hacı Məhəmməd Sadiq Əliyev, Salam Lətifov, Əbdürəhim və Hüseyn Rəhimov qardaşları, Hacı Həsən Salman oğlu, Hacı Qafar İbrahimxəlil oğlu, Hacı Süleyman Hüseynov,

Qafar Əngəlov, Hacı Lətif Rəsul oğlu, Yaqub Səfərəli oğlu, Hacı Cəlil Ağa, Ağamusa Hacıməmmədov, Əsgər ağa, Əkbər ağa, Hacı Zeynalabdin və başqaları sənaye təşkilatçıları və ticarət biliciləri kimi ad-san qazanmışdılar. İpəkçilik təsərrüfatının keyfiyyətə yeni inkişaf mərhələsinə yüksəlməsindən, ipək məmulatlarının ticarətindən əldə olunan gəlirin Azərbaycana, eləcə də Şəkiyə axınının təmin olunmasında, əhalinin güzaranının yaxşılaşmasında bu sahibkarların və tacirlərin müstəsna xidmətləri olmuşdur.

XIX yüzilin sonu – XX yüzilin əvvəllərində Azərbaycanın burjuva və ziyalı zümərəsi milli şüurun yüksəlişi və milli maraqların təmin olunması üçün üzərinə düşən vəzifəni layiqincə yerinə yetirdi. Bu zümərə milli-mənəvi dəyərlərin hifz olunub saxlanılmasında, ictimai şüurun və siyasi təfəkkürün mütəmadi surətdə inkişafının təmin olunmasında bənzərsiz rol oynadı.

Şəkinin ipək sahibkarlarının əhəmiyyətli hissəsi başda Məhəmməd Sadiq Əliyev olmaqla böyük xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyevin yolu ilə gedərək rus imperiyasının müstəmləkə xarakterli iqtisadi sistemindən xalqın bəhrələnməsini təmin etmək üçün mümkün olan hər şeyi etmişdilər.

1917-ci il avqust ayının 12-də Bakıda rus dilində çap olunan “Kaspi” qəzetində Məhəmməd Sadiq Əliyevin vəfat etməsiylə əlaqədar bir məqalə-nekroloq dərc olunmuşdu. Həmin nekroloqu oxucuların diqqətinə çatdırıram.

“Əliyev qardaşları ticarətxanasının başçısı Hacı Məhəmməd Sadiq Əliyev uzun sürən ağır xəstəlikdən sonra avqustun 6-da Nuxa şəhərində vəfat etmişdir.

Mərhum 18 yaşında ikən atasını itirmiş, azyaşlı qardaşları ilə himayəsiz qalmış, çox keçmədən nadir istedadı sayəsində cüzi vəsaitlə yalnız vətəninə deyil, həm də onun hüdudlarından uzaqlarda ön cərgələrə çıxmağa başlamışdır.

Öz işlərini bacarıqla və əsaslı qurmaqla bərabər Moskva və Nijni Novqorod şəhərlərinin iri fabrikantları və tacirləri arasında çox böyük etimad qazanmışdı. Alış-verişə təzə başlayan hər hansı gənc tacirə geniş yardım göstərilməsi üçün onun bircə kəlməsi kifayət idi.

Onlarca bəlkə də yüzlərcə tacir öz firavanlığına görə ona borcludur.

Çox-çoxlarından fərqli olaraq mərhum bizdə nadirdən də nadir təsadüf edilən amerikalı təbiətinə malik idi. Bu cəsarətli və ürəkli adam məqsədə çatmaq yolunda heç bir maneədən çəkinmirdi.

Rusiyanın iri mərkəzlərində, eləcə də Yunanıstanda və Türkiyədə qollu-budaqlı şöbələr şəbəkəsi yaratması, habelə on milyonlarla dövriyyəsi olan ən müxtəlif ticarət müəssisələri açması ona iri miqyaslı tacir şöhrəti qazandırmışdı.

İşin mürəkkəbliyinə və ona şəxsən özünün rəhbərlik etməsinə baxmayaraq mərhum vaxt tapıb xeyriyyəçiliklə də məşğul olurdu.

Mərhum, təbiətən həssas və xeyirxah bir adam kimi müsəlmanların maarifləndirilməsinin ən qızgın tərəfdarlarından biri idi. Rus-tatar məktəblərinin, habelə onca ay əvvəl 100000 manat xərc çəkib təntənəli şəraitdə özülünü qoydurduğu kişi gimnaziyasının açılışına görə doğma şəhəri ona borcludur, hayanlıq edib neçə-neçə qohum-qrabbasını və həmyerlisini ərşəyə çatdırmasını hələ demirik.

Şəhərimiz Hacı Məhəmməd Sadıqın şəxsinə böyük bir taciri və xeyriyyəçisini itirmişdir, buna görə də gəlin mərhumu soyuq qəbrə qoyarkən diləyə ki, məzarı nur ilə dolsun” (3, s. 22-23).

Azərbaycan istiqlal hərəkatının mürşüdü M.Ə.Rəsulzadə məmləkətimizdə təhsillə bağlı problemlərdən bəhs edərkən M.S.Əliyevin Şəkiddə gimnaziya təhsilinin inkişafı naminə son dərəcə mühüm əhəmiyyət kəsb edən xeyriyyəçi fəaliyyətini dəyərləndirmiş, eyni zamanda onun timsalında digər bu qəbildən olan xeyriyyəçi sahibkarlara milli məktəblərin inkişafına daha çox diqqət yetirməyi tövsiyyə etmişdir.

Bəs, çarizmin müstəmləkə rejiminin hökm sürdüyü Azərbaycanda milli təhsil sahəsində real iş görmək üçün imkan var idimi? M.Ə.Rəsulzadə belə bir cüzi imkanın olduğunu aşkarlamışdı. Bu imkan və ya hüquqi əsas 1914-cü ilin iyul ayında Dövlət Dumasında fəaliyyət göstərən təhsil şurası tərəfindən qəbul edilmiş və imperatorun imzası ilə təsdiqlənmiş nizamnamə idi. Orada ayrı-ayrı şəxslərə, cəmiyyətlərə və dini təsisatlara şəxsi vəsaitləri hesabına təhsilin bütün mərhələlərini və növlərini əhatə edən təhsil müəssisələri açmaq

hüququ veilirdi. Həm də belə məktəblərdə proqramların tərtibatı və tədris prosesinə cəlb olunacaq fənlərin, elmlərin seçilməsi təsisçinin özünə həvalə edilirdi.

M.Ə.Rəsulzadə məhz M.S.Əliyev kimi milli qeyrət sahibi olan xeyriyyəçilərə “xüsusi surətdə açılan milli məktəblərə” daha çox diqqət yetirməyi məsləhət verərək yazırdı: “Bu günlərdə Nuxa ticarətxanələrindən Əliyev ticarətxanasının rəisi Məhəmməd Sadıq Əliyev cənablarının 100000 manat ianəsiylə zükür gimnaziyasının binasının qoyulduğu xəbəri qəzetlərdə nəşr olundu.

Əlbəttə ki, müsəlman və türk ticarətxanə və tacirlərinin məarif yoluna bu surətlə bəzli-əhəmiyyət etmələri şayani təqdirdir. Həm bu surətlə ümumi-məarif işinə kömək edən maarifpərvərlərimiz yox degildir. Bakıda möhtərəm Hacı Zeynalabdinin, Musa Nağıyevin və sairələrinin mövcud edadilərə və sair dövlətliyərin də digər məktəblərə əl tutduqları məlumdur.

Biz, ümumi məktəblərə olunan bu məsrəflərin əsasən əleyhinə degiliz. Fəqət, bu məsrəflər ümumi məktəblər əvəzinə milli məktəblərə edilsə idi, nə gizlədəlim ki, onu daha müvafiq bulur, fəidəsini də daha artıq görərdik...” (4, s.541)

Nə üçün M.Ə.Rəsulzadə milli məktəblərə üstünlük verirdi? Çünki, belə məktəblərdə tədris doğma ana dilində aparılır, proqramlar öz müəllimlərimiz tərəfindən tərtib olunur, təhsil alanlara milli şüur aşılır, milli-mənəvi dəyərlərə hörmət duyğusu təlqin olunur.

İqtisadi yüksəliş zəngirvari qaydada arxasınca mənəvi tərəqqi gətirir, təhsilin, mədəniyyətin inkişafı üçün zəmin rolunu oynayır.

Xalqın təhsilə qovuşması, elmi şüura yiyələnməsi üçün hər cür fədakarlığa hazır olan insanların Axund Fərəculla Pişnaməzadə, Axund Məhəmməd Həsən Mövlazadə, Məşədi Abdullah Qafarov, Şirəli bəy Əmircanov, Cabbar bəy Axundov, Məşədi Xəlil Dadanov, Hacı Zeynalabdin Əliyev, Həsən Həsənov, Məhəmməd Şamçıyev, Mirzə Məhəmmədsadiq Quliyev, Əbdürrza Şirinov, Hacı İsmayıl Kərbəlayı Məhəmmədrza oğlu, Abbas Əhmədov, Lütfulla Hüseynov və Cəbrayıl Qasımov hələ 1910-cu ildə “Şəki və Qəza müsəlman əhalisi arasında savad yayan Nuxa Cəmiyyəti” adlı bir qurum təsis etdilər.

Cəmiyyətin 1910-cu il sentyabrın 29-da təsdiq olunmuş nizamnaməsində göstərilirdi ki, bu təsisatın başlıca məqsədi əhalini maarifləndirməkdir. Bunun üçün cəmiyyət fəaliyyətdə olan məktəblərə kömək etməyi, öz vəsaiti hesabına yeni məktəb və mədrəsələr, oxu zalı, kitabxana açmağı, mühazirələr, axşam kursları təşkil etməyi, teatr tamaşalarını səhnəyə qoymağı, ədəbi gecələr keçirməyi, yoxsul ailələrdən olan uşaqları təhsilə cəlb etməyi, məktəbləri yaxşı qiymətlərlə bitirmiş müdavimlərdən pedaqoqlar hazırlamağı öhdəsinə götürürdü. Cəmiyyətin həm həqiqi, həm də fəxri üzvləri var idi. Nizamnaməyə əsasən onun büdcəsinə həqiqi üzvlər 50 manat, fəxri üzvlər isə 200 manat pul verməklə fəaliyyətini təmin etməli idilər (5, s. 100-101).

Məmmədsadiq Əliyev

Abdulla bəy Əfəndizadə

*Mürsəl bəy
Sədrəddinbəyov*

Səbəb-nəticə əlaqələrinin ahəngdarlığı baxımından iqtisadi tərəqqi, maarifin, mədəniyyətin inkişafı milli özünüdərk prosesinin sürətlənməsinə təkan verir. Bu qanunauyğunluq Azərbaycanın iqtisadi və mədəni cəhətdən inkişaf etmiş bölgələrindən olan Şəkiddə də özünü biruzə verirdi.

Milli idrakın inkişafını təsdiqləyən ən mühüm göstərici xalqın öz etnik soykökünə və Türkiyəyə marağının xeyli artması idi. XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanda fəaliyyət göstərən maarifçi ziyalıların nümayəndəsi **Abdulla Əfəndizadə** tərəfindən qələmə ali-

nan “Hər ürəkdə səbt olubdur: Ya ölüm, ya Türkiyə” adlı siyasi lirika örnəklərindən ibarət olan toplum milli şüurun inkişafını təsdiqləyən bariz nümunə idi. Sonralar, 1919-cu ildə bu mənzumələri kitabça halında Şəkinin “Mədəniyyət” mətbəəsində çap etdirən Abdulla Əfəndizadə qayəsini orada belə şərh edirdi: “İslam aləmində yaşayan diri millət yalnız osmanlı olub mabadisi (qalanı, digərləri) ölümcül bir halda imrari həyat etməkdədir. İçərisində yaşadığımız aləmşümul müharibə (I dünya müharibəsi) burasını dəfaət ilə sübuta yetirdi. Binaən bərin bizlərdən bu halda hakim olmaz. Hər kəs bu iddiaya düşərsə millətinə böyük bir xəyanət etmiş olur. Buna görə türk və İslam aləmi ilhaq olmazsa, artıq yaşamasına ümid yoxdur. Türkiyənin bizlərə babalıq etməyə hər bir cəhətdən haqqı vardır və edəcəkdir...”

Amalsız millət yaşayamaz! Amala yetişmək isə qeyrət və çalışqanlıq sayəsində olur. Qeyrətin olmayınca nəsrət (qələbə) bulamazsan. Böyük Türkiyə ilə birləşib əzəmətli və elmi səltənət təşkil etməklə bərabər, ittihadı-millət və ittihadı-lisan bizim milli əməllərimizdir...” (6, s. 3,13).

Azərbaycanı Türkiyəyə birləşdirməklə onu gözlənilən bələlardan qorumaq fikri ilhaqçılar adlanan cərəyanın başlıca ideyası idi. Bu cərəyanın aparıcı siması Əhməd bəy Ağaoğlu idi. Onunla həmfikir olan, eyni mövqedə dayanan şəxslərdən biri də Abdulla bəy Əfəndizadə olmuşdur.

Birinci cahan savaşının sonunda erməni-rus birliyi milli varlığını təhdid etdikdə A.Əfəndizadə zamanın, tarixi şəraitin tələbinə çıxış edərək, xalqımızın arzusunu, diləyini belə ifadə edirdi:

**Hər ürəkdə səbt olubdur: “Ya ölüm, Ya Türkiyə!”
Hər ağızdan yüksəlir fəryadı-şeyda Türkiyə!
Hər məqamda başqa söz yox, cümlə guya Türkiyə!
Ən qəvi düşmən bu gün olmuşsa bərpa, Türkiyə!
Səbrimiz artıq tükəndi, durma gəl, mərdanə gəl!
Yurdumuz düşmən əlində olmamış virana gəl! (1)**

Azərbaycan istiqlal ideologiyasının yaradıcısı, xalqımızın aparıcı azadlıq mübarizəsinin öndəri M.Ə.Rəsulzadə qayə etibarını ilə na-

danlığı, cəhaləti qamçılayan, bununla da təhsilin, mədəniyyətin və ictimai şüurun tərəqqi prosesinə təkan verən əsərləri ədəbi tənqiddə dair yazdığı məqalələrində təqdir etmişdir. Abdulla bəy Əfəndizadənin qələmə aldığı “Rüstəmin yuxusu” adlı əsər həmin məqsədə xidmət etdiyindən öndərin diqqətindən yayınmamış “İqbal” qəzetinin 9 noyabr 1906-cı ildə işıq üzü görmüş 260-cı sayında ədəbi tənqidin mükəmməl örnəklərindən biri hesab edilməyə layiq olan “Rüstəmin yuxusu” adlı bir məqalə dərc etdirmişdir. Öndər həmin məqalədə yazırdı: “Bu günlərdə müəllim Abdulla bəy Əfəndiyev bəradərimiz (qardaşımız – farsca) tərəfindən əvvəli “Dəbistan” jurnalında, sonra xüsusi bir kitabça olaraq nəşr olunan “Rüstəmin yuxusu” ünvanlı mənzuməsi nəşr olunmuşdur. Bu mənzumə biz müsəlmanların məişətimizdə ən nazik və ən ağırlı dərdimiz olan dəstəbazlıq və qoçubazlığın bina və əslini, millətimiz arasında cəhl və nadanlıq ucundan cüzi bir şeyin üstə (ki, özgələri o barədə bir-birinə söyüş belə deməzlər) özlərini həlakət və fəlakətə sövq edib, böylə bir hərəkəti – dənaətkarənin adını namus və qeyrət qoyanların bilasəf iştimalarını (əhatələrini) gözəl bir tərzdə tənqid ediyor.

Bu əsər qayət asan bir dil ilə yazılıb “müstəzad” surəti şeiriyəsi ilə tənzim edilmişdir.

Abdulla bəy cənabları həmin “Rüstəmin yuxusu” ünvanlı kitabçasında başqa bir-iki hekayə də dərc etdirmişdir ki, bunların mütaliəsi müsənnif cənablarının gözəl bir hekayənəvus ola biləcəyini aşkara göstərir. Bu mənzumələrin üslubi-inşası ümumi olub mübtədilərin anlayacağı bir tərzdədir ki, bu əsər rus-müsəlman məktəblərinin kitabxanasına qəbul ediliyorsa, zənnimcə mənfəətsiz olamaz”. (7, s.75)

A.Əfəndizadə 1918-1920-ci illərdə parlamentdə Şəkini təmsil edib. Cümhuriyyət parlamenti yenidən fəaliyyətə başladığı dövərdə, dəqiq qeyd etsək 26 dekabr 1918-ci ildə orada çıxış edərək demişdir ki, yalnız milli ləyaqəti olan və onun yolunda qurbanlıq verməyə hazır olan xalqlar bəşəri hüquqlara malik olacaqlar. Azadlıq yolunda heç bir fədakarlıq etməyən xalqlar isə yenidən qəyyum altında yaşamağa məcbur olacaqlar.

Daha sonra parlament rəhbərliyinə və nazirlər kabinetinin üzvlərinə üz tutaraq bəyan etmişdir ki, parlamentin ümdə vəzifəsi

ədalətli seçki qanunu hazırlamaq və bu qanun əsasında Vətənə sahib olacaq məclisi-müəssisəni (ümumxalq səsverməsi yolu ilə seçilən millət vəkillərindən ibarət parlament) yaratmaqdır. Hökumətin isə başlıca görəvi parlamentin qarşısında məsul olmaqla, onun göstərdiyi yolla getməklə vətəni adılanə idarə etmək, hər daim millətin namusunu qorumaqdır. Ancaq belə hökumət arxasında parlamenti və onun vasitəsilə bütün vətən övladlarını görəcəkdir.

Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin 26 aprel 1920-ci ildə keçirilən 144-cü iclasında müzakirə müstəvisinə çıxarılan məsələlərdən biri də Şəki şəhərini Kiş çayında mütəmadi olaraq baş verən daşqından qorumaq məqsədilə bu çayın sahilləri boyunca bənd qurulması üçün 40 milyon 460 min manat vəsaitin ayrılması ilə əlaqədar qərar layihəsi idi.

Bu məsələ ilə bağlı əsas məruzə ilə çıxış edən də A.Əfəndizadə olmuşdur.

1913-cü ilin yazında Şekidə Müsavat Partiyasının yerli özəyi təsis edildi. Qısa bir zaman ərzində burada müsavətlərin sayı 400 nəfərə çatdı. Hətta Şəki qəza polis idarəsinin rəisi Mürsəl bəy Həsən bəy oğlu Sədrəddinbəyov da Müsavat sıralarına daxil olmuşdu. O, partiyaə cəlb etdiyi polis idarəsinin əməkdaşları Əhmədağa Yusifbəyov və Zahidin vasitəsilə Müsavat ideyalarını təbliğ edir, onun sıralarını genişləndirirdi. Mürsəl bəyin qurduğu təbliğat sisteminin təsir dairəsi Şəkinin hüdudlarını aşaraq Qəbələ və Ərəş (Xaldan) nahiyyələrini də əhatə edirdi. O, mütəmadi olaraq Bakı, Gəncə və Tiflis şəhərlərinə səfərlər edərək F.X.Xoyski, X.Xasməmmədov və X.Məlikaslanov və başqaları ilə görüşür, onlardan müxtəlif məzmunlu tapşırıqlar və məsləhətlər alırdı.

Müsavat Partiyasının Şəki özəyinin ilk rəhbəri Məhəmmədəli Xəlifzadə olmuşdur. Türkiyədə təhsil alması onun milli şüurunun inkişafına, dünyagörüşünün formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. O, intensiv olaraq Şəkinin kəndlərini, o cümlədən Küngüt, Zəyzid, Göynük kəndlərini gəzərək Müsavat ideyalarını təbliğ edir, bu fırqənin guya zadəganların, kübar nəsilərdən çıxan şəxslərin partiyası olması haqqında təəssürlərin yanlış olduğunu, xalqın bütün

zümrələrinin mənafeyini qoruduğunu, milli birliyi təmin etməyə can atdığını, sinfi mübarizə ideyasını qəbul etmədiyini təkidlə yurddaşlarına izah edirdi. “Türk millətindənəm, islam ümmətindənəm, qərb mədəniyyətindənəm” ifadəsi onun dilinin əzbəri idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qırmızı ordunun süngüləriylə süquta uğradıqdan sonra M.Xəlifəzadə özünü cəmiyyətdən təcrid edib, bir növ qaçaq həyat tərzinə keçirmişdi. O, 1925-ci ildə həbs olunur. Yüksək intellektə malik olması, bir neçə dili, o cümlədən rus dilini mükəmməl bilməsi onu xilas edir.

Məhəmmədali Xəlifəzadə bir müddət Maarif Komissarlığında çalışır, sonra Sənaye (Neft-Kimya) İnstitutunda pedaqoji fəaliyyətini davam etdirir, dissertasiya müdafiə edərək “elmlər namizədi” alimlik dərəcəsi alır. Məhəmmədali müəllim ömrünün sonunadək Azərbaycan Neft-Kimya İnstitutunda rus dili kafedrasına rəhbərlik etmişdir. O, zəkasının nuru ilə Sovet-kommunist rejiminin mahiyyətinə nüfuz edərək onun uzun müddət yaşaya bilməyəcəyini bildirirdi.

Şəkinin mədəni mühitində yetişmiş ziyalılardan biri, xeyli müddət Sankt-Peterburqdakı Rusiya incəsənət institutunun professoru kimi fəaliyyət göstərmiş musiqişünas elm xadimi Faiq Çələbi Məhəmmədali Xəlifəzadə haqqında Baxşəli Əfəndidən eşitdiyi kövrək bir xatirəni qələmə almışdır.

Gənc qızlarının ölümündən irəli gələn ağır kədər böyük müğənni Şəkili Ələsgərin qəddinin əymişdi. Bu az imiş kimi ömrünün qürub çağında mübtəla olduğu ayaq xəstəliyi onun sərbəst hərəkət etmək imkanlarını xeyli məhdudlaşdırmışdı. Həyatının bu ağır anlarında ona ən çox qayğı göstərən, zəhmətinə qatlaşan Məhəmmədali Xəlifəzadə olmuşdur. O, ustad müğənnini hər gün gəzməyə çıxarır, vaxtlı-vaxtında dəllək yanına, hamama aparır, bir sözlə, qayğısını ondan əsirgəməirdi. Haqqında bəhs olunan əhvalat da o zaman baş vermişdi. Məhəmmədali müəllim bu hadisəni belə xatırlayırdı: “Bir dəfə yenə gəzinti zamanı İsmailiyyədən (Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyətinin binası) axıb gələn gözəl musiqi qeyri-ixtiyarı bizi ayaq saxlamağa sövq etdi. Qulaq asmağa başladıq. Bir vaxt gördüm ki, Ələsgər üzünü yana tutub əlini gözlərinə, bıqına

çəkir. Diqqət kəsildikdə gördüm ki, göz yaşlarını silir. Bir söz deyə bilməyib maddım-maddım üzünə baxdım. O da mənə baxıb birçə bunu dedi: “Şəkili Ələsgər oxuyur”.

Bu hadisə böyük müğənninin ölümündən bir il öncə olmuşdur.

1929-cu il aprelin 1-də dünyasını dəyişən Şəkili Ələsgər Bakıda, qızlarının dəfn olunduğu Çəmbərəkənd qəbristanlığında torpağa tapşırıldı. Məhəmmədali Xəlifəzadə onun yas mərasimini özünə, adına layiq keçməsi üçün əlindən gələni etdi (8, s. 117-118).

Baxşəli Əfəndi

Şəkili Ələsgər

Məhəmmədali Xəlifəzadənin keşməkeşli ömrü 1959-cu ildə başa çatdı. İnsanlar qəlblərində gəzdirdikləri vətənlə bağlı arzularının məhz Müsavat Partiyası tərəfindən gerçəkləşdiriləcəyinə inandıqlarından ona tapınırdılar, onunla nəfəs alırdılar. Belə isti münasibətin nəticəsi idi ki, Müsavat elin-obanın məhəbbət və qayğı orbitinin cazibə dairəsinə düşmüşdü.

İpək sənayesində çox böyük nüfuz sahibi olan Salam Lətifov (Törə Salam), zərgər Usta Əhməd Usta Əziz oğlu, İstanbulda təhsil

almış Veysəl Əfəndi, hüquqşünas Mustafa bəy Əlibəyov, Hacı Məhəmməd Sadıq Əliyev və onun qardaşları Müsavatın yerli özəyinə himayədarlıq edir, hər cür maddi və mənəvi yardım göstərirdilər.

1917-ci il fevral inqilabı nəhəng Rusiya imperiyasında mütləqiyyət üsul-idarəsinə son qoydu. Müstəmləkə əsarətinin əzab-əziyyətlərini yaşayan digər xalqlar kimi Azərbaycan xalqı da mütləqiyyətin süqutunda öz nicatını görürdü.

1917-ci il martın 23-də “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin 7-ci sayında çar rejiminin inqilab nəticəsində tarixə qovuşması ilə bağlı müraciət dərc olunmuşdu. Vətəndaşlara ünvanlanan müraciətdə deyilirdi: “Şükür Allaha qutardıq! Qutardıq Peterburq vəzirlərinin zülmündən, qutardıq qubernatorların zülmündən, qutardıq naçalnik və pristavların və bunlardan aşağıdakı pillə qurdların zülmündən. Qutardıq kənd yüzbaşılarının tatarından, qutardıq strajniklərin şallağından, xilas olduq min-min zalımların zorbazorluğundan. Şükür Allaha ki, qutardıq” (9, 320).

Kerenski hökumətinin iş başına keçməsindən az sonra Şəkinin “Hürriyyət” meydanında toplanan əhali qarşısında Sultan bəy Əmircanovun bəhs etdiyi mətləb “Molla Nəsrəddin”in müraciətinin məzmunu ilə üst-üstə düşür. Sultan bəyin dediklərindən: “Həzarət! Bu gün inqilabdır. Biz bu vaxta qədər insan deyildik. Bugünkü inqilabın əliylə bağışlanan insaniyyət libasını məmnuniyyətlə qəbul edib geyməliyiz.

Çar hökuməti bizi oxumaqdan məhrum etmişdi. Bu gündən etibarən biz mədəni-maarif sarayları ucaltmalı və onun içində tərbiyə almalıyıq. Cəhalət xarabalarında yatmaq zamanı keçdi. İndi Kerenski hökuməti başda durur. Bu hökumət çara bənzəmir. Bu hökumətin verdiyi qanunlar hamını razı salacaqdır” (10, s. 205).

Əlbəttə, Kerenski hökumətinin Rusiya imperiyası tərkibində olan xalqların mariflənməsinə münasibəti heç də çarizmin bu problemlə bağlı tutduğu mövqedən əsaslı dərəcədə fərqlənə bilməzdi. Əslində Sultan bəy arzularını həqiqət kimi təqdim etmiş və bunun illüziya olduğunun fərqi var bilməmişdir. Lakin hər necə olsa da çarizmin devrilməsindən sonra liberallaşma ictimai-siyasi həyatın bütün sahələrində özünü biruzə verirdi.

Amma fevral inqilabından sonra imperiya daxilində baş alıb gedən hərc-mərclik olduqca qorxulu dövrün başladığından xəbər verirdi. Görkəmli yazıçı və ictimai-siyasi xadim Y.V.Çəmənzəminli fevral inqilabından sonra yaranmış vəziyyət haqqında yazırdı: “Rusiya bu saat alt-üst olur. Başsızlıq o qədər artıb ki, sabaha sağ çıxmağa ümid yoxdur. Azərbaycan da Rusiya kimidir. Bir tərəfdən də rus əsgərləri camaatımıza qorxu çəkdirir. Ölkə nizama salınmalıdır. Köhnə rus hökuməti öldü. Təzəsi yoxdur. Olsa da ondan bizə bir o qədər fayda olmayacaq...” (11, s.28).

Şəkinin maarifpərvər sakinləri fevral inqilabından sonra Sultan bəyin dediyi kimi **“mədəni-maarif sarayları ucaltmaq”** üçün əməli fəaliyyətə başlayırlar. 1917-ci ilin martın axırlarında onlar “Nuxa Hürriyyəti Maarif Cəmiyyəti” adlı qurum təsis etdilər. Bu cəmiyyət tərəfindən 60 nəfər tələbənin təhsil aldığı ibtidai məktəblər üçün müəllimlər hazırlayan kurs açıldı. Kursda yalnız Şəki qəzasından deyil, Cəbrayıl kimi uzaq bölgələrdən gələn tələbələr də təhsil alırdılar. Tələbələrə məişət ehtiyaclarını ödəmək üçün təqaüd də verilirdi. Zamanın tələbatına uyğun olaraq onlar hərbi təlim keçirdilər. Bunun üçün kursa zabıt dəvət olunmuşdu. Üç ay davam edən təhsil prosesi başa çatdıqdan sonra uğurla imtahan verən 35 nəfərə diplom təqdim edildi.

Qısa müddət ərzində “Nuxa Hürriyyəti Maarif Cəmiyyəti” tərəfindən qəzada 25 məktəb, təhsildən kənarda qalan 200 nəfər üçün “Vətən məktəbi” yaradıldı. Tavanasız ailədən olan uşaqların pulsuz paltarla və dərs ləvazimatı ilə təchiz edilməsi, həmçinin müəllimlərin əmək haqqının ödənilməsi, Şəki qəzasında açılan qiraətxanalar, konsert və teatr truppalarının fəaliyyəti bu cəmiyyətin adı ilə bağlı idi.

“Nuxa Hürriyyəti Maarif Cəmiyyəti”nin 18 nəfər həqiqi, 76 nəfər isə fəxri üzvü var idi. Nurməhəmməd Əfəndi onun fəxri sədri seçilmişdir.

“Nuxa Hürriyyəti Maarif Cəmiyyəti”nin məramını dolğun şəkildə reallaşdırmaq üçün xeyli maliyyə vəsaiti sərf edilmişdi. Maliyyə problemləri Şəkinin sahibkarları, ziyalıları və sənətkarları tərəfindən şəxsi vəsaitlər hesabına həll edilirdi. Cəmiyyətə 300 nəfərə yaxın adam yardım göstərmişdir. Ayrı-ayrı şəxslərin etdiyi yardımın məbləği 1 manatdan 1000 manata qədər müxtəlif məbləğlər civarında ol-

muşdur. O zaman çox yüksək dəyərə malik olan manat hesabı ilə tacir Cəfər Əbdürrəhmanzadə 300 manat, Mustafa bəy Əlibəyov 200 manat, Hacı Məhəmmədsadiq Əliyevin vəfatı ilə əlaqədar qardaşları tərəfindən ehsan olaraq 200 manat, Süleyman Məmmədzadə 100 manat, Həmid Qasimov 100 manat cəmiyyətə yardım göstərmişdilər (12).

Bu insanların sırasında yer almış Mustafa bəy Əlibəyov, Əliabbas Qədimov və Zahid İbrahimxəlilzadənin keçdikləri həyat yollarının timsalında “Nuxa Hürriyyəti Maarif Cəmiyyəti”nin üzvləri, sözün gerçək mənasında, xalqsevərliyin, vətənpərvərliyin mücəssəməsi kimi qavranılırlar.

Söhbətə Mustafa bəy Əlibəyovdan başlayaq. Onun XX yüzilin əvvəlində yaratdığı bağ-bağatlığı Şəki əhli indi də “Mustafa bəyin yeri” adı ilə tarixi yaddaşında hifz edib saxlayır.

Dəyərli dostum, istedadlı alim, yorulmaz tədqiqatçı Ədalət Tahirzadə Mustafa bəy Əlibəyovla bağlı arxiv sənədlərini aşkarlayıb üzə çıxarmış və “525-ci qəzet”in 2007-ci il 17 fevral sayında qısa şərhrlərlə “Mustafa bəy Əlibəyov şəxsiyyəti sənədlərin güzgüsündə” sərlövhəsiylə dərc etdirmişdir. Əgər xronoloji ardıcılığı gözləsək bu sənədlərdən ilkini Mustafa bəyin 1915-ci il oktyabrın 2-də Gəncə (Yelizavetpol) qubernatoruna yazdığı məruzədir. Məruzədən görünür ki, Şəkidə ipək fabriklərində çalışan yeniyetmələrin fiziki və mənəvi vəziyyəti onun ruhi rahatlığını tamamilə pozmuş və elə bu üzəndə haqqında bəhs olunan məruzəni qələmə alaraq qubernatora göndərmişdir.

Məsələ burasındadır ki, o zaman Şəkidə daim ehtiyac içərisində yaşayan, ən adi həyat tələbatlarını ödəmək imkanından məhrum olan insanlar öz azyaşlı övladlarını ipək fabriklərində çalışdırmaq məcburiyyəti ilə üz-üzə qalırdılar. Bu müəssisələrdə əmək şəraiti o qədər ağır və məşəqqətli idi ki, bir neçə ildən sonra həmin uşaqlar fiziki cəhətdən şikəst olur, mənəvi baxımdan isə deqredasiyaya uğrayırdılar.

Mustafa bəy qubernatora yazdığı məruzədə yeniyetmələrin bu durumunu ön plana çəkmiş, eyni zamanda vəziyyətdən çıxış yolunu da göstərmişdir. O, diqqət önündə saxladığı həmin problemin yoluna qoyulmasının son dərəcə mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu məruzədə belə ifadə etmişdir: “.... Nuxa şəhərində 80-dən artıq barama-

açan və ipəkəyirən zavodlar var ki, onlar şəhərin yoxsul sinfinin məhvini xidmət edir, çünki adı çəkilən zavodlarda kasıb sinfin yaşı 7-dən 15-dək olan 4000-dən artıq uşağı işləyir – valideynləri onları əməkhaqqı qazanmağa məcbur edir...

Yuxarıda qeyd edilən zavodlar şəhərin içində və ən mərkəzi hissələrində yuva salıb və ətrafa kəskin iy yayır. Bu zavodların dözülməz qoxulu bütün tullantıları (bunlar içində qurd olan qaynadılmış baramalardan, qurdların bişmiş qalıqlarından ibarətdir) hər zavodun öz həyatında necə gəldi qazılmış xırda və çox da yararlı olmayan quyulara atılır, halbuki bu zavodların və zibil quyularının şəhərin içində, xüsusən onun mərkəzində tikilməsi qanunla yasaqdır, çünki onlar torpaqaltı qatları yoluxdurur və xəstəlik yayır. Beləliklə, şəhərin havasının və münbit torpağının arasıkəsilmədən sistemli şəkildə yoluxması baş verir, bunun sonucunda da hər cür yoluxucu xəstəliklər yayılır; onlar Nuxa şəhərində indiyədək az yayılıbsa bu yalnız Nuxanın şahənə təbiətinə, xoş iqliminə və şəhəri çevrələyən keçilməz bakirə və gənc meşələrlə örtülmüş möhtəşəm dağlardan axıb gələn əla sulu bulaqların bolluğuna görədir.

Bu uşaqlar şəhərin gözü açılmamış zavodlarda bulunur və əzablı iş prosesi belə davam edir: bütün bu uşaqlar öncədən baramaları qaynayan sulu böyük qazanlara tökür, xüsusi süpürgə ilə suyu fasiləsiz şəkildə döyəcəyir və qarışdırırlar. Baramalar bişdikcə onların sapının ucu süpürgənin çöplərinə dolaşır və uşaq həmin sapları çöplərdən əliylə qaynar suyun içində cəld götürür, çünki saplar soyuyanda onların keyfiyyəti xarablaşır.

Bu iş belə görülür: uşaqların yanına içində soyuq su olan qazan qoyulur; onlar gah sol, gah da sağ əllərini soyuq suya batıraraq canına qaynar su hopmuş bir neçə sapı çıxarır, sonra yenə əllərini soyuq suya batırır ki, əlləri yenə qaynayan suya salmaq mümkün olsun və sonra da beləcə növbəylə gah sol, gah da sağ əliylə işləyir: bunun nəticəsində suluqlar, yaralar əmələ gəlir, çox tezliklə dəri bütünlüklə soyulub çıxır, bəzən dırnaqlar da düşür və bundan müalicəyə ehtiyac yaranır. Özü də bir neçə dəfədən sonra bu əllər “tədricən öyrəşir” və bu fəhlələr demək olar ki, hər ay işdən ayrılır və şikəst ol-

muş əllərini müalicə etdirirlər.... 1-3 ildən sonra belə fəhlələrin hər birinin əlləri başqa iş görmək bacarığını bütünlüklə itirir – onlar gərək yalnız belə zavodlarda, həm də ömrü boyu işləsinlər.

Bütün bu işlər yay-qış elə binalarda görülür ki, onlarda ventilyasiyanı açıq pəncərə və qapılardan gələn külək əvəz edir və qaynayan qazanların yanında duran, oturan fəhlələrin sinəsi istidən tərləyir, kürəklərini isı yelçəkər küləklər çarpır və onlar tez-tez sətəlcəm olur; nəticədə onların demək olar ki, hamısı hökmən vərəmə tutulur, bu xəstəliyi yoldaşlarına və ailələrinə də yoluxdururlar....

Beləliklə, bu zavodlar, bir tərəfdən, hər cür xəstəliklərin və vərəmin yuvasıdır, başqa tərəfdən, sağ qalmış fəhlə uşaqlarını başqa hər hansı bir əməyə yararsız və bacarıqsız hala salır. Fabrik və zavodların uşaqların mənəviyyatına zorakı təsirindən danışmağa guman ki, ehtiyac yoxdur... Belə zavodlar uşaq əməyinin geniş tətbiqi, təbii ki, əhalinin cahilliyindən irəli gəlir – axı o, özünün bütün məktəb yaşını məktəbdə yox, zavodlarda keçirir, bu üzündən də şəhərdə durğunluq, ətalətdir; uşaqlar cismən də, mənəviyyatca da şikəst olur, ancaq təkcə pilyənməmiş zavodçular – fabrikantlar dövlətlərin.

Bundan başqa, yalnız əski dədə-baba üsullarıyla aparılan, çağdaş təkmilləşmələrin tətbiqindən bütünlüklə yan keçən ipəkçilik və ipəkəyirmənin özünə də çox ziyan dəyir. Eyni zamanda bağçılıq və bostançılıq da tam tənəzzüldədir, halbuki onlar Nuxa şəhəri və qəzasındakı ən gözəl iqlimdə və xüsusən ətrafdakı möhtəşəm dağlarda bəkirə və əldəyməmiş halda bulunan münbit torpaqlarda çox geniş inkişaf edə bilərdi....

Bütün yuxarıda deyilənləri zati-Alilərinizin nəzərinə çatdıraraq bunlar haqqında vəsatət qaldırmağı şərəf bilirəm:

- 1) Nuxa şəhərindəki bütün ipəktoxuma, baramaaçan və ipəkəyirən zavodların şəhərdən dışarı çıxarılması haqqında;
- 2) bu zavodlarda azyaşlıların işlədilməsinin yasaqlanması haqqında;
- 3) yerlərdə bu zavodların fəaliyyətinə nəzarət edən daimi fabrik və sanitar nəzarətinin yaradılması haqqında; və nəhayət,
- 4) Nuxa şəhərində məhv olmağa məhkum edilən uşaqlar üçün kənd təsərrüfatı bölməsi olan peşə məktəbinin açılması haqqında; bu

məktəbin açılması üçün onun fonduna özülü qoyulan anda birdəfəlik 500 manat, ömrüm boyunca isə hər il 100 manat keçirməyi öz təəfimdən boynuma götürürəm”. **Mustafa bəy Əlibəyov. 21 oktyabr 1915-ci il (13).**

Mustafa bəy Əlibəyovun məruzəsindən gətirdiyimiz bu iqtibas nəticə etibarı ilə öz insanlıq vəzifəsini layiqincə yerinə yetirən, özünü xalis insan kimi təqdim edən, ülvü xalqsevərlik duyğusuna sahib olan uca bir şəxsiyyəti gözlərimiz önündə canlandırır. Elə bir şəxsiyyət ki, şərəf və ləyaqəti öz şəxsi mənafeyi çərçivəsində deyil, ümumxalq mənafeyi naminə mücadilədə əldə etmək istəmiş və buna da nail olmuşdur.

Ədalət Tahirzadənin Mustafa bəylə bağlı əldə etdiyi digər arxiv sənədi Azərbaycan SSR Xalq Daxili İşlər Komissarlığı (XDİK) Dövlət Təhlükəsizliyi İdarəsinin rəisi 3 rəngli dövlət təhlükəsizliyi komissarı Yuvəliyan Sumbatovun (totolitar jerimin mövcud olduğu dönmədə ölkənin təhlükəsizliyi üçün məsuliyyət daşıyan əsas dövlət təsisatına daşnak xislətli bir erməninin rəhbərlik etməsi və elə bu səbəbdən də törənən faciələrin miqyası barədə düşünməyi oxucuların özlərinə həvalə edirəm) Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin katibi Mir Cəfər Bağirova 5 may 1937-ci ildə “tam gizlidir” qriifiylə göndərdiyi məktubdur. Həmin məktub əsasən Azərbaycan XDİK Nuxa şəhər və rayon şöbəsinin əməliyyat müvəkkili dövlət təhlükəsizliyi kiçik leytenantı Xasayevin 27 yanvar 1937-ci ildə Y.Sumbatova ünvanladığı məlumatlara istinadən tərtib olunmuşdur.

Yalan, faktların təhrif olunması və Mustafa bəyin vətənpərvərliyindən, xalqsevərliyindən qaynaqlanan düşüncələrini, əməllərini, bir sözlə, insana məxsus yüksək mənəvi keyfiyyətləri mənfi yöndə yozmaq kimi anormallıq bu sənədlərin fərqləndirici cəhəti olaraq diqqəti cəlb edir.

Barəsində bəhs olunan həmin sənədlərdə bildirilir ki, Mustafa bəy Nuxa şəhər Sovetinin 9 mart 1937-ci ildə keçirdiyi plenumda müdafiəçilər, yəni vəkillər kollegiyasının üzvü kimi çıxış edərək IX Ümumazərbaycan Sovetlər Qurultayına gedəsi nümayəndələrə tövsiyə vermək adı altında bu əksinqilabi milliyətçi tələbləri irəli sürüb:

1. Xəzər dənizində öz hərbi donanmamız olmalıdır.
2. Müstəqil Xalq Yollar Komissarlığımız olmalıdır.
3. Bakı neft sənayesinin bütün gəliri Azərbaycan Respublikasının xeyrinə saxlanılmalıdır.

Daha sonra Mustafa bəy ömür-gün yoldaşı Xədicə xanım ilə birgə 1911-1918-ci illərdə polistmeysterin binasında, guya çar polisinin nəzarəti altında “İşiq” adlı qəzet nəşr etməkdə, həmin qəzetdə dini təbliğat aparıb “xalqın başını xarab etməkdə”, polisinspiki (casusu) olmaqla, 1917-ci ilin martında Müsavat Partiyasının bir qrup üzvü ilə Fəhlə Deputatları Sovetinə gələrək “Vəhşi diviziya”ya mənsub olan silahların geri qaytarılması tələbini irəli sürməkdə, başda Ağakərim olmaqla qoçuları Bakıdakı mənzilinə toplayıb bolşeviklərin əleyhinə yığıncaqlar keçirməkdə, Qara bəy Qarabəyovla əlaqəyə girib Müsavat Partiyasının yaradılmasında iştirak etməkdə, 1932-ci ildə Şəkinin Zəyzid kəndinin sakinlərini aclıq keçirmələri barədə Moskvaya şikayət məktubu göndərməyə təhrik etməkdə, bir vəkili kimi müdafiə etdiyi Nursadam İlyasqızını aldatmaqda, 20-30 manat pul müqabilində kəndlilərə ərizə yazmaqda və iştirak etdiyi məhkəmə proseslərində antisovet ifadələr işlətməkdə günahlandırılırdı. (14)

Sırf danosçuluq örnəyi kimi diqqəti cəlb edən bu məktublarda birinin ardınca sıralanan yalanlar az qala adamın gözlərini çıxarır. Adı Azərbaycan mətbuat tarixinə ilk qadın nəşri kimi düşmüş “İşiq” qəzet yox, jurnal olub. Bu dərgi 1911-1918-ci illərdə deyil, 1911-1912-ci illərdə nəşr olunub. Cəmi 62 sayı çap olunmuş “İşiq” jurnalının ətrafına o dövərdə Azərbaycanın ən görkəmli qadınları – Hənifə Məlikova, Rübabə Qasımova, Sürəyya Axundova, Sara Vəzirova, Səkinə Əmircanova, Rəhilə Hacıbəyovaya, Pəri Sultan Xanlarova və Aişə Hacı Qasımova toplanıb qadın hüquqları uğrunda mücadilə aparırdılar.

Mustafa bəy haqqında tərtib olunan ittihamnamədə getmiş yalanlardan biri də onun Qara bəy Qarabəyovla əlaqəyə girərək “Müsavat Partiyası”nın yaradılmasında fəal iştirak etməsi barədə idi. Halbuki Qara bəy Qarabəyov Müsavatla qarşıdurma mövqeyində qərar tutmuş “İttihad” partiyasının sədri statusunda siyasi fəaliyyət göstərərək. Azərbaycan parlamenti təsis olunarkən “İttihad” “Müsavat”dan

sonra ən çox deputat yeri əldə etmiş və burada fraksiya yaradaraq M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərlik etdiyi bu aparıcı siyasi təsisatı, yəni Müsavata qarşı əsas müxalif qüvvə kimi çıxış etmişdir.

Mustafa bəyin bir qrup müsavətçi ilə Bakı Sovetinə gələrək “Vəhşi diviziya”nın əslində yenidən formalaşmağa başlayan milli ordunun özəyini təmsil edən hərbiçilərin müsadirə edilmiş silahlarının geri qaytarılmasını tələb etməsi və bolşeviklərə qarşı Bakı qoçuları ilə birgə fəaliyyət göstərməsi ittihamlarına gəldikdə isə bütün bunlar o zaman baş verən olayların kontekstindən təcrid olunmuş şəkildə təqdim edilmişdir. Bəs, o zamana xas olan gerçəklik nədən ibarət idi? Birinci cahan savaşının baş verdiyi illərdə rus ordusunun tərkibində Osmanlı dövlətinə qarşı döyüşən 4500 erməni əsgər və zabiti 1918-ci ilin əvvəlində cəbhəni tərk edib Bakıda cəmlənmişdir. Stepan Şaumyan onları Bakı Sovetinin hərbi qüvvələri adı ilə öz çətrinə altına almışdır. O, keçmiş çar ordusunun ermənilərdən ibarət bu tör-töküntüsündən istifadə edərək Azərbaycandakı istiqlalçı qüvvəni məhv etmək niyyətində idi. Bəhs etdiyimiz dövərdə erməni hərbiçilərinin Bakıda törətdiyi bəd əməllərin həddi-hüdudu yox idi. Şaumyan onların törətdiyi qanunsuzluğa, hərçi-mərciliyə göz yumduğu halda, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin milli ordu quruculuğunda iştirak edən və bu zaman bir təsadüfi hadisə nəticəsində həyatını itirən oğlu Məhəmmədin nəşini “Evelina” gəmisində Lənkərandan Bakıya gətirən 18 nəfər zabitin silahlarının müsadirə olunması barədə göstəriş verir. Bu haqsızlıq xalqın səbr kasasını daşıdıran son damla oldu. Mustafa bəy ayağa qalxaraq silahların geri qaytarılmasını tələb edən xalqın iradəsini ifadə edib həmfikirləriylə birgə Bakı Soveti adı ilə fəaliyyət göstərən bolşevik-daşnak rejiminin iqamətgahına gəlmiş və bu tələbi onlara çatdırmışdır.

Bir çoxunun bəyənmədiyi, bəzələrində şər-şəbədə söylədiyi Bakı qoçuları 1918-ci ilin martında xalqımıza qarşı soyqırım törədən Şaumyan guruhu ilə ölüm-dirim savaşı aparıblar. Onlar Mərdəkan, Bülbülə və Qala kəndlərinin müdafiəsini təşkil edərək, bu doğma yurd yerlərinin bolşevik-daşnak rejiminin pəncəsi altına düşməsinə imkan verməyiblər.

Mustafa bəyin ömür yoluna dair daha bir epizod onun xalqın mənafeyini hər zaman və bütün vəziyyətlərdə üstün tutduğunu göstərir. Haqqında bəhs etmək istədiyimiz hadisə yuxarıda qeyd etdiyimiz proseslərdən xeyli əvvəl baş verib.

Rus imperiyasının idarəetmə sistemində qərar tutan müstəmləkəçi dairə bu imperiyanın bütün milli ərazilərində, o sıradan Azərbaycanda etnik münafişlər törətmək üçün hər fürsətdən faydalanmağa çalışırdı. 1908-ci ilin noyabr ayında M.Ə.Rəsulzadənin sədrlik etdiyi “Nicat Maarif Cəmiyyəti” Şeyx Şamilin başçılığı ilə Dağıstan xalqlarının apardığı milli azadlıq hərəkatından bəhs edən “Qəzavat” adlı pyesi tamaşaya qoymaq üçün hazırlıq işləri aparırdı. Azərbaycandakı müstəmləkə rejimi həmin cəmiyyətin bu mədəni tədbirindən istifadə edərək Bakıda türk-ləzgi qarşıdurması törətmək üçün bir fitnəkarlıq planı hazırlamışdı. Bakıda yaşayan Dağıstan xalqlarının nümayəndələrinə belə bir fikir aşılanmışdır ki, bu dramı tamaşaya qoymaqda güdü-lən əsas məqsəd Şeyx Şamili nüfuzdan salmaqdan ibarətdir.

Bu fitnə-fəsaddan xəbərdar olan Mustafa bəy M.Ə.Rəsulzadəyə bir məktub göndərir. Rusca qələmə aldığı həmin məktubda o yazırdı: “Mühüm bir səbəb və başqa bir çox məqsədlərə görə sizə məsləhət görürəm ki, Şeyx Şamildən bəhs edən tamaşanı təxirə salasınız. Naxoş olduğum üçün mən özüm gələ bilmədim”.

M.Ə.Rəsulzadə “Fitnə və provokasiya” adlı məqaləsində bu hadisəni belə təsvir etmişdir: “İki gün irəli “Nicat”da həmin bu drama-nın hazırlığı gedirkən bir dəstə ləzgi “Nicat”a gəlir. Bunlar ilə bə-rəbər ləzgi qardaşlarının hörmətli və sahib-nüfuz şəxsləri də olurlar. Ləzgi mollası əfəndi həzrətləri dəxi hazırda oluyorlar...”

– Eşitdik “Nicat” Şeyx Şamil həzrətlərinin oyununu çıxardır, onu teatraya qoyur! ... Belə şey qardaşlıqda yaxşı deyil” ... – diyorlar.

– Əfəndilər, görünür ki, siz müşdəbeh olmuşsunuz.... Şeyx Şamil həzrətləri sizə nə dərəcə yaxınsa, bizə də o dərəcədə yaxındı. Şeyx Şamil Əfəndinin fədakarlığı sizdən ötrü nə əndazəyə əziz və hörmətli isə, bizdən ötrü də o dərəcədə əziz və hörmətli-dir!...

Nəuzi – billah, şeyx həzrətlərini təkdir (pisləmə) edəcək bir şeyi gərək siz özünüz xəyalınıza belə gətirməyəydiniz ki, “Nicat”

teatroya qoysun... Madam ki, böylə xəbər buraxmışlar, yaxşı olub ki, özünüz gəlmisiniz, buyurunuz, drama hazırlanır, qulaq asınız onda bilərsiniz ki, sizi aldatmışlar...” (15, s.275)

M.Ə.Rəsulzadənin bu dövətindən sonra onlar repetisiya gedən otağa daxil olaraq pyesə sona kimi tamaşa etmiş, hətta təsirli epizod-ları seyr edərkən göz yaşlarını belə, saxlaya bilməmişdilər. “Qəza-vat” dramının tamaşasından son dərəcə məmnun olan qonaqlar razı-lıq hissiylə oranı tərk ediblər. Beləliklə, məhz Mustafa bəy Əlibəyo-vun xəbərdarlığı və M.Ə.Rəsulzadənin müdrik davranışı sayəsində Azərbaycandakı rus müstəmləkə rejiminin Bakıda daha bir etnik mü-nafişə törətmək niyyəti puç olmuşdur.

Bax, belə bir işıqlı şəxsiyyət böyük repressiyanın qurbanların-dan birinə çevrildi.

“Nuxa Hürriyyəti Maarif Cəmiyyəti”nin ayaqüstə qalmasına yardımçı olan şəxslərdən Əliabbas Qədimovun da həyatına 1937-ci il repressiyası son qoydu.

Ə.Qədimov Azərbaycanda kommunist-bolşevik rejimi qurul-duqdan sonra 4 dəfə – 1920, 1921, 1927, 1936-cı illərdə həbs edil-mişdir. İlk iki həbsində azadlıqdan məhrum edilməsə də 1927-ci ildə Sovet hökumətinin əleyhinə təbliğat aparmaqda ittiham olunaraq 3 il həbsxana həyatı yaşamağa məhkum edildi. 1936-cı ilin dekabrında son dəfə həbs olundu.

Stalin repressiyasının şahə qıxdığı 1937-ci ildə şahid kimi istin-taqa cəlb edilmiş ali təhsilli müəllim Məhəmmədali Əfəndiyev Ə.Qə-dimov barədə ifadə verərək bildirmişdir ki, 1919-cu ildə ibtidai mək-təbdə müəllim işlədiyim zaman “Müsavət Partiyası”nın başqanı M.Ə.Rəsulzadə bu partiyanın yerli özəyini yaratmaq üçün (yəqin ki, yenidən qurmaq üçün – H.M.) Şəkiyə gəlmişdi. O, Məhəmmədali Xəlifəzadəni, Əliabbas Qədimovu və Veysəl Mustafayevi “Müsavət”ın Şəki özəyinin rəhbərliyinə təyin etdi. Onlar isə öz növbələrində Kiş kəndindən olan müəllimlər Həmid Əfəndiyevi, Hüseyn Qarayevi, ha-zırda, yəni 1937-ci ildə Kənd Təsərrüfatı Texnikumunda müəllimlik edən Zahid Əlizadəni və Şəki Pedaqoji Texnikumunda müəllim kimi fəaliyyət göstərən Həsən Əfəndiyevi “Müsavət Partiyası”na cəlb etdilər.

Azərbaycan SSR Dövlət Təhlükəsizliyi İdarəsinin kiçik leytenantı müstəntiq Məmmədov Əliabbas Qədimovun istintaqının bitməsi haqqında 8 sentyabr 1937-ci ildə protokol tərtib edib. 23 sentyabr 1937-ci ildə Azərbaycan SSR xalq daxili işlər komissarı Sumbatovun təsdiq etdiyi ittihamnamədə Əliabbas Qədimov bu əməllərdə günahlandırılıb:

1927-ci ildə əksinqilabi mövqedə dayanan müsavətçi "Türk mühibbi təşkilatını yaratmaq üstündə həbs olunduğu zaman istintaqdan bu təşkilatın mövcudluğunu gizlədib, yalnız əksinqilabi təşviqata görə ittiham olunub.

Cəzasını çəkdikdən sonra Sovet Hakimiyyəti ilə mübarizə mövqeyində qalmaqda davam edib və 1930-cu ildə Nuxada əksinqilabi ünsürlərlə əlaqəni bərpa edərək Sovet Hakimiyyətinə qarşı silahlı çıxışın hazırlanmasında iştirak edib. Bu məqsədlə fəal müsavətçilər Qiyasbəyova və Ağayevlə əlaqə yaradaraq onların vasitəsiylə İrandakı mühacir müsavətçilərlə rabitə qurub.

Nuxada üsyan yatırıldıqdan sonra Qubaya köçüb, orada 1935/36-cı illərdə ətrafına əksinqilabi millətçi ruhlu müəllimləri toplayıb, əksinqilabi müsavətçi qrup və üsyançı kadrlar hazırlayıb ki, müharibə olarsa, Sovet Hakimiyyətinə qarşı silahlı üsyan etsinlər.

Azərbaycan SSR XDİK üçlüyünün 26 sentyabr 1937-ci il tarixli yığıncağının 18 sayılı protokolundan çıxarıqlara baxanda bu ittiham əlavələr edildiyini görür və orada oxuyuruq: "Silahlı üsyan hazırlamaq yolu ilə Sovet Hakimiyyətini devirmək mövqeyində durub, yetkin müsavətçidir.

Üçlük həmin iclasda 50 yaşlı Əliabbas Əli oğlu Qədimov haqqında qərar çıxarıb: Güllələnməli. Əmlakını müsadirə etməli. (16, s.193, 194)

Hökm 28 sentyabr 1937-ci ildə gecə saat 1:25-də yerinə yetirilib.

"Nuxa Hürriyyəti Maarif Cəmiyyəti"nin idarə heyətinin üzvləri sırasında yer alan Zəhid İbrahimxəlilzadə Azərbaycanda sovet-kommunist rejimi bərqərar olduqdan sonra, dəqiq qeyd etsək, 1921-ci ilin martında Antantanın, xüsusən İngiltərənin xeyrinə fəaliyyət göstər-məkdə, antisovet mövqedə dayanan Müsavat Partiyasının gizli təşkilatına mənsub olmaqda ittiham edilərək həbs olunub.

O dövəmdə öz qəddarlığı ilə ad çıxarmış Nuxa rayonu Siyasi Bürosunun rəisi Rüstəmov Azərbaycan Fövqəladə Komissiyasının sədri M.C.Bağirova 2 may 1921-ci il tarixdə yazdığı 482 sayılı raportda onu belə xarakterizə edib: "Zəhid İbrahimxəlil oğlu zəhmətkeşlər və yoxsullar arasında Kommunist Partiyasını nüfuzdan salmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur. O, Nuxada İcraiyyə Komitəsinə seçkilər zamanı Müsavat Partiyasının xeyrinə güclü təbliğat aparmışdır. Zəhid İbrahimxəlil oğlu 476 sayılı raportumda sizə məlumat verdim həkim Əliabbas Qədimovun məsləkdaşlarındandır. Zəhid İbrahimxəlil oğlu özünün məsuliyyətsiz davranışı ilə Nuxa qəzasında ictimai həyatı daim qarışdırır. (17, s.32)

Bəşər övladına məxsus insaniyyət deyilən bir fəzilət var. İnsaniyyət istilahı, məfhumu ilə ifadə olunan bu mənəvi dəyər insanın könlündə qərar tutaraq başqa adamlara sevginin, xeyirxahlığın, alicənablığın, rəhmliyyətin mənbəyinə çevrilir. İnsaniyyət duyğusu eyni zamanda vətənə, xalqa məhəbbətin qaynağıdır.

Yuxarıda haqqında bəhs olunan şəxsiyyətlərin başlıca fərqləndirici cəhəti məhz insaniyyət fəzilətinə malik olmaları idi. Elə buna görə də mücərrəd, avantürist məqsədlər naminə axıdılan qan şırıltısından həzz alan bolşevik rejiminin baş bilənləri bu qəbildən olan insanlara qənim kəsilmişdilər.

1917-ci ilin aprelində Bakıda keçirilən Qafqaz müsəlmanlarının I qurultayında Şəkidən Şirəli bəy Əmircanov, Mürsəl bəy Sədrəddinbəyov və Qəbələni təmsil edən dövrün tanınmış coğrafiyaşünası Əhməd Əfəndi də iştirak edirdilər. Şirəli bəy dinləyiciləri rıqqətə gətirən bir nitqlə qurultay tribunasından çıxış etmişdi.

S.Şaumyanın Bakı Sovetini Zaqafqaziyada vətəndaş müharibəsinin başlıca mərkəzinə və istehkamına çevirmək niyyətindən irəli gələn faciəvi nəticələr Şəkidə də özünü biruzə verdi.

Mirabbas Mirbağırzadə 1926-cı ildə "Maarif işçisi" dərgisində çap etdirdiyi "Azərbaycan qəzaları" adlı əsərində yazırdı ki, 1905-ci ildə Şəki qəzasında qeydə alınan 158781 nəfər əhalinin 54781 nəfəri Şəki şəhərində, 104000 nəfəri isə qəzaya aid olan 59 kənddə yaşayırdı. 1917-ci ildə isə Şəki şəhəri də daxil olmaqla qəzada əhalinin sayı

106364 nəfər olmuşdur. Əhalinin sayının azalmasının səbəbini müəllifin vətəndaş müharibələri kimi təqdim etdiyi, əslində isə ermənilərin xalqımıza qarşı yönəltdiyi kütləvi qırğın siyasətində axtarmaq lazımdır. Müəllif o dövrdə mövcud olan vəziyyəti belə təqdim edirdi: “Fəqət bu yıllardan etibarən başlanan vətəndaş müharibələri nəticəsi olaraq Şəki qəzası kəndlərindən 39-u azaldığı kimi, ümumi nüfuzunda (əhalinin) miqdarı azalmışdır, belə ki, hazırda (yəni, “Azərbaycan qəzaları” adlı əsərinin “Maarif işçisi dərgisində işıq üzü gördüyü 1926-cı ildə – H.M.) Şəki şəhərində ancaq 22000 nəfər və 20-dən ibarət qalmış kəndlərdə isə 70000 nəfər olmaq üzrə ümumiyyətlə, 92000 can qalmışdır” (18, 181).

Demək, 1905-ci ildən 1920-ci ilə qədər olan müddət ərzində ermənilərin vəhşi əməlləri nəticəsində Şəkinin 39 kəndi viranə qoyulub, 66 min nəfər əhali isə yox edilib.

Bu yazı 1926-cı ildə, yəni Sovet hökumətinin qılincının dalının və qabağının kəsdiyi bir dövrdə qələmə alındığından M.Mirbağırzadə ermənilərin törətdiyi dəhşətli cinayətləri “vətəndaş müharibələri” kimi təqdim etmək məcburiyyəti qarşısında qalmışdı. Əks təqdirdə sərt senzura həmin əsərin işıq üzü görməsinə nəinki imkan verməzdi, hətta müəllif cəza tədbirinə məruz qalardı.

Xalqın müdrik olması haqqında söylənilən çoxsaylı fikirlərin həqiqəti əks etdirməsi o keçməkeşli dövrdə bir daha öz təsdiqini tapdı. Azərbaycan qəzalarında yaranan “Müsəlman Milli Şura”ları və “Milli Komitə”lər xalq tərəfindən həyata keçirilən təşkilatlanma prosesi olmaqla müstəqil dövlət təsisatları yaradılması yolunda ilk addım idi. Şəkiddə də “Milli Komitə” təsis edildi. “Milli Komitə”nin həyata keçirmək istədiyi ilk tədbir hərbi qüvvə yaratmaq idi. Şəki üçün ən böyük təhlükə Şaumyanla əlaqəsi olan Ter-Qriqoryan tərəfindən gözlənilirdi. Bu qaniçən daşnak Vartaşen (Oğuz), Qayabaşı və ermənilərin yığcam halda yaşadığı digər kəndləri nəzarət altına alaraq oyuncaq “erməni hökuməti” yaratmış və Şəki şəhərini təhdid etməyə başlamışdı. O, Şəkiddə fəaliyyət göstərən Müsəlman Milli Komitəsinə şəhəri ona təslim etmək tələbiylə ultimatum vermişdi.

Bu zaman əhali içərisində erməni qoşununun Gürcüstan vasitəsiylə Şəkiyə gələcəyi barədə şayiə yayılır. Əhalinin həyəcanına son

qoymaq üçün hücum edəcəyi gözlənilən silahlı ermənilərlə danışıqlar aparmaq məqsədiylə Milli Komitə tərəfindən nümayəndə heyəti yaradılır. Nümayəndə heyətinin tərkibinə bələdiyyə idarəsinin rəisi müavini Məhəmməd bəy Fərzəlibəyov, Haşım bəy Əmircanov, Şəkiddə yaşayan ermənilərin nümayəndələri Muxak Boyaqqı oğlu, Şaşaməlik Allahverdiv və iki nəfər mühafizəçi daxil idilər. Lakin Kişçayı ətrafında tikilən bəndin yaxınlığında onlara hücum edilir. Fərzəlibəyov və mühafizəçilərdən Məşədi Cabbar Dadanovdan başqa nümayəndə heyətinin digər üzvləri qətlə yetirilirlər (19, s. 206-207).

Tarixən milli təəssübkeşlik əhval-ruhiyyəsiylə köklənən şəkillər istiqlalıyyət dövründə ümummilli problemlərin həllində də yaxından iştirak edirdilər. Daşnak təcavüzünün qarşısını almaq üçün Şəkiddən Zəngəzura 400 nəfərdən ibarət süvari hissə göndərilmişdir. Həmin hərbi hissənin təşkil edilməsində qəza rəisi Əyyub bəy Rəfibəyov mühüm rol oynamışdır. O zaman Zəngəzurda Azərbaycan türklərinin yaşadığı bütün kəndlər yerlə yeksan edilmişdi. Xalqımıza qarşı daşnakların törətdiyi etnik terror siyasəti nəticəsində Azərbaycanın bu qədim yurd yerində 7729 soydaşımız qətlə yetirilmiş, 50 min nəfəri isə yurd yuvasından didərgin düşmüşdü. Zəngəzur qaçqınlarından 5000 nəfəri Şəkiddə yerləşdirildi.

1919-cu il martın 24-dən etibarən Şəki Bələdiyyəsinə rəhbərlik etməyə başlamış Azaq əfəndinin fəaliyyəti sübut edir ki, Cümhuriyyət dövründə rəhbər işçilər səriştəli olmaqla yanaşı, xalqın qayğılarına həssas münasibətləriylə, ən başlıcası isə milli təfəkkürə malik olmaları ilə fərqlənmişlər.

“Azərbaycan” qəzetinin 1919-cu il 30 may tarixli 191-ci sayında dərc olunmuş E.İ.Sultanzadənin “Şəkiddən” sərlövhəli yazısında verilən məlumatlardan aydın olur ki, Azaq Əfəndi şəhər əhalisinin çörəyə olan tələbatını ödəmək üçün üç təndirxana açaraq hər birində gün ərzində 40 pud çörək yapılmasını təmin etmiş, adambaşına bir gürvənkə olmaq şərtiylə bazar qiymətindən 60 qəpik ucuz satılmasına nail olmuşdur.

Azaq bəy qəza rəisi Əyyub bəy Rəfibəyovun köməyiylə buğda ticarəti üzərində möhtəkitlərin inhisarına son qoymuş, ipə-sapa yat-

mayan mötəkirləri isə cəzalandırmışdır. Görülən tədbirlər nəticəsində əvvəllər 120 manata satılan buğdanın qiyməti 80-70 manata enmişdi.

Şəkidə dərman hazırlamaq üçün əczaxana olmamasından sui-istifadə edən aptek sahibləri dərmanların qiymətini mütəmadi olaraq artırırldılar. Dərman möhrəkirliyinə son qoymaq məqsədiylə Azaq Əfəndi Şəkidə əczaxana açmaq üçün konkret işlər görmüşdür.

Şəkini sel təhlükəsindən qorumaq üçün Kiş çayının sahilləri boyunca bənd tikdirmək məqsədiylə hələ müstəqillikdən bir neçə ay əvvəl Azaq Əfəndinin təşəbbüsü ilə əhalidən bir qədər pul toplanmış və bu vəsaitə sement alınmışdır.

Azaq Əfəndi milli hökumətin Şəkidə sel təhlükəsinə qarşı mübarizə tədbirləri üçün ayırdığı 211000 manat pul vəsaitindən və tədarük olunan sementdən istifadə etməklə bu bəndi tikdirmək niyyətində idi. (20, s. 17,18)

Ceyhun və Üzeyir Hacıbəyov qardaşlarının redaktorluğu ilə çap olunan “Azərbaycan” qəzetində dərc edilən yazı Azaq bəyin həmin niyyətinin gerçəkləşəcəyinə inam ifadə edən nikbin sonluqla tamamlanır.

Bu bir həqiqətdir ki, milli hökumət bütün mövcud olduğu dövr ərzində, son günə qədər Şəkini sel təhlükəsindən xilas etmək üçün vasitələr aramış, məsələni daim gündəmdə saxlamışdır:

Azərbaycan parlamentinin 1920-ci il aprelin 26-da, ölkəmizin qırmızı ordu tərəfindən işğalına bir gün qalmış keçirdiyi 144-cü iclasında müzakirəyə çıxarılan məsələlərdən biri də Şəkinin sel problemi olmuşdur. Həmin iclasda müzakirə müstəvisinə aşağıdakı məsələlər çıxarılmışdı.

1. Şuşa şəhərində hərbi feldşer məktəbinin açılması.
2. Gəncə qəzasının iki müstəqil qəzaya bölünməsi.
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən beş siyasi heyətin Qərbi Avropaya və Amerikaya göndərilməsi.
4. Paris sülh konfransı heyətinin buraxılması.
5. Nuxa şəhərinin daşqından qorunması üçün tədbirlərin görülməsi (21).

Bu gerçək tarixi fakt cümhuriyyət qurucularının xalq, vətən naminə hər cür fədakarlığa hazır olduqlarını bir daha sübut edir.

Dəyərli oxucular, iclasın keçirildiyi tarixə bir daha diqqət yetirin; 26 aprel 1920-ci il. İstiqlal mücahidlərinin qanına yerikləyən XI bolşevik ordusu artıq Azərbaycan sərhədlərini keçmək üzrədir. İstər nazirlər kabinetinin, istərsə də parlament üzvlərinin başlarının üstünü ölüm təhlükəsi almışdır. Bunu, Azərbaycan Cümhuriyyətinə qarşı yönələn təcavüzdən bir həftə əvvəl, daha dəqiq desək, 1920-ci il aprel ayının 21-də gecə saat 03:30-da Petrovskdan XI bolşevik ordusunun qərarganına ünvanlanan teleqramın mətni də təsdiq edir. Azərbaycan Cümhuriyyəti rəhbərliyinin həbs olunması barədə göstərişdən ibarət olan bu teleqramda Qafqaz ordusunun komandanı Tuxaçevskinin, Hərbi İnqilab Şurasının üzvü Orconikidzenin və Baş Qərargah rəisi Zaxarovun imzaları yer almışdı. (22, s.28)

Lakin bu vətən və xalq sevdalı insanlar heç nə olmayıbmiş kimi Şəkini sel təhlükəsindən qorumaq üçün çarələr aramışlar.

1919-cu il may ayının 28-də bütün Azərbaycan kimi Şəki də bayram ovqatında idi. İstiqlaliyyətin birinci ildönümü qeyd olunurdu. Küçələrə qələbəlik, insanların simasına sevinc ifadəsi, qəlblərinə isə müstəqilliyin ilk ilində əldə olunan fərəhli yekunlardan irəli gələn milli qürur hissi hakim kəsilmişdi. Həmin gün şəhərin müxtəlif küçələrində yarmarkalar təşkil edilmişdi. Xalq üçlüyünün ifasında səslənən muğamlar, mahnılar qara zurnanın hay-harayına qovuşaraq qərībā bir ahəngdarlıq yaratmışdı. Xan sarayını əhatə edən qala divarlarının önündə müsavətçi çavuş Əhmədağa Yusifbəyovun qəbul etdiyi hərbi rəsmi-keçid bayram şənliklərinə xüsusi təntəyə gətirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin birinci ildönümü münasibətiylə Azərbaycan vətəndaşlarına hökumətin müraciəti oxunduqdan sonra camaatın əhval-ruhiyyəsi daha da yüksəldi. Həmin müraciətdə deyilirdi:

“Azərbaycan vətəndaşları!

Bir il bundan əvvəl sizin seçdiyiniz insanların izharı-iradəsiylə Azərbaycan xalqı müstəqil siyasi mövcudiyyət yoluna qədəm qoymuşdur: 28 may 1919-cu il – Azərbaycan Cümhuriyyətinin milli bayramı günüdür. Bu bayram haqqında xatirə Azərbaycanın bütün vətəndaşları üçün müqəddəs olacaqdır, çünki sizin öz dövlət bayrağınız altında bir il ərzində yaşadığınız azad əməkçi həyatı bu böyük tarixi

günün Azərbaycandan ötrü əhəmiyyətini hər hansı sözdən daha yaxşı izah edir. Biz ən yaxşı hisslərimizi, mədəniyyətimizi və ən müqəddəs ideallarımızı tapdalanmış çar irticası dövrünün tarixini yaşamışıq. Biz azad və sərbəst mədəni inkişaf hüququndan, ən adi siyasi hüquqlardan məhrum edildik. Bizim ən yaxşı niyyətlərimiz qətiyyətlə boğulurdu. Biz doğma yurdumuzu, uzaqlarımızı və arvadlarımızı qana qəltan etmiş, dağıntılara səbəb olmuş hərc-mərcliyin səbəkarı olan bolşevik özbaşınalığının şahidi olmuşuq. Qanına qəltan edilmiş Azərbaycan türk xalqı taleyin ümidinə qalmış, yalnız öz gələcəyinə inam hissi ilə yaşamış və azad, müstəqil mövcudiyyət yoluna – dünyanın öz dövlətçiliyi olmayan bütün məzlum xalqlarının seçdiyi və geri qayıtmaq mümkün olmayan bir yola qədəm qoymuşdur.

Ötən bir ildə bizim dövlət orqanlarının yaradılması, milli dövlətçilik hisslərinin ən ucqar guşələrə tətbiq edilməsi üçün yorulmadan apardığımız işlər göstərdi ki, bizim seçdiyimiz insanların tutduğu yol xalqın iradəsinin azad ifadəsi yoludur. Millətin həyatında bu qısa müddətdə Azərbaycanda insanlar özlərinin bir dövlət kimi müstəqil yaşamaq qabiliyyətinə malik olduğunu sübut etdilər.

Dövlətdə qənaətbəxş qayda yaradılmışdır, müstəqil mövcudiyyətin yeni şəraitinə uyğunlaşmış dövlət aparatı öz fəaliyyətini birçə dəqiqə də dayandırmır. İnqilabın bütün əsas nailiyyətləri qorunub saxlanmışdır. İndi biz Müəssislər Məclisinə seçkilər ərəfəsindəyik. Burada Azərbaycan xalqı öz azad iradəsini ifadə edəcəkdir. Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqilliyini, onun suveren hüquqlarını qorumaq bizim hamımızın müqəddəs borcudur.

Azərbaycan vətəndaşları!

Təhlükə hələ sovuşmamışdır. Üzərimizə qara buludlar gəlir. Biz daxili asayışı qoruyub saxlasaq müstəqilliyimizə qəsd edən bütün qüvvələrə qarşı mütəşəkkil mübarizə aparmaq imkanına malik olacaq və azad mövcud olmaq hüququ əldə edəcəyik.

Azərbaycan vətəndaşları!

Qoy 28 may günü böyük ümumxalq sevinci günü olsun. Bu gün gənc Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yarandığı gündən bütün vətəndaşlar milliyyətindən asılı olmayaraq özlərini tam hüquqlu vətən-

daşlar kimi hiss etməlidirlər. Qoy bu gün dünya xalqlarının təntənəsi günü olsun. Azərbaycan hökuməti Azərbaycan Cümhuriyyətinin mövcudiyyətinin ikinci ilinə milli birliyin qüdrətinə dərin inam hissiylə, xalqın tam dəstəyinə ümidlə qədəm qoyur və Azərbaycanın bütün vətəndaşlarını bu böyük dövlət bayramı münasibətiylə təbrik edir”.

Bəli, müstəmləkə əsarəti adlı həqarətli vəziyyətdən xilas olmuş xalq ürək dolusu sevinir, həyatın bütün sahələrini əhatə edən geniş quruculuq işləri aparırdı. Həm də dövlət quruculuğu müraciətdə deyildiyi kimi təhlükənin hələ sovuşmadığı, erməni-daşnak təcavüzünün yaratdığı çətinliklər, öz varlığını işğallardan kənarda təsəvvür etməyən “şimal ayısı”nın təhdidləri və nəhayət ölkə daxilində yerli bolşeviklərin fitnə-fəsadları şəraitində gedirdi. Bolşevik təbliğatına uymuş məhdud bir zümrə adamları kommunist partiyasının sıralarına cəlb etmək üçün ərzaq paylamağa qədər müxtəlif vasitələrə əl atırdılar. Partiyaya daxil olan hər bir şəxsi 3 kq mampası və 2 qutu çayla mükafatlandırılırdı.

Şəkidə milli hakimiyyətin nüfuzdan salınmasına xidmət edən təbliğatın, fəhlələri tətilərə sövq edən çağırışların və digər təxribat xarakterli əməllərin törədilməsində Abid Əfəndiyev və Mustafa Quliyev aparıcı rol oynayırdılar. Bu bolşeviklər siyasi xarakterli aksiyalar hazırlamaq və həyata keçirmək işində xüsusi səriştəyə malik peşəkarlar idi.

Məsələ burasındadır ki, Abid Əfəndiyev Orta Asiyada, Mustafa Quliyev isə Kiyevdə bir müddət bolşevik təbliğatının təşkili prosesində iştirak etmişdilər.

Ukraynadan Azərbaycana dəvət edilmiş və Bakıda, Lənkəranda daha sonra Şəkidə milli hökumətə qarşı mübarizə aparmış Mustafa Quliyev Azərbaycanda Sovet hökuməti qurulduqdan sonra Maarif komissarı vəzifəsində də yüksəlmişdir. Lakin milli istiqlala qarşı bolşevizmin təntənəsi nəminə mübarizə aparan bu bolşevik də digərləri kimi kütləvi repressiyanın şahə qalxdığı 1937-ci ildə “Xalq düşməni” elan edildi.

O, Azərbaycan SSR Xalq Daxili İşlər komissarlığının təqdimatına əsasən 1937-ci il iyulun 5-də Odessa şəhərində həbs edilərək Bakıya gətirilmişdir. M.Quliyevə qarşı irəli sürülən ittihamnamədə bil-

dirildi ki, 1924-cü ildən bolşevik partiyasının baş xəttinə qarşı çıxış etməyə başlamış, 1926-cı ildə Xalq Maarif komissarı işləyərkən millətçi "İttihad" təşkilatına rəhbərlik etmiş və şəxsən həmin təşkilatın Şəkidəki özəyini yaratmışdır. Həmin sənəddə daha sonra qeyd olunurdu ki, M.Quliyev Moskvada yaşayarkən Əliheydər Qarayevlə əlaqəyə girərək əksinqilabi fəaliyyətini davam etdirmişdir. O, Qazaxıstanda yaşayarkən bu istiqamətdə fəaliyyətini daha da genişləndirmişdir. M.Quliyevin əsas məqsədi silahlı mübarizə yolu ilə Azərbaycanı SSRİ-dən ayırmaq olmuşdur.

Əlbəttə, milli hökumətə qarşı güzəştisiz mübarizə aparan bu şəxs belə niyyətlərdən çox-çox uzaq olmuşdu. O, sadəcə olaraq M.C. Bağırovun öz rəqiblərindən yaxa qutarmaq üçün həyata keçirdiyi repressiyanın qurbanlarından birinə çevrildi.

Mustafa Quliyev 1938-ci il iyul ayının 3-də SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının qərarı ilə güllələndi.

Abid Əfəndiyev isə hələ birinci rus inqilabının baş verdiyi dövrdə, 1905-1907-ci illərdə Aşqabad dəmiryol fəhlələrinin tətillər hərəkatının təşkilatçıları sırasında olmuşdur. Daha sonra Aşqabad qarnizonu əsgərləri arasında təbliğat işi aparmışdır. O, burada hakimiyyət orqanlarının təqibinə məruz qaldığından Mərv şəhərinə getmiş və inqilabçı kimi fəaliyyətini davam etdirmişdir. A.Əfəndiyev 1914-cü ildə həbs olunaraq iki il müddətində Samara quberniyasına sürgün edilmişdir.

O, 1917-ci il fevral inqilabından sonra Mərv fəhlə və əsgər deputatları sovetinə seçilmiş, Zakaspidə Sovet Hakimiyyətinin qurulması uğrunda mübarizə aparmışdır. 1918-ci ildə bolşevik partiyasına daxil olan A.Əfəndiyev "Hümmət" bolşevik təşkilatının Mərv şöbəsinin yaradılmasında fəal iştirak etmişdir.

1919-cu ilin sonunda Zakaspi hərbi inqilab şurasının qərarı ilə o, balıqçı qayığında gizli şəkildə Bakıya gəlir və 1920-ci ilin əvvəlində "Hümmət" təşkilatının qərarı əsasında qeyri-leqal fəaliyyət göstərmək üçün Şəkiyə üz tutur.

On birinci ordunun süngüləriylə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra A.Əfəndiyev 1920-ci ilin mayından 1921-ci ilin martına qədər Nuxa Qəza İnkilab Komitəsinin sədri vəzifəsində

işləyir. Rəsmi tərcümeyi halında bildirilir ki, o bu zaman Şəkidə, Qaxda və Zaqatalada baş verən əks-inqilabi çıxışların darmadağın edilməsində fəal surətdə iştirak etmişdir.

1921-ci ildən 1924-cü ilin sonuna kimi Balaxanı Sənaye Komitəsində katib statusunda işləyən A.Əfəndiyev daha sonra maarif komissarlığında və Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatında fəaliyyət göstərmişdir.

O, 1933-cü ildə Nuxa rayon İcraiyyə Komitəsinə sədr seçilir. A.Əfəndiyev 1935-ci ildən ömrünün sonuna kimi "Azərkitab"ın Gəncə şöbəsinə rəhbərlik etmişdir. A.Əfəndiyev 1946-cı ildə vəfat etmişdir.

Göründüyü kimi A.Əfəndiyevin bəxti gətirmiş, 1937-ci il repressiyasından kənarda qala bilmişdir.

Əhalinin böyük əksəriyyəti isə ümumi rifah cəmiyyəti quruculuğunu həyata keçirmək üçün dövlət müstəqilliyinin qorunub saxlanılmasının zəruri olduğunu dərk edirdi. Təəssüflər olsun ki, istiqlaliyyətimizin ömrü şirin rəya kimi çox qısa oldu.

1920-ci ilin aprelində ac, çılpaq, avantürist ideyalarla qızıqdırılmış əsgərlərdən ibarət XI bolşevik ordusu çiçəklənən Azərbaycanın üzərinə yeridi. Psixoloji baxımdan hər cür qanlı əməllər törətməyə hazır olan bu ordunun ayrı-ayrı hissələri 1920-ci il may ayının 1-də Bakıdan Şəkiyə doğru yürüşə başladı. Artıq mayın 5-də Şəki onların pəncəsində idi.

Qısa müddətdən sonra xalq hər şeyi, hətta insan düşüncəsini öz nəzarəti altına almağa can atan amansız rejimin zülmü altında inləməyə başladı. Bətnində kabus mahiyyəti gəzdirən bolşevik rejimi törətdiyi əməllərə görə azacıq etiraz səsinə ucaldanların hamısını məhv edirdi. Bu rejim milli-mənəvi dəyərlər sisteminə aid olan, milli simanı müəyyən edən hər şeyə qənim kəsildi. Əsas zərbə milli istiqlal ideyasını xalqın şüurunda yaşamasını təmin edən milli ziyalı və burjua zümrələrinə endirildi.

Bolşevik irticası bütün şiddətiylə Şəkidə də tüğyan edirdi. 1920-ci ilin dekabrına kimi yalnız sovet hökumətinə müqavimət göstərən şəxslərin deyil, var-dövlət sahibi olan insanların hamısının əmlakı müsadirə edildi. Şəkidə hörmət və nüfuz sahibi olan Məmməd-ağa Qədimbəyov, Hacı Səlim oğlu, Mehdiqulu Zülfüqarov, Məşədi

Zülfüqarov, Yaqub Səfərli oğlu, Mehdi Hüseynov, Süleyman Mustafa oğlu, Həmzə Əsədullayev, Məşədi Əsədullah Qafarov, Azaq Mustafayev və Məcid Mustafa oğlu güllələndilər. Onların evləri qarışıq bütün əmlakları müsadirə olundu.

Şəkidə Sovet hakimiyyəti orqanları bərqərar olduqdan sonra əvvəllər müxtəlif vasitələrlə kommunist-bolşeviklər partiyasının sıralarına cəlb edilmiş adamların bir çoxundan səbatsız ünsürlər kimi imtina edildi. 1920-ci ilin oktyabr ayının 31-nə olan məlumata görə qeydiyyatda götürülmüş 350 bolşevikdən, yalnız 53 nəfəri partiya sıralarında saxlanıldı (24).

Ölkəyə soxulmuş XI ordu və Xalq ərzaq Komissarlığı əhalini başdan-başa soyub talamağa girişdi. Azərbaycan Kommunist bolşeviklər Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Siyasi Bürosunun 5 dekabr 1920-ci il tarixdə keçirilən toplantısında bu soyğunçuluqla bağlı olan şəxslərin verdiyi hesabatlardan məlum olur ki, Xalq Ərzaq Komissarlığının xəttiylə əhalidən 4480000 pud buğda və arpa, 120000 pud faraş, 13200 baş heyvan, 380000 pud meyvə və tərəvəz, ordunun vasitəsiylə isə 700000 pud buğda və arpa, 709000 pud faraş, 206000 baş heyvan və ya 102000 pud ət, 23000 pud qoyun müsadirə edilmişdi (25, s.43).

1921-ci ilin əvvəlində Şəki kəndlərində yaranmış vəziyyətdən bəhs edən "Qafqaz Kommunası" qəzeti yazırdı: "Nuxa Qəza revkomun (inqilab komitəsi) sədri Abid Əfəndiyev və Kommunist firqəsinin idarə heyətinin üzvü Əbdülrəşid İncə-Zunud, Aşağı Göynük, Baş Göynük, Aşağı Layıskı kəndlərində olarkən əhali şikayətlənib bildirmişdi ki, sizin dediyinizə görə qızıl ordu nümayəndələrinin vəzifəsi füqarə hökumətinin müdafiəsidir. Fəqət onlar əhalidən zor və hədə ilə qoşqu heyvanı, araba, ərzaq alır, nalayiq hərəkətlər edirlər (26).

N.Nərimanov mövcud vəziyyətlə tanış olmaq məqsədiylə 1920-ci il sentyabrın 30-dan – oktyabrın 14-nə kimi Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə, o cümlədən Şəkiyə səfər etmişdir. O, Qazaxda olarkən əhali qarşısında çıxış edərək hökumət orqanlarının kəndlilərdən qida məhsullarını müsadirə etdiklərini etiraf etsə də onların əməllərinə bəraət qazandıraraq demişdir: "Bizim bildiyimizə görə sizdən çox sayda ərzaq və heyvan alınmışdır. Ancaq bunu bilin, bunlar ac fəhlələri yedirmək üçün müvəqqəti olaraq alınmışdır."

N.Nərimanov AK(b)P-nin II qurultayında yenə həmin məsələdən bəhs edərək bildirirdi: "Müsadirə gərəklidir, ancaq bir müsəlman evinə girdikdə oradakı şərtlər nəzərə alınmalıdır. Qadınların qulaqlarından sırğaları çıxarıb almaq olmaz. Müsəlman qadınının bədənində axtarış aparmaq yaramaz (27, s. 45).

Sovet hakimiyyətinin tətbiq etdiyi soyğunçu vergi sistemi ağır yükə çevrilərək kəndliləri əzirdi. Mövsümi xarakter daşıyan mükəlləfiyyətlərlə birgə vergilərin sayı 30-a çatmışdı.

1922-ci ilə dair vergi normativlərinə görə kəndli təsərrüfatları malik olduqları hər desyatin torpaqdan natura şəklində dövlətə 3 put taxıl verməli idilər. Təyin olunan vergi o qədər ağır olub ki, hətta Nuxa Qəza Kommunist Firqəsinin məsul katibi Qulam Axundov, Xalq Ərzaq Vergisi heyət katibi Kumanets və Nuxa İcraiyyə Komitəsi sədrinin vəkili Ələşrəf İsmayılov kəndli zümrəsinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin ağır olduğunu nəzərə alaraq vergilərin azaldılması xahişi ilə Azərbaycan Ərzaq Komissarlığına müraciət ediblər. Həmin müraciətə diqqət kəsilək: "Nuxa qəzasında ərzaq vergisinə mübaşir üçlər heyəti (troika) tərəfindən Azərbaycan Şura Cümhuriyyəti Xalq Komissarlar Sovetinin kənd təsərrüfatından hökumət nəfinə alınacaq vergi haqqında qoyduğu qanuna görə 1922 sənə məhsulatanın Nuxa qəzasından bir desyatin yerdən ələ gələn taxıla 3 putdan əskik olmaq şərtiylə hökumət nəfinə vergi alınmalıdır.

Həmin vergi bostan, dirrik, bağ, çəltik, qoruq yerlərindən dəxi olacaqdır. Azərbaycan üçün bu ildə lazımı qədər taxıl olmalıdır ki, hökumət fabrikalarında zavodlarında işləyən fəhlələri, qırmızı ordu əsgərlərini, milisiyalı (milis nəfərlərini), priyutlarda (yetimxanalarda) olan yetim balaları və acizləri və başqa idarələrdə qulluq edən məmurları təmin etmək mümkün olsun. Hərgah ərzaq vergisi tamam yığılarsa fəhlə, əsgər və başqa qulluqçuların dolanması üçün hökumət də kağız pulu az miqdarda buraxacaqdır. Bunun ilə də fabrik şeyləri çoxalaraq, yəni təsərrüfat yüksəlməsiylə manatın da qiyməti yüksələcəkdir.

Hərgah manatın qiyməti yüksəlsə vergidən və özünə lazım olan miqdardan artıq taxılı kəndli və mal sahibi bazarda ələ qiymətə sata bilər ki, əlinə gələn pula da istədiyi təsərrüfat ehtiyacını ala bilər.

Əgər ərzaq vergisinə layiqincə əməl olunmazsa və qulluqçuları dolandırmaq üçün hökumət çox-çox kağız pullar buraxıb taxıl almalıdır. Bununla da manatın qiyməti düşər, hər şeyin də qiyməti yüksələr. O vəqt kəndlilər satdıqları taxılın ələ gələn puluna bir şey ala bilməyəcəklər.

Nuxa qəzası kəndlilərinin vergi işini yüngülləşdirməkdən ötrü üçlər heyəti tərəfindən mərkəzi Azərbaycan Ərzaq Komissarlığına kəndlilərimizin fəqirliyi, çəkdikləri ağırlıq, yetişən zərərlər barədə məlumat verib başqa yerlərə nisbətən verginin az alınmasına artıq dərəcədə səy edilmişdir”.

Göründüyü kimi müracətnamədə elementar iqtisadi qanunlar əsasında Sovet hökumətinin vergi siyasəti müdafiə edilir və çox ehtiyatla Şəki kəndlilərinin ağır vəziyyətini nəzərə alaraq verginin azaldılmasına səy edildişi bildirilirdi.

Bu sənədlə bağlı təəccüb doğuran hal bolşevizmin təntənəsi nəminə hər cür amansızlığa hazır olan Ələşrəf İsmayılovun imzasının bura düşməsi idi. Əgər bu ultra bolşevik də kəndli təsərrüfatlarından natura şəklində yığılan vergilərin miqdarında güzəşt xahiş edənlərin sırasında idisə, demək, vəziyyət olduqca ağır olub.

1920-ci il mayın 15-də Müvəqqəti İnqilab Komitəsinin 10 nömrəli əmrinə əsasən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə iş başında olan şəxslərin fəaliyyətinin araşdırılmasına başlandı. Artıq 1920-ci il oktyabrın 10-da istiqlaliyyət uğrunda mübarizə aparan, milli hakimiyyət dövründə fəal ictimai həyat mövqeyi tutaraq dövlət quruculuğunda iştirak edən 762 nəfər həbs edilərək təcridxanalara salınmışdı (28, s.175,176).

Sözdə xalqların azadlığından dəm vuran bolşeviklər, əməldə öz xalqının azadlığı uğrunda mübarizə aparan vətənpərvər insanlara amansız divan tuturdular. Yəqin ki, rus tarixçisi, V.Kozlar məhz bunu nəzərdə tutaraq yazırdı: “1917-ci il Oktyabr inqilabı rus müstəmləkəçiliyinə son qoymaq əvəzinə, ona yeni təkan verdi”(29, s.54).

Azərbaycanda bolşevik rejimin bərqərar olduğu dövr istiqlalçı zümrənin taleyində ağır faciələrlə əks olundu. XX əsrin inkvizitorları missiyasında çıxış edən “troyka” üzvləri, NKVD (Xalq Daxili

İşlər Komissarlığı) və QPU (Dövlət Siyasi İdarəsi, rusca) cəlladları istiqlal məfkurəsinin daşıyıcılarını kütləvi şəkildə məhv edirdilər. Onların başlıca məqsədi repressiyalar vasitəsiylə xalqı qorxutmaq və istiqlaliyyət məfkurəsindən imtina həddinə qədər aşağılamaq idi. Bu rejimin azgınlığından törənən faciələr nə qədər ocağı kor qoydu.

Şəkidə Kərimuşaqları nəslinin taleyi həmin qan qoxulu zamanın məğzini anlamaq baxımından səciyyəvidir. Onların nümayəndəsi Mustafa Qasım oğlu 1920-ci ildə bolşeviklər tərəfindən güllələndi. Mustafanın yeganə günahı musavatçı olması və istiqlaliyyət dövründə vəzifə sahibi kimi milli dövlət quruculuğunda iştirak etməsi olmuşdu. Kərimuşaqlarının digər nümayəndəsi Şabəddin (Bucu) Salam oğlu elə həmin ildə Qanlı Qobu deyilən yerdə cəza dəstəsi ilə döyüşdə həlak oldu. Hacı Salam oğlu, Mirzəməmməd Qasım oğlu və Əmirəhməd Qasım oğlu isə 1930-cu il üsyanında iştirak etməkdə günahlandırılaraq məhv edildilər.

Eyni taleyi Hacı Göyüşuşaqları da yaşamalı oldular. Onların nümayəndələri İsfəndiyar və Bəxtiyar Türkiyədə hərbi kolleci bitirmişdilər. İsfəndiyar Müsavat Partiyasının üzvü olub. Yeri gəlmişkən bildirək ki, xalauşaqları olan İsfəndiyarla Bəxtiyarın analarının əmisi oğlu Yusif Şəkidə Müsavatın yerli özəyinin qurulmasında fəal rol oynamışdır. İsfəndiyar Şəkidən Zəngəzura göndərilən süvari hissənin tərkibində Andronikin quldur dəstələrinə qarşı igidliklə döyüşmüş, 30 kəndin azad olunmasında iştirak etmişdir.

1923-cü ildə İsfəndiyar pantürkist ittihamına tuş gələrək güllələndi.

Hacı Göyüşuşaqları ilə qohum olan Əbdülrəhman Məhəmməd oğlu 1930-cu il mayın 28-də həbs olundu. Şəki üsyanının iştirakçısı olan Əbdülrəhman onu həbs etmək üçün gələn dəstəyə müqavimət göstərmək, son nəfəsinə kimi döyüşmək niyyətində idi. Lakin cəza dəstəsinə müqavimət göstərilməsi bütün ailənin məhviylə nəticələnə bilərdi. Məhz bu faciəyə yol verməmək üçün Əbdülrəhmanın anası Zəbirə xanım onun silahını gətirib təhvil verir. Əbdülrəhman isə müqavimətsiz təslim olur. Bu azadlıq mücahidi 1930-cu il iyunun 9-da güllələndi. Əbdülrəhmanın qayınları Əbdülrəşid və Əyyub da iman, əqidə uğrunda mübarizə aparanların ön cərgəsində olmuşlar. Üsyan

yatırıldıqdan sonra onlar dağlara çəkilib qaçaqçılıq etməyə başladılar. Əbdülrəşid 1934-cü ildə həlak oldu. Əyyub isə məşhur qaçaq gəncəli Dəli Alı və Samuxlu Məmmədqasımla çiyin-çiyinə dayanaraq bolşevizmə qarşı mübarizəni bir müddət də davam etdirdi. Onun ömrü 1936-cı ildə qırıldı.

XI ordunun əsgərləri 1920-ci ilin baharında Şəkidən Qaxa yürüş edərkən yolda Molla Cumanı və onun əmisi oğlanları Abbası, Hüseyni və Qara Məmmədi qılıncla doğradılar. Yurddaşları onların cəsədlərini bir neçə gündən sonra tapdılar. Meyidlər o qədər acınacaqlı vəziyyətdə olub ki, onları kəndə aparmaq mümkün olmayıb. Meyidləri elə yol kənarındaca dəfn edirlər. Molla Cumanın sınmış sazını da qəbrə qoyurlar (30, s.157,158).

Klassik aşiq şeirinin görkəmli nümayəndəsi, Aşıq Ələsgər yadigarı kimi şöhrət qazanmış Molla Cuma azğınlaşmış bolşevik ordusunun əsgərləri tərəfindən beləcə amansızlıqla qətlə yetirildi.

Qarlı, şaxtalı Sibirə sürgün edilmiş və bir daha geri dönməmiş Cavad adlı sərracın yeganə günahı rəhbərin şəkilli olan qəzetə əlini silməsi olmuşdu. Onun 9 nəfərdən ibarət olan ailəsi evə qazanc gətirən yeganə şəxsi itirdiyindən acından məhv oldu.

Bolşevik terrorunun diqqət çəkən cəhətlərindən biri də bütün kin və qəzəbini zəkali, ağıllı adamların üzərinə yönəltməsi idi. Çünki bolşevik çinovniklər ağılin hər şeyə nüfuz etmək qabiliyyətinə, deməli həm də istismarçılara qarşı mübarizə şüarı altında törədilən cinayətlərin mahiyyətini dərk etmək imkanına malik olduğunu yaxşı bilirdilər. Keçmiş ipək fabrikantları və tacirləri bu qəbildən olan insanlar idilər. Həmin zümrəni təmsil edən Qaffar Molla Mahmud oğlu Məlikov, Hacı Qədir Hacı Rəsul oğlu, Hacı Abdulla Hacı Rəsul oğlu və Hacı Qəni bolşevik rejimi tərəfindən məhv edildilər. Hacı Hüseyn bəy, Hacı Lətif Rəsul oğlu Məmmədov, Hacı Seyfi isə gedər-gəlməz sürgünlərə göndərildilər.

Azərbaycanda mövcud olan rus müstəmləkə rejiminin daşnakların "yadına daş salıb" xalqımıza qarşı qanlı cinayətlər törətməyə təhrik edən "parçala hökmranlıq et" siyasətinin labüd faciəli nəticələrini öncədən görən bəsirətli kişilərdən biri də Hacı İlyas idi. O, Şə-

kidə bacarıqlı ipək taciri, həm də zərgər kimi tanınırdı. Hacı İlyas bu üsul-idarənin yaxşılığının da elə yamanlıq olduğunu, ona bel bağlamağın mümkün olmadığını bildirərək 1905-ci ildə külfətiylə birgə ticarət işğilərinin olduğu Osmanlı dövlətinin Bursa şəhərinə üz tutur və orada məskunlaşır. Ancaq az sonra ürək xəstəliyindən 45 yaşında vəfat edir. Ondan yadigar olaraq iki oğul övladı qalmışdır. Böyük oğlu Məhəmməd 1889-cu ildə, kiçik oğlu Mahmud isə 1895-ci ildə Şəkidə dünyaya göz açmışdılar. Qardaşlar ilk təhsillərini də anadan olduqları bu şəhərdə, rus-tatar məktəbində almışdılar. Bursada Məhəmmədi Mehmet adlandırdılar. Nuri ifadəsi isə onu başqa mehmetlərdən fərqləndirmək üçün adına əlavə edildi və elə bu cür də rəsmiləşdirildi. Eyni zamanda qardaşlar Bərköz soyadını qəbul etdilər.

Mehmet Nuri və Mahmud Bərköz qardaşları himayədarları tərəfindən hərbi sahədə təhsil almağa yönləndirildilər. Onlar Türkiyədə Bursa hərbi litseyindən başlamış, Hərbi Akademiyadək buradakı hərbi təhsil sisteminin bütün pillələrini uğurla başa vuraraq öncə Osmanlı ordusunda, sonra Türkiyə Cumhuriyyəti silahlı qüvvələrində şərəflə xidmət etmişlər. Hansı hərbi hissədə, hansı xidmət sahəsində və vəzifədə çalışmalarından asılı olmayaraq onların fəaliyyətində peşəkarlıq və intellekt vəhdət şəklində tipik hal kimi özünü biruzə vermişdir. Elə buna görə də Mehmet Nuri və Mahmud Bərköz qardaşları yüksək hərbi vəzifələrə irəli çəkilmişlər. Qardaşlar Birinci dünya müharibəsi illərində Osmanlı ordusunun tərkibində müxtəlif cəbhələrdə komandanlığın çeşidli tapşırıqlarını layiqincə yerinə yetirmiş, sonra isə könüllü olaraq Mustafa Kamal Atatürkün başlatdığı istiqlal savaşına qatılmışlar.

Mehmet Nurinin fəaliyyətiylə bağlı iki epizod istər ordu rəhbərliyi, istərsə də dövlət səviyyəsində ona necə böyük etimad göstərildiyini sübut edir. Onun komandan olduğu hərbi hissə İzmirli yunan işğalçılarından azad etmək uğrunda gedən döyüşlər zamanı Uşakda mövqe tutmuşdu. O zaman düşmən ordusundan əsgərdən tutmuş generala qədər çoxlu sayda əsir götürülmüşdür. Əsirlərin məişətiylə bağlı problemləri qarşılamaq və yoluna qoymaq Mehmet Nuri Bərközə həvalə olunmuşdur.

Ordu generali
Mahmud Berköz
(1895, Şəki – 1989, İstanbul)

General polkovnik
Mehmet Nuri Berköz
(1889, Şəki – 1975, İstanbul)

Yunan ordusunun baş komandan müavini Trikopis də əsir düşənlərin arasında idi. Onun Mehmet Nuriyə fransız dilində yazdığı məktubu sırf şikayətnamə örnəyi kimi qələmə vermək olar. İşğalçı ordunun əsir düşmüş generalı yazırdı: "... Zabitlərimiz savaş səbəbiylə yorğundurlar. Qidasızlıqdan düşkün və halsızdırlar. Nə şinel, nə yorğanları vardır. Bir neçə kilometr getdikdən sonra yıxılıb qalırlar. Məncə ehtiyacı olanlara paltar və ayaqqabı verilməsi və avtomobillər ayrılması yaxşı olar. Nəzər-diqqətinizi bu cəhətə çekirəm".

Mehmet Nuri onu yanına çağırmış və üzünə qənşər bu sözləri söyləmişdir: "Mən sizləri sizin yandıra bilmədiyiniz, salamat qalmış binalarda saxlayıram. (Yunan işğalçıları 1919-cu ildən 1922-ci ilə qədər Türkiyədə 55800 yaşayış məntəqəsini yandıraraq kül etmişlər. H.M.). Altılarınızdakı yataqlar insanların diri-diri yandırıdığınız evlərdən alınıb. Hələ dünən evlərinin yanmasını seyr etdiyiniz insanlar sizlə daha necə davransın? Ankaraya gedən dəmir yollarını siz xarab etdiniz. Yol yoxdur. Səkkiz yaşlı cocuqlarımız belə kilometrəlcə

məsafəyə kürəklərində mərmə daşıyırlar. Məmləkətim qan ağlarkən bu göstərdiyimiz lütfkarlığı dünyada hansı millət göstərə bilər? Arxanızda buraxdığınız xarabalarda nə qoydunuz ki, nə istəyirsiniz? Bir il öncə zabitləriniz Uşakdan Sakaryaya yürüyərək gəlmişdi. O zaman necə yeridilərsə indi də elə gedəcəklər. Buralara sizi bizmi çağırıdığ? Hansı üzlə bizlərdən mərhəmət istəyirsiniz?"

Bu sözləri gözləri yerdə dinləyən Trikopis utandığından dodaqlarını dişləyirdi. Mehmet Nuriyə zorakı bir baxışla: "Bəzi zabitlərin ısrarı ilə o məktubu yazmışdım. Məni bağışlayın və o məktubu yox sayın" – demişdir".

Yuxarıda nəql olunan əhvalat korgeneral (general-polkovnik) Mehmet Nuri Berközün xatirələrində öz əksini tapmışdır.

İndi isə ikinci epizoddan bəhs edək. 1933-cü ilin oktyabrında Türkiyə Cumhuriyyətinin yaranmasının on illiyi təntənəli şəkildə qeyd olunurdu. İctimai-siyasi çəkisinə, sanbalına görə mühüm əhəmiyyət kəsb edən bu yubiley tədbirinə xarici ölkələrdən, o cümlədən Sovet İttifaqından çoxlu sayda mötəbər qonaqlar dəvət olunmuşdur. Sovet nümayəndə heyətinin tərkibində marşal K.Y.Voroşilov, marşal S.M.Budyonni, maarif naziri N.N.Bubnov, onun müavini Q.M.Krji-janovski, Sovet İttifaqının Türkiyədəki sabiq səfiri S.İ.Aralov və b. yer almışdılar. Marşallarla, həmçinin nümayəndə heyətinin digər üzvləriylə Mustafa Kamal Atatürk arasında özəl danışıqlarda tərcüməçilik missiyasını M.N.Berköz yerinə yetirmişdir.

1936-cı ildə M.N.Berköz Türkiyə Cumhuriyyətinin Sovet İttifaqındakı səfirliyində hərbi attaşə vəzifəsinə təyin edilib. Bu faktlar təsdiq edir ki, M.K.Atatürk Türkiyə Cumhuriyyətiylə Sovet İttifaqı arasında münasibətlərin qurulmasında M.N.Berközə şəxsi etimad göstərmişdir.

Qeyd olunduğu kimi M.N.Berköz korgeneral rütbəsinə qədər yüksəlmişdir. O, Türkiyə Cumhuriyyəti hərbi qüvvələrinin tərkib hissəsi olan jandarma bölümünün komandanı vəzifəsindən 1950-ci ildə təqaüdə çıxdı. M.N.Berköz 1975-ci ildə vəfat etmişdir.

Fotoda, sağdan sola: Mustafa Kamal Atatürk, Kliment Yetremoviç Voroşilov, M.N.Berköz (Türkiyə oktyabr 1933)

Hacı İlyasın kiçik oğlu Mahmud Bərköz də Hərbi Akademiyada təhsilini yarımçıq qoyub böyük qardaşı Mehmet Nuri kimi istiqlal uğrunda mücadilə meydanına atılmış, Atatürkün sadıq əsgərlərindən biri olaraq bir çox fədakarlıqlar göstərmiş, bu müqəddəs savaşı qazi olaraq başa vurmuşdur. Hərb elminin mahiyyətini yüksək dərəcədə qavrayan, daxili məzmununa nüfuz edən bu hərbiçi artıq 1948-ci ildə korgeneral rütbəsində Türkiyə Cumhuriyyəti Milli Müdafiə Nazirliyində müstəşar (nazir müavini) vəzifəsində çalışırdı. Mahmud Bərköz orgeneral (ordu generalı) rütbəsinə və Türkiyənin Təhlükəsizlik Təşkilatının baş katibi vəzifəsində də yüksəlib və 1951-ci ildə həmin vəzifədən təqaüdə çıxıb. 1989-cu ildə İstanbulda vəfat edib. (147, s.134-146)

1921-ci ilin baharında Sovet kommunist rejiminin ilk ili tamam olar olmaz o zaman inzibati ərazi vahidi kimi Şəkiyə aid olan Xaçmaz kəndində (hal-hazırda Oğuz rayonunun tərkibinə daxildir) üsyan başlandı. Şəki qəza milis idarəsinin rəisi və siyasi büronun sədri Rüs-

təmov Xaçmaz kəndində Sovet idarə sistemindən narazı olan şəxsləri kütləvi şəkildə həbs etməyə başlamışdı. Bu həbslər üsyanın alovlanması üçün qığılcım oldu. Orada olan milis işçilərinin bir hissəsi öldürüldü, qalanları isə canlarını bir təhər qurtararaq Vartaşen (Oğuz) kəndinə sığındılar.

Xaçmaz kəndinə tərkibində topçu birliyinin də olduğu 32 əsgərdən ibarət hərbi qüvvə göndərildi. Hərbi hissənin başında Azərbaycanın Baş Milis İdarəsinin rəis müavini Məmmədov, qəzanın milis rəisi Quliyev, Şəki şəhəri birinci bölgə rəisi Müsayib Əfəndiyev və Şəki Qəza İnqilab Komitəsinin daxili işlər şöbəsinin müdiri Mehdiyev dururdular. Bu əsgəri qüvvə milis işçilərinin və fəal kommunistlərin hesabına xeyli gücləndirilərək Xaçmaz kəndinə yeridildi. Lakin yarım saat davam edən atışmadan sonra həmin dəstə bir əsgər itirərək geri çəkildi. Üsyançılar hökumət qüvvəsinə ciddi müqavimət göstərirdilər. Onların üzərinə ikinci hücum mayın 26-da gecə saat 24 radələrində baş verdi. Bu hücum əməliyyatına 2-ci topçu alayının komandiri Dobrexetov başçılıq edirdi. Əməliyyatda Atakişiyevin rəhbərlik etdiyi Zaqatala alayı da iştirak edirdi. Döyüşdə üsyançıların rəhbəri Hüseyn Əfəndi öldürüldü. Hökumətin xeyli üstün olan hərbi qüvvəsi qarşısında duruş gətirə bilməyən üsyançılar Xaçmaz kəndini tərk edərək dağ kəndlərinə sığındılar. Onların bir hissəsi Filfilli kəndinə toplaşdı.

Müqavimət hərəkətinə son qoymaq üçün Sovet xüsusi xidmət orqanları hərəkəti içəridən parçalamaq niyyətinə düşdülər. Məqsədə çatmaq naminə üsyançıların bir hissəsini pul və qızılla ələ alınması nəzərdə tutulmuşdu. Hökumət tərəfindən ayrılan 30 milyon rubl kredit məhz bu planın reallaşdırılmasına yönəldildi.

Sovet hökuməti üsyançılara qarşı mübarizədə ermənilərdən də faydalanmışdır. Hüseyn Əfəndinin üsyançı dəstəsinin məhv edilməsində Armenak Labazarovun mühüm xidmətləri olmuşdur.

Sonralar Armenak Əsədulla bəyin qohum-əqrəbasını amansızcasına döyməklə cinayət əməlinə yol verdiyinə görə 4 il azadlıqdan məhrum edilir. Lakin bu zaman vaxtı ilə xüsusi xidmət orqanlarına yardım etməsi onun köməyinə çatdı. Brutens və Babayev 1923-cü il

iyunun 1-də Fövqəladə Komissiyanın (çeka) Azərbaycan şöbəsinin sədri Sumbatova Armenak Labazarovun sərbəst buraxılması xahişiylə məktub ünvanladılar. Onların ricası müsbət qarşılandı və bu daşnak xislətli erməni azad olundu (31, s.118,119).

Vergilərin artırılmasına cavab olaraq 1924-cü ilin avqustunda Baş Göynük kəndinin əhalisi buradakı hökumət nümayəndəliyinin yerləşdiyi məntəqəni yandırdı. Belə hadisələr Aşağı Göynükdə, Baş Şabalıddə və Şəkinin başqa kəndlərində də baş vermişdir. Baş Şabalıd kəndində 1926-cı ilə kimi Sovet hökumətinin nümayəndəsi olmamışdır.

XI Ordunun ayrı-ayrı hissələrinin əhaliyə qarşı törətdiyi vəhşiliklər xüsusiylə dözülməz idi. Bu məsələ ilə əlaqədar Azərbaycanın Moskvadakı səlahiyyətli müvəkkili Behbud Şaxtaxtinski V.İ.Leninə bildirmişdi: “Qızıl Ordu əvvəlcə özünü yaxşı aparırdı, indi isə özünü irticaçı kimi göstərir. Yerlərdən sarsıdıcı məlumatlar alınır. İş o yerə gəlir ki, qızlar, qadınlar açıq şəkildə zorlanılır”.

*Molla Mustafə
Seyxzadə*

lanmazdın. Tolstoy Axund Fərəcullah Pişnamazzadəyə məktub vasitəsiylə İslam hüququnun müxtəlif sahələrinə aid suallar ünvanlanmışdı.

Sovet hökuməti tərəfindən ölümünə fərman verilən müdrik insanlardan biri də Axund Fərəcullah Pişnamazzadə idi. Bu həmin Pişnamazzadədir ki, N.Nərimanova öz siyasi baxışlarına bir daha nəzər yetirməyi tövsiyyə etmişdir. İti zəkası və istedadı Mirzə Cəlil, Ömər Faiq Nəmanzadə tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. O, böyük rus yazıçısı L.N.Tolstoyla məktublaşma yolu ilə dinin insan mənəviyyətinə təsiri barədə fikir mübadiləsi aparmış və mülahizələriylə Tolstoyun rəğbətini qazanmışdır. Axund məktublarının birində qraf Tolstoya yazırdı ki, sən cismən kilsədən çıxsa da, ruhun, fikrin kilsədədir. Belə olmasaydı İslamın incəlikləriylə maraqlanmazdın.

Axundun ətraflı, dolğun cavablarından razı qalan yazıçı özünün foto-şəklinin arxasını yazıb ona göndərmişdir.

A.F.Pişnamazzadə Cəlil Məmmədquluzadə ilə də mütəmadi olaraq məktublaşmışdır. Mirzə Cəlilin axunda yazdığı məktublarından iki kiçik parçaya diqqət kəsilsin: “Misli-bərabəri az olan fazil-həqiqi Axund Fərəculla Pişnamazzadə həzrətlərinə! Hər iki məktubunuz yetişdi. Nəhayət şad oldum. Məni bu qədər qiymətləndirməyiniz barmağıma artıq qüvvət verdi. Çünki bu kifayətdir ki, siz tək nadirəlvüqudlar cızma-qaralarımızı təqdir edirsiniz...”

Sizi qəlbən istəyən Cəlil Məmmədquluzadə

A.F.Pişnamazzadəyə yazdığı digər məktubunda Mirzə Cəlil onun qızları təhsilə cəlb etmək üçün gördüyü işləri təqdir edərək yazırdı: “Nuxa dünyasını mən həmişə sizdən ibarət bilməşəm. Sizi mən böyük bir yadigar hesab edirəm və hər bir şey öz qaydasınca – qız tərbiyəsi bizim gələcəyimiz üçün əsaslı bir məsələdir, bu məsələ dairəsində sizin məqamınız birinci, yəni ən yuxarı mərtəbədə tutulmalıdır...”

Sağlqla yaşayın, qardaşınız Cəlil

Böyük şairimiz Bəxtiyar Vahabzadənin Axund Fərəculla Pişnamazzadə haqqında dediklərindən: “Ona yalnız din xadimi demək olmaz. Allah ona min rəhmət eləsin! Müasir səviyyəli ziyalı idi, hər şeydən əvvəl. Mən istədimki, indi o kişi kimi vətəni sevsinlər, milləti sevsinlər! O kişi kimi ana dilini sevsinlər, o kişi kimi müasir elmi sevsinlər! Bax budur əsil ruhani, nümunəvi ruhani”.

Yazıçı Əzizə Cəfərzadənin Axund haqqında xatirələrindən: “Anam Axund əmidən mənə dərs verməsini acizənə xahiş edir. Axund çətinliklə də olsa razılıq verir və mənə gizlin-gizlin ərəb əlifbasını, Quranı oxumağı öyrətdi. Əgər o vaxt bu işin üstü

*Axund Fərəculla
Pişnamazzadə*

açılsaydı Axundun da, mənim də hansı dəhşətli cəzalara məruz qalacağımızı izah etməyə ehtiyac yoxdur. Komsomolçu qıza Axund dərs verədiyinə görə hər iki ailə dərhal Sibirə sürgün olundadı. 1945-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin tələbəsi olarkən əlimdə ərəb əlifbası ilə yazılmış adi roman oxuduğumu görüb, məni universitetdən kənar etmişdilər. Elə bir dövrdə bu nəcib, müqəddəslər sırasına daxil olacaq, həlim xasiyyətli axund mənə təhsil verdi”.

İndi də Axund Fərəculla Pişnamazzadənin xələflərinə etdiyi vəsiyyətnaməsinə diqqət kəsək: “Yeni hökumət gələndən sonra törəyən cinayətləri heç vaxt unutmayın, özünüzdən sonra gələn nəsillərə, lap nəvələrinizə, nəticələrinizə, kötükçələrinizə də çatdırın. Qoy bilsinlər ki, milli qorunma qüdrəti olmayan xalqın başına hansı bəlalər gələ bilər. Qoy anlasınlar ki, Lenin rus çarlarından daha amansız və hiyləgərdir. Onun qurduğu nəhəng həbsxanadan çıxmaq yollarını daim arayıb, axtarıb tapmaq lazımdır. Bu iş ziyadə gərgin olacaq, amma hökmən görülməlidir. İmperiyanın böyüklüyündən qorxmaq lazım deyil. Onu basılmaz hesab etmək olmaz. Çünki əhali arasında bünövrəsi yoxdur” (32).

1918-1920-ci illəri əhatə edən istiqlaliyyət dövründə Şəkidə cəmiyyət arasına ziddiyyət toxumu səpib qarşıdurma yaratmaq və bundan hökuməti nüfuzdan salmaq, onun milli birliyə istinad edən əsaslarını sarsıtmaq istəyən qüvvələr var idi. Onlar məqsədlərinə çatmaq üçün təriqətlər arasına nifaq salmaqdan belə çəkinmirdilər. Bu sayaq təhlükəli əməllərin qarşısını almaq üçün A.F.Pişnamazzadə yalnız təbliğat aparmaqla kifayətlənmir, dini icma başçısı kimi digər icma rəhbəri, öz mütarəqqi baxışlarına görə yalnız Şəkidə deyil, bütün Azərbaycanda tanınan Nurməhəmməd Əfəndiylə dostluq edirdi. Nurməhəmməd Əfəndinin varlığından axan nur seli ətrafa işıq saçaraq cəhalətin kölgə saldığı məkanı daraldı, pas atmış ürəkləri, kiflənmiş qafaları təmizləyirdi. O həm də elm, maarif vurğunu idi. Nurməhəmməd Əfəndi tərəfindən “Əfqanıstan tarixi” əsərinin fars dilindən Azərbaycan türkcəsinə tərcümə edilməsi onun elmi fəaliyyətinin, maraq dairəsinin geniş miqyasından xəbər verirdi.

Onları bir-birinə bağlayan əsas tel xalq, vətən sevgisindən qaynaqlanan əqidə dostluğu idi. Qəlblərində tanrı sevgisi gəzdirən bu din

xadimlərinin istək və hörmət üzərində qurulan dostluq münasibətləri insanlara xoş ovqat bəxş edir, nümunə təsiri bağışlayırdı.

Beləliklə, bu müdrik insan öz əməli fəaliyyətiylə böyük öndər M.Ə.Rəsulzadənin daim diqqət mərkəzində saxladığı və milli problemlərin həlli üçün ciddi əhəmiyyət verdiyi “milli təsanüd” (milli həmrəylik) ideyasını həyata keçirirdi.

Belə işıqlı zəka sahibi bolşevik zorakılığının yaratdığı psixoloji sıxıntı içərisində yaşamışdır. Onu qətlə yetirmək üçün siyasi idarənin təcridxanasına salmışdılar. Lakin belə bir cinayətin baş verəcəyi təqdirdə xalq qəzəbinin labüd olacağının dərk olunması və N.Nərimanovun müdaxiləsi rejim nöqərlərini əl saxlamağa məcbur etdi.

*N.Nərimanov Şəki məscidində, 1920-ci il,
(foto nneriman.blogspot.com saytıdan)*

Bəli, Şəkinin müdrik ağsaqqalı A.F.Pişnamazzadənin xüsusi şöbənin rəisi K.F.Qonkinin qanlı pəncəsindən xilas olmasında N.Nərimanov önəmli rol oynadı. Bu fakt bir daha N.Nərimanovun siyasi fəaliyyətindəki ziddiyyətləri, həm də məntiqlə, hər hansı düşüncə tərzilə izah edilməsi son dərəcə çətin olan ziddiyyətləri təsdiq edir. Məntiqsizlik nədədir? Bir tərəfdən Azərbaycanın istiqlaliyyətinin qəbirqazanı

rolunda çıxış etməsi, digər tərəfdən dövlət müstəqilliyinin itirilməsindən irəli gələn faciələrin qarşısını almaq niyyətinə düşməsindədir.

O, Qafqaz müsəlmanlarının Bakıda keçirilən qurultayında Nəsim bəy Yusifbəyovun irəli sürdüyü Azərbaycanın müstəqilliyi ideyasına qarşı çıxaraq bəyan etmişdir ki, müsəlman zəhmətkeşlərinin xilas yalnız qırmızı bolşevik bayrağı altında birləşməklə mümkündür. Proletar inqilabından və onun qırmızı bayrağından başqa heç bir yaşıl parça heç kimi xilas etməyəcəkdir (33, s.103).

Bu sözləri N.Nərimanov 1917-ci il aprelin 20-də söyləmişdir. Ancaq XI qırmızı ordunun süngüləriylə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra həmin qırmızı bolşevik bayrağı altında xalqının başına gətirilən fəlakətləri etiraf edərək yazırdı: “özlərinin bütün taktikası ilə Azərbaycan simasızlaşdırmaq istəyirlər. Bunun üçün oğurluq etmiş, rüşvət almış, bakirə kəndli qızlarını, arvadlarını zorlamış adamlardan ibarət hakimiyyət orqanları yaradırlar... Bu məlum proqram üzrə məlum şəxslər tərəfindən həyata keçirilir. Onlar nəyin bahasına olursa-olsun, Azərbaycanı simasızlaşdırmaq istəyirlər. Öz miskin məqsədlərinə nail olmaq üçün onlar özləri çıxış etməyib Azərbaycandan olan türkləri (azərbaycanlıları) Azərbaycanın mənafeyini müdafiə edənlərə qarşı çıxış etməyə məcbur edirlər. İş **“parçala və hökm et”** şüarı altında getmiş və gedir. Orconikidzenin düşüncəsinə görə Azərbaycanın əhalisini müntəzəm olaraq məhv etmək olar, lakin onda respublika kimdən ibarət olacaqdır? Odur ki, Azərbaycan əhalisi kütləvi məhv edilmir. Kommunist Partiyasının fəaliyyəti isə məhz Azərbaycanın simasızlaşdırılmasına yönəlmişdir. Bir tərəfdən kommunist bayrağı altında daşnaklar öz işlərini görür, digər tərəfdən keçmiş eserlər” (34, s. 11).

Lakin bu etirafdan bir müddət əvvəl elə həmin Orconikidzenin tapşırığı ilə Azərbaycanda qanlı cinayətlər törətmiş XI qırmızı ordunun zirehli qatarlar bölümünün komandanı Yefremova qılınc bağışlanması üçün dekret imzalayan da Azərbaycan İnqilab Komitəsinin sədri N.Nərimanov olmuşdur.

Həmin qılıncın qəbzəsinə isə bu sözlər həkk olunmuşdur: “Mikail Qriqoryeviç Yefremova, Azərbaycan SSR fəhlə və kəndliləri

adından, Bakı şəhərinin fədarkarcasına tutulmasına, Yefremov yoldaşın Azərbaycan burjua Müsavat hökumətinin ürəyinə vurduğu ölüm-cül ildırım zərbəsinə görə” (35, s.27).

Yeri gəlmişkən bildirək ki, Orconikidze 1920-ci ildə Şəkidə törədilən qanlı hadisələrin də səbəbkarı olmuşdur. Onunla Levandovski arasında olmuş telefon söhbətindən məlum olur ki, Şəkidə bolşevik rejiminə qarşı müqavimətə son qoymaq üçün məhz Orconikidzenin göstərişilə bura xüsusi hərbi hissə yeridilmişdir.

XX yüzilin 20-ci illərində Sovet dövlətinin istehsal və ticarət üzərində inhisarçı mövqeyini təmin etmək üçün aparılan iqtisadi siyasət qədim ənənələrə malik Şəki sənətkarlığının və ticarətin tənəzzülünə səbəb oldu. Nəticədə əhalinin güzəranı ağırlaşdı. Bir qrup dabbəq – Ələkbər Hacı Mustafa oğlu, İdris Hacı Salam oğlu, Qurban Abdulla oğlu, Həsən İlyas oğlu, Hüseyn Salam oğlu, Rəsul Məhərrəm oğlu, İsmayıl Cəfər oğlu, Nəsrulla Lətif oğlu, Abbas Cəfər oğlu tərəfindən Xalq Komissarlar Sovetinin sədrinə ünvanlanan ərizə sənətkarların düşdüyü açınacaqlı vəziyyətin əks etdirilməsi baxımından, ümumiyyətlə Sovet hökumətinin kустar istehsalə qarşı yeritdiyi mürtəcə siyasətin mahiyyətini anlamaq nöqtəyi-nəzərdən mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ərizənin olduğu kimi diqqətinizə çatdırıram: “Biz kустar dabbəqləriq. Bu sənəti ata-babalarımızdan almışıq. Başqa sənətimiz yoxdur. “Azərbaycan Sənət Birliyi” dabbəqları öz şəbəkəsinə birləşdirmək, artel yaratmaq qərarı qəbul etdikdə biz həvəslə artelə yazılmaq üçün ərizə verdik. 200 nəfər dabbəqdan 69 nəfəri qəbul edildi. Bizi “Azərbaycan Sənət Birliyi” xammalla təchiz edə bilmir. Şəhər maliyyə şöbəsiindən vəsiqəimiz var. Bizi gizli iş görməkdə ittiham etmək olmaz. Əgər maliyyə şöbəsi bizi əvvəldən xəbərdar etsəydi aclığı katorqa əməyindən üstün tutardıq” (36, əsas f.13, saxlanma vahidi 13).

Bolşevik çinovniklərinin xalqın həyat tərzinə, əxlaqi-etik baxışlarına zidd əməlləri sovet-kommunist quruluşunun elə ilk mərhələdə çat verməsinə, xalq nifrətinin hədəfinə çevrilməsinə səbəb oldu. Üzdənirəq fəqarə hökumətinin fırlıdaq əməlləri o həddə çatmışdı ki, dövlət mətbuat orqanı olan “Nuxa fəhləsi” qəzeti belə əməllərdən

bəhs etmək zərurəti qarşısında qalmışdı. Həmin qəzetin 2 noyabr 1930-cu il sayında dərc olunan yazıların birində Göynük kənd kooperativinin sədri Əhməd Səfəralının Məhəmməd Quzuzadə adlı şəxsdən təhvil aldığı 527 kq çəltiyi saxtakarlıqla azaldaraq 227 kq miqdarında qeyd etməsi, 7 manatlıq şalı 20 manata satması, iri məmurların təsiri altına düşərək onların şəxsi maraqlarına xidmət edən bütün tapşırıqlarını yerinə yetirməyə hazır olması barədə məlumat verilir. Qəzetin elə həmin sayında getmiş digər yazıda bildirilir ki, rayonun məsul işçiləri hər gün birinin evində plov yedikləri halda fəhlələr 2 saat növbədə dayandıqdan sonra xəmir kimi çörək alıb yeyirlər (37).

Demək, Şəki üsyanı yatırıldıqdan sonra da bu üsyandan nəticə çıxarmayan çinovniklərin vəzifədən sui-istifadə halları daha geniş miqyas almışdır. Ümumiyyətlə, rüşvətxorluq və korrupsiya Sovet-kommunist rejiminin cığırdaşı olmuşdur. AK (b) P MK idarə heyəti 1922-ci il dekabrın 26-da rüşvətə qarşı mübarizə aparmaq üçün komissiya yaratmaq haqqında qərar qəbul etdi. 1923-cü il fevralın 6-da, 1923-cü il iyunun 1-də, 1923-cü il iyulun 23-də rüşvətlə mübarizə üçün yeni qərarlar qəbul edilmişdi. Qısa müddət ərzində 4 qərarın qəbul edilməsi rüşvətxorluğun tüğyan etməsindən xəbər verirdi.

1926-cı ilin rəsmi məlumatına görə Nuxa qəzasında 71000 nəfər əhali yaşayırdı. 1930-cu ilə aid statistik göstərici burada əhalinin sayının artıq 84000 nəfərə çatdığını bildirirdi. Şəhərin özündə isə 24000 nəfərdən – 27000 nəfərə qədər əhali yaşayırdı. Həmin dövrdə bölgədə 6 ipək fabriki işləyirdi. Bu müəssisələrdə cəmi 3000-3500 işçi çalışırdı. Şəki şəhərinin özündə isə fəaliyyət göstərən fabriklərdə 1944 nəfər fəhlə və qulluqçu işləyirdi. Fabriklərdə çalışan işçilərin sayı 1928-ci ildə 1955 nəfər idisə, 1929-cu ildə 1914 nəfərə enmişdi. Fəhlələrin əmək haqqı 1926-1927-ci illərdə 41 rubl, 1927-1928-ci illərdə 47 rubl, 1929-1930-cu illərdə isə 53 rubl olmuşdur. Fəhlələr aldıkları məvaciblə ən zəruri ehtiyaclarını ödəyə bilməmələrindən şikayətlənirdilər (38, s.412).

ÜİK (b) P MK-nın (Ümumittifaq Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi) 1930-cu il yanvarın 5-də qəbul etdiyi qərar da göstərirdi ki, 1932-ci ilin yayına kimi kütləvi kollektivləşmə həyata keçirilməli və bu zəmində qolçomaqlar bir sinif kimi ləğv edil-

məli idi. Qərarın yerinə yetirilməsi üçün 500 milyon manat vəsait ayrılmışdı. Sovet hökuməti 1930-cu ilin martına qədər olan müddət ərzində inzibati metodlar hesabına Şəki-Zaqatala bölgəsində 126 kollektiv təsərrüfat (kolxoz) yaratdı. Bu təsərrüfatlarda 7808 kolxozçu çalışırdı. Kolxozların yarandığı elə ilk mərhələdə sədrilər həmin təsərrüfatlara ayrılan vəsaitdən öz şəxsi məqsədləri üçün istifadə etməyə başlamışdılar. 1930-cu il üsyanına qədər bölgədə fəaliyyət göstərən kollektiv təsərrüfatlara 65000 rubl pul vəsaiti ayrılmışdı.

Şəki-Oğuz (Nuxa-Vartaşen) dairəsində isə 68 kollektiv təsərrüfat fəaliyyət göstərirdi. Bu kolxozlarda 6281 fərdi təsərrüfat birləşdirilmişdi. Lakin kollektiv təsərrüfatlara birləşməkdə könüllülük prinsipinin əsas şərt olduğu bəyan edildikdə kəndlilər kütləvi şəkildə kolxozları tərk etməyə başladılar. Nəticədə kollektiv təsərrüfatların sayı 50 faiz azaldı (39, s.412).

Sovet hökumətinin fərdi kəndli təsərrüfatlarına qarşı tətbiq etdiyi vergi sistemi XX yüzilliyin 20-ci illərinin ortalarında bu təsərrüfatları iflas həddinə çatdırdı. Qolçomaq təsərrüfatı adlandırılan varlı kəndli təsərrüfatları bütün təsərrüfatların cəmi 3 faizini təşkil etdiyi halda kənd təsərrüfatından alınan vergilərin 50 faizi onların üzərinə düşürdü (40, 103).

Fərdiyyətçilərə qarşı yol verilən ədalətsizliklərin AK(b)P (Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası) Zaqatala-Şəki Dairə Komitəsi tərəfindən etiraf olunması baş verən qanunsuzluqların geniş miqyas almasından xəbər verir: "Kənd təsərrüfatı vergisinin bir növü əvəzinə faktiki olaraq on iki və daha artıq müxtəlif növü toplanılırdı. Kəndlilərin yanlış olaraq seçki hüququndan məhrum edilməsi, qısa müddətli borclarının vaxtından əvvəl məcburi şəkildə yığılması, ipək sənayesi üçün təda-

*Ömər Faiq
Nemanzadə*

rük olunan çiy baramadan şahad toplanması zamanı əyinti hallarına yol verilmişdir” (41, f.255, s.1, iş 56, v.38-47).

Bolşevik rejiminin fərdiyyətçilərə mənfi münasibəti onlara qarşı tətbiq olunan təcrid etmə siyasətində də öz əksini tapmışdı. Həmin siyasətin təzahür formalarından biri də kəndlilərin şəhərdə istehsal edilən sənaye və ərzaq məhsulları ilə olduqca məhdud miqdarda təmin edilməsi idi. Bu barədə kəndlilər şikayətlənərək deyirdilər: “Madam ki, fəhlə-kəndli ittifaqından söhbət gedir, onda ayrışeçkilik nə üçündür? Nə üçün fəhlələr qənd, çay və digər ərzaq məhsulları, həmçinin sənaye malları ilə təmin olunmaqda imtiyazlara malikdirlər” (42, f.255, s.1, iş 56, v.38-47).

Yaradılan kolxoz sistemi təhkimçiliyin yeni forması idi. Kəndli heç də torpağın sahibi deyil, muzzdlu fəhlə idi. Hətta kolxozda çalışan kəndliyə uzun müddət pasport verilməmişdir. Buna təhkimçilikdən özgə nə ad vermək olardı?

Ateizm bolşevik ideologiyasının əsas elementlərindən biri idi. Dinə aid nə varsa Sovet-kommunist rejiminin patoloji nifrətinə hədəf olmuş, total zorakılığa məruz qalmışdır.

Şəki ərazisində İslamın təməl prinsiplərinin bilicilərinə verilən “Şeyx”, “Hacı”, “İmam”, “Əfəndi” kimi titullar geniş yayılmışdı. Maddi imkanı olan hər bir Şəki sakininin ali məqsədi Kəbəyə, Həcc ziyarətinə getmək olmuşdur. Bu cəhət XIX yüzilliyin sonunda Şəkidə pedaqoji fəaliyyət göstərmiş Ömər Faiq Nemanzadənin diqqətindən yayınmadığından belə bir fikir söyləyib: “Gəncədə axundlar çox olduğu kimi Şəkidə də hacılar çoxdur” (43, s.142).

Bolşevik rejiminə qarşı yüksələn üsyanda din xadimlərinin fəal iştirak etmələri Quranın əsarətə, zülmə dözməyi qadağan edən ideyasına (bax, 2-ci surə 177-ci ayə, 4-cü surə, 59-cu ayə, 10-cu surə 85-ci ayə, 11-ci surə 113-cü ayə) uyğun hərəkət etmələri ilə izah oluna bilər (44).

Sovet hakimiyyətinin dinə qarşı zorakılığı, bütövlükdə insanlığa, insanın könül evinin ən dərin guşələrinə nüfuz edən ilahi nura qarşı, insanda ülvî, münis, qüdsi nə varsa bunların hamısına qarşı yönəlmişdi. Bu rejimin dini dəyərlərə qarşı tutduğu asi mövqə üsyan ərəfəsində Şəkidə mənəvi-psixoloji vəziyyəti olduqca gərginləşdirmişdi. Kolxoz

fəalları, “Mübariz Allahsızlar Cəmiyyəti”nin üzvləri “düşmən ünsürlərlə” mübarizə şüarı altında xalqın mənəvi həyatına qarşı zorakılığı gündəlik davranış normasına çevirmişdilər. İş o yerə gəlib çatmışdı ki, onlar ağzı orucly adamları küçədə yaxalayaraq oruclarını pozur, öyrədilmiş kənd sovetlərinin sədrləri səmaya atəş açaraq guya ilahi varlığa meydan oxumağa qabil olduqlarını nümayiş etdirdilər.

Tərədilən rəzalətlər heç də təsadüfi olmayıb bolşevik ideologiyasının ateizm prinsipindən qaynaqlanırdı. Həmin ideologiyanın yaradıcısı V.İ.Lenin M.Qorkiyə yazdığı məktubda bildirirdi: “Allah ideyasını indi Avropada da Rusiyada da hər cür, hətta ən incə, ən xoş niyyət şəklində müdafiə etmək və ya ona bəraət qazandırmaq, irtica-ya bəraət qazandırmaq deməkdir” (45, s. 130).

V.İ.Lenin böyük yazıçı L.N.Tolstoyun “harada məhəbbət varsa orada Allah vardır” fikrinə də öz mənfi münasibətini gizlətməmişdir.

Sovet hökumətinin ateist xislətindən bəhs edən Əbdürrəhman Abdullayev yazırdı: “20-ci illərin sonunda Şəkidə məhəllə məscidlərinin mollaları, İstanbul, Bağdad, Tehran, Qahirə darülfünunun ilahiyat fakültələrini bitirmiş ruhanilər Sovet hakimiyyətinin düşməni hesab edildilər. İnqilabdan qabaq Məkkə, Kərbəla, Məşhəd ziyarətinə gedib hacı, məşədi, kərbəlayı ləqəbi daşıyanlar da, ərəb, fars dilini bilən, Quran oxuyan, namaz qılan, oruc tutanlar da bu siyahıya salındılar. Məscidlər bağlandı, xalqın məscidlərə verdiyi minlərlə xalı-xalça müsadirə edilərək kimlərə verildi. Məscidlərin minarələri söküldü, hündürlüyü 100 metrə, eni 2-3 metrə qədər olan qocaman (200-300 illik) şabalıd ağacları kəsildi, qədim qəbiristanlıqların ağacları qırıldı...” (46).

Əsrlər boyu yaradılan möhtəşəm memarlıq abidələri, ecazkar bədii əsərlər, böyük elmi kəşflər insan qəlbinə, zəkasına düşən ilahi işığın nəticəsində mümkün olmuşdur. Allaha inamı irtica ilə eyniləşdirmək mənəvi şikəstlik əlamətidir. Necə olmuşdur ki, insan adlanan məxluq bu cür şeytan xislətli idarəetmə sistemi yaradıb rəzalət girdabının belə dərin qatlarına enə bilmişdir.

Deməli, 1930-cu ildə Şəkidə baş vermiş üsyan yalnız siyasi və sosial-iqtisadi hüquqsuzluğa qarşı deyil, həm də əsasında allahsızlıq dayanan mənəviyyatsızlığa qarşı yüksələn etiraz hərəkəti idi.

II FƏSİL

Hərəkətin ideoloji-siyasi əsaslarının hazırlanması, üsyançı qüvvənin təşkilatlanması

1930-cu il Şəki üsyanının başında **Molla Mustafa Məhəmməd oğlu Şeyxzadə** dururdu. Üsyan hərəkətinin gedişində isə Bəhram bəy Nəbibəyov rəhbər kimi daha çox fərqlənmişdir.

Molla Mustafanın babası Şeyx Əhməd dini dəyərlərə hörmət və ehtiramı ilə elin gözündə övliyə səviyyəsinə yüksəlmişdi. Onun mistik mahiyyətə malik olması ilə əlaqədar rəvayətə bənzər əhvalatlar danışılır.

Bir dəfə küçədən bir atlı keçirmiş. At qəfildən dayanır, sahibi onu nə qədər qamçılayırsa yerindən tərpənmir. Bu mənzərəni seyr edən Şeyx atlıya yaxınlaşaraq deyir:

– Vurma, at indi gedəcək.

Doğrudan da bu sözlər onun ağzından çıxar-çıxmaz at hərəkətə gəlir.

II Nikolayın çarlığı dövründə Şeyx Əhməd həbs edib hücrəyə bənzər bir yerə salırlar. Bir müddət sonra oranı yoxlamağa gələn nəzarətçilər Şeyx Əhməd həmin dam-daşın qabağında, küçədə oturub ibadət etdiyini görüb heyrətlənirlər. Şeyxin mistik mahiyyəti bəlli olduqda onu azad edirlər.

Bu övliyanın əslən Ərəbistandan olduğu bildirilir. Qəbrüstü abidəsinə həkk olunmuş “Bedevia Arabia Hüseyin” sözləri də bunu təsdiq edir. Onun qəbri üzərində ucaldılmış məqbərə az sonra Qafqaz miqyaslı ziyarətgha çevrilir.

Üsyan yatırıldıqdan sonra Molla Mustafanın aqibəti müəmmalar dumanı içində əriyib yoxa çıxır. Məhz onun tərcümeyi-halının bu mərhələsinə aid olan məchulluq müxtəlif səpgili şaiyələrin meydana gəlməsinə, əsassız güman və fərziyələrin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Kanadalı türkşünas, Şvartsmor kollecinin əməkdaşı Bryus Qrant Şəkidə olarkən görüşüb fikir mübadiləsi apardıq. O, bildirirdi ki, Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin arxivində tədqiqat apararkən Molla Mustafa ilə bağlı 3 sənədlə – onun güllələnməsi haqqında 1937-ci ilin 25 noyabr tarixinə aid hökm, həmin hökmün yerinə yetirilməsinə dair 1937-ci il dekabrın 8-də tərtib edilmiş hesabat və 1938-ci il yanvarın 10-da birinci dərəcəli sürgün yerinə transfer olunması barədə qərarla tanış olmuşdur.

Tədqiqatçı arxasında dayanıb onun işinə nəzarət edən mühafizəçidən soruşur:

– Birinci dərəcə nə deməkdir?

Mühafizəçi cavabında bildirir:

– Bu sürgünün son nəticəsidir.

– Tədqiqatçı:

– Bəs necə olur ki, kimsə sürgün olunur, güllələnir və bir ay sonra yenidən sürgün edilir?

Mühafizəçi:

– Onlar heç də əmrdə göstərildiyi kimi etməyiblər, inanın mənə – deyə cavab verir.

Əbdürrəhman Abdullayevin yazdığına görə Molla Mustafa üsyan yatırıldıqdan sonra bir müddət gizli şəkildə Tiflis yaxınlığındakı Soğanlıq kəndində yaşamışdır. O, tam təsadüf nəticəsində ələ keçirmişdir. Xalq Daxili İşlər komissarlığının Baləkən rayon şöbəsinin rəisi Tacəddin Koltayev at oğurlayan bir qaraçıyı yaxalamış, qaraçı azad olunacağı təqdirdə Molla Mustafanın yerini nişan verə biləcəyini söyləmişdir. Beləliklə, oğru ilə enkevedici arasında baş verən sövdələşmə nəticəsində Molla Mustafa həbs olunmuş və qapalı məhkəmə vasitəsilə 10 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilərək cəzasını çəkmək üçün sürgün yerinə göndərilmişdir.

Molla Mustafa haqqında müxtəlif xarakterli söz-söhbətin baş alıb getməsinə rəvac verən ən mühüm amil Hacı Məhəmməd İbrahim

oğlu Padarovun Mir Cəfər Bağirov və onun cinayət yoldaşları üzərində qurulan məhkəmə prosesində verdiyi ifadə olmuşdur.

Hacı Məhəmməd İbrahim oğlu Padarov 1931-ci ildən 1954-cü ilə kimi Sovet Azərbaycanının xüsusi xidmət orqanlarında işləmiş, müvəkkildən təhlükəsizlik nazirinin müavini vəzifəsinə kimi yüksəlmişdir. O, məhkəmədə bunları söyləmişdir: “Mənə məlum olan cinayət faktlarına diqqət yetirməyi zəruri sayıram. 1930-cu ildə Zaqatala-Nuxa zonasının 8 rayonunda silahlı əksinqilabi üsyan baş verdi. Həmin üsyanın təşkilatçısı və başçısı ruhani ailəsindən çıxmış Nuxalı Molla Şeyxzadə idi. Üsyan yatırıldıqdan sonra üsyanın iştirakçılarına qarşı hərbi çekist əməliyyatı aparıldı. Fövqəladə üçlüyün başçısı Sumbatov idi. Həmin vaxt yüzrlərlə adam həbs edildi, güllələndi və sürgünə göndərildi. Lakin mənə məlum olmayan səbəblərdən üsyanın təşkilatçısı Şeyxzadə həbs olunmadı.

1932-ci ilin fevralında Baş Siyasi İdarənin Balakən rayonu üzrə müvəkkil şlədiyim zaman öyrəndim ki, Şeyxzadə Tiflisdədir, Türkiyəyə getməyə hazırlaşır. Mən Tiflisə getdim. O vaxtlar məlum idi ki, Şeyxzadənin ingilis və türk kəşfiyyatı ilə əlaqəsi var və üsyanı onların tapşırığı ilə təşkil edib. Şeyxzadə çox təhlükəli siyasi cinayətkar idi və törətdiyi cinayətlər üçün güllələnməli idi. Mən Şeyxzadəni Bakıya gətirəndən sonra BSI-yə (Baş Siyasi İdarə) təhvil verdim və bu barədə Sumbatova məlumat verdim. Şeyxzadənin işini BSI-nin müstəntiqi Zeynal Əliyevə tapşırdılar. Mən elə güman edirdim ki, Şeyxzadə güllələnib. Ancaq 1937-ci ildə öyrəndim ki, Şeyxzadə sağ-salamatdır, qohum-əqrəbası ilə məktublaşır. Mən heyrətə gəldim ki, üsyanın sırası iştirakçıları (onların arasında elələri var idi ki, Şeyxzadə başlarını aldadıb üsyana qoşmuşdu) Sumbatovun əmrilə güllələnib, üsyanın başçısı, casus isə sağ qalıb. Mən bu barədə Sumbatova danışdım. O da özünü elə göstərdi ki, guya Şeyxzadənin belə yüngül cəza ilə yaxasını qurtarması onu da hiddətləndirir və söz verdi ki, Şeyxzadənin işinə baxmaq üçün tədbir görəcək.

Əslində isə Sumbatov bu söhbəti gözdən pərdə asmaq üçün edirdi, çünki Şeyxzadə hal-hazırda sağ-salamatdır. Onun harada yaşadığı mənə məlum deyil, ancaq onu bilirəm ki, Nuxada yaşayan ailəsi ondan məktub alır” (47, s. 52,53).

Əvvəla, unutmamaq olmaz ki, bu ifadə Sovet xüsusi xidmət orqanlarının demək olar ki, bütün pillələrində fəaliyyət göstərmiş bir cəllad tərəfindən verilmişdir. Onun insanları qeyri-qanuni həbs etməsi və istintaq təcridxanasında M.C.Bağirovun “şüuru varlıq deyil, döymək təyin edir” tövsiyyəsinə uyğun olaraq vəhşicəsinə əzab-əziyyət verməsi faktları elə həmin məhkəmədə aşkarlandı. Çoxlarının taleyini alt-üst etmiş bu amansız çekistin özünə qarşı irəli sürülən ittihamlardan yayınmaq və guya Sumbatovun təmsalında M.C.Bağirova qarşı əks mövqedə durduğunu sübut etmək istəyi nəzərə alınmalıdır.

İkincisi, Padarov xidmət etdiyi rejimin xislətinə sadıq qalaraq Molla Mustafanı türk və ingilis kəşfiyyatına xidmət etməkdə günahlandırılması, əhalini məhz onların təhikiylə üsyana qaldırdığını bildirməsi baş verən prosesləri təhrif etmək niyyətindən xəbər verir. Əslində isə insanları üsyana sövq edən başlıca səbəb bolşevik rejiminin yaratdığı dözülməz sosial-iqtisadi və mənəvi-psixoloji vəziyyət olmuşdur.

Faktlar sübut edir ki, Padarov məhkəməyə yalan ifadə vermişdir. M.C.Bağirov və ətrafındakılar üzərində məhkəmə prosesinin getdiyi zaman Molla Mustafanın sağ olması və ailəsiylə məktublaşması ağ yalandan başqa bir şey deyildi. “Ölüm haqqında vətəndaşlıq vəziyyəti aktları” kitabından 1966-cı il avqustun 30-na aid olan 27 sayılı qeydi diqqətinizə çatdırıram: “Şeyxzadə Molla Mustafa Məmməd oğlu 8 dekabr 1937-ci ildə güllələnib”.

Ortaya məntiqi bir sual çıxır. 1937-ci ildə güllələnərək öldürülən şəxs M.C.Bağirovun məhkəməsinin getdiyi bir dövrdə, yəni 1956-cı ildə öz ailəsinə necə məktub yazı bilirdi?

Molla Mustafa Şeyxzadə həbsxanada olarkən, 1934-cü il fevralın 11-də özü haqqında belə yazmışdı:

*Gənc ömrü fəlakətlərdə tar-mar olan,
Millət fədaisi olmaqda xəyənət bulan,
Xəyənət fərdi qazanan divanə bənəm.
Xalqıma xidmət idi qəsdim bu xanədə,
Vermədi rüsxət bəri ilahi nə çarə,
Həqiqət qurbanı cahanda yeganə bənəm.*

*Özüm millət qurbanı əksim yadigar,
Mustafa Şeyxzadə şahidi divan bənəm.*

Sovet hökumətinin ilk illərində Leninin göstərişiylə uzaq Ağ dənizdəki Solovetsk adasında ölüm düşərgəsi yaradılmışdı. Oradan sağ-salamat can qurtarmaq möcüzə hesab edilirdi. Bu düşərgənin fəaliyyət göstərdiyi dövrdə belə xoşbəxtlik bir neçə nəfərə nəsib olmuşdur. Bəli, bu həmin Solovetsk adasıdır ki, vətən, millət davası aparan yüzlərlə müsavətcinin son mənzilinə, gorgahına çevrilmişdir.

Molla Mustafa da həmin adada həbsdə olmuşdur. O, buradan ölümünə 7 ay qalmış, dəqiq desək, 1937-ci il may ayının 25-də Şəkinin Baş Göynük kəndinə, əmisi oğlu Məmməd Səadəddin oğlu Şeyxzadənin adına məktub yazmışdır. Həmin məktubu vergülünə, nöqtəsinə toxunmadan diqqətinizə çatdırıram:

“Mənim əzizlərim, qəlbən sevib hörmət bəslədiyim əmioğların Məmmədə və Məcidə.

Əvvəla, öz doğmalarına illərlə vətən həsrəti çəkən talesizlik fəqirinin kövrəlmiş ürəyinin dərinliyində çoxdan qövr eləyən və sısqə bulaq kimi çağlayan salamımı yetirirəm.

Sonrası, əgər mənim və əmioğlu Balakişinin əhvalını xəbər alsanız, şükür Allaha bu günkü günədək sağ-salamatıq. Gecə-gündüz bədbəxtlik girdabına düşmüş əmioğluma görə dua edirəm. Sizinlə-giyərpələrimlə görüşməyi çox istəyirəm və ümid edirəm ki, yaxınlarda hökumətin ədalətli qanunu mənə bəraət verər və sizi doyuncə görə bilərəm.

Əzizlərim, elə düşünməyin ki, mən sizi unutmuşam. Allaha and olsun ki, sizi arzulamadığım bir dəqiqəm də olmayıb, amma nə eləyəsən dustaq həyatıdır... Yalnız ayda bir dəfə Nuxaya yaza və sizi salamlaya bilərəm.

Bununla ikinci məktubdur yazıram, bilmirəm əvvəlki sizə yetişib, ya yox. Bəlkə siz mənə yazmağa qorxursunuz? Elə isə Anaya deyin, o mənə məktub almağınızı yazar, bu da məni sakitləşdirər və bilərəm ki, məktubum mehriban əzizlərimə yetişib. Bircə çatdırın ki, necə yaşayırsınız, sizin və oradakıların günü-güzəranı nə təhərdir.

Arzulayıram ki, heç nəyin fikrini çəkməyəsınız, Allah qoysa qayıdırəm, sizi damət kimi bağrımın başına qoyaram, özünüz də şir

balaları kimi layiqli yerinizi tutar, hökumətin ədalətli qanununun köməyiylə ürəyinizdən keçənlərə çatarsınız.

Daha nə yazım? Mənim yerimə anam əvəzi Şirin bacıya baş çəkin, onun müqəddəs əllərindən öpün, oğlu Balakişidən ona salam yetirin, bir də bacım Fatmaya, onun uşaqlarına – Mədinə və Şəfqət bacılarına, qardaşlarım Əhmədin və Mahmudun ailələrinə salam deyın. Sevimli qardaşoğlunu ağzımdan öpün. Hidayətə, Vahidə, qayıdıb gəlibsə Vəliyulla bəyə, xala uşaqlarına və məni soruşan bütün dost-dogmalarıma salam deyın.

Sizin intizarlı gözlərinizi və dodaqlarınızı öpürəm. Hələlik, xudahafiz. Sizin bəxtsiz əmioğlunuz Mustafa Şeyxzadə”.

25.V.37-ci il

Məqsədinə çatanacan arzulayacaqsan ki, vaxt gələr qardaş özünü yetirər. Mənim ünvanım: Popov-Ostrov poçt şöbəsi XDİK-8-ci Solovetsk şöbəsi Solovetsk adası.

Şeyxzadə Mustafa Məmməd oğlu

Üsyan ərafəsində Mustafa Şeyxzadə və onun həmfikiriləri Sovet hökumətinin yeritdiyi aqrar siyasətin kəndlini mülkiyyətçilik hissindən məhrum etdiyini, elə buna görə əmək məhsuldarlığının aşağı düşdüyünü, güzəranın ağırlaşdığını, narazılığın artdığını həssaslıqla izləyir və həmyerliləriylə etdikləri söhbətlər zamanı ağıllı mühakimələrlə, həyatı dəlillərlə bu vəziyyəti doğuran səbəbi izah edirdilər.

Təbliğat işi yalnız Şəkidə deyil Azərbaycanın bir çox bölgələrində də gərdirdi. Azərbaycan Siyasi İdarəsinin rəhbərlərindən Aqrba, Nevernov və Şəmsəddinskinin bircə tərtib etdikləri ümumi məlumatda bu barədə deyilirdi: “1930-cu ilin fevralında bizim tərəfimizdən 4 nü-

*Molla Mustafa Şeyxzadənin
Bayıl həbsxanasında
çəkilmiş rəsmi (şəkil Molla
Mustafanın qız nəvəsi Mahir
Qədimli tərəfindən
aputnik.az saytına təqdim
olunub)*

xədən ibarət 2 formada intibahnamələr aşkarlanmışdır. Bu intibahnamələrdə naməlum fəhlə təşkilatının adından çıxış edilir, fəhlə və kəndlilər Sovet hökumətinin devirməyə çağırılır: həmçinin siyasi idarənin günahsız fəhlələri, kəndliləri həbs etməsindən, iqtisadi dağıntılardan bəhs olunur.

1930-cu il fevralın 20-də bir nəfər işsizlərin əlində "oxu və sonra otur" sözləri yazılmış xalqa ünvanlanan müraciət tutulub. Müraciətdə deyilir ki, SSRİ-də din təqib olunur. Məscidlər, kilsələr ləğv olunur. Sovet hökumətindən tələb olunmalıdır ki, aldığı ibadət yerlərini və qiymətli əşyaları geri qaytarsın" (53, f. 12, s.4, iş.62, v.140).

Zaqatala-Nuxa bölgəsinin bir çox yaşayış məntəqələrində 3-5 nəfərdən ibarət kiçik silahlı dəstələr yaradılmışdı. Silahlı adamların ümumi sayı 150 nəfərə çatmışdı. Üsyanın başlanacağı təqdirdə silahlı qüvvəni 600 nəfərə çatdırmaq ehtimalı da nəzərə alınmışdı.

1929-cu ilin sentyabrında keçmiş Şəki bəylərindən Mustafa bəy Əlicanbəyov, Rüstəm bəy Əlicanbəyov və İsrəfil Bəşirov Göynük kəndindəki Sovet hökumətinə qarşı mübarizə aparan müqavimət hərəkatının aparıcı nümayəndələriylə həmin hərəkatın fəal iştirakçısı, Şabalıd kəndindən olan İlyas adlı şəxsin vasitəsilə əlaqə yaradırlar.

Əlicanbəyov qardaşları, (kollaj internetdən götürülüb)

1930-cu ilin mart ayında Molla Mustafanın yaxın silahdaşı, Göynük kəndinin sakini Yunus Tiflisə gedərək orada yarıgizli şəraitdə yaşayan Mustafa bəylə görüşür. Məqsəd üsyana rəhbərlik etmək üçün onu Şəkiyə dəvət etmək, eyni zamanda onun vasitəsiylə müsavətçilərlə əlaqə yaratmaq idi. Mustafa bəyin sonrakı fəaliyyəti sübut edir ki, üsyanda yaxından iştirak etmək üçün edilən təklifi qəbul etmiş və bu məqsədlə 1930-cu il aprelin 2-də Bakıya gəlmişdir. O, Bakıda olarkən hərəkatın perspektivindən bəhs edərək bildirmişdi ki, əgər üsyanın başlanğıc mərhələsində müvəffəqiyyət əldə olunarsa və üsyançıların müqaviməti heç olmasa bir ay davam edərsə Qarabağ mahalında da üsyanın başlanması zəruridir. Mustafa bəyi bu qənaətə gəlməyə sövq edən başlıca səbəb burada kolxoz quruculuğu zamanı əhaliyə qarşı yönəlmiş qanunsuzluq və zorakılıq hallarına görə müqavimətin sürətlə artması idi. Torpaqla bağlı ümidləri puç olmuş kəndlilər və qaçaqlar müqavimətin nüvəsini təşkil edirdilər. Elə rəsmi dövlət qulluğunda olan şəxslərin də bir çoxu xalqın maddi və mənəvi həyatına qarşı yönələn zorakılıqlardan narazı idilər. Bolşevik rejiminin siyasi və sosial bazasının məhdud olması bu qənaəti daha da möhkəmləndirirdi. On minlərlə əhalinin yaşadığı Şəki rayonunda cəmi 800 nəfət kommunist var idi. Burada hərbi hissə də yox idi. Hətta milis işçiləri də antibolşevik əhval-ruhiyyə ilə köklənmişdilər.

Üsyana hazırlaşan qüvvənin demək olar ki, bütün dövlət idarələrində öz adamları var idi. Onlar hakimiyyət orqanlarının fəaliyyəti haqqında müqavimət hərəkatının rəhbərlərinə müntəzəm məlumat verirdilər. Mustafa bəyin bildirdiyinə görə Şəki hərbi komissarlığında işləyən 5 əməkdaşdan 3 nəfəri, milis idarəsində və digər təşkilatlarda işləyənlərin yarıya qədəri onların adamı olmuşdur (49, s.105-108).

Beləliklə, 1930-cu ilin yazında Azərbaycanda, o cümlədən Şəki-də üsyanın başlanması üçün ilkin, müqəddəm şərtlər tam yetişmişdi. Hərəkat kənddən başlandı. Çünki kütləvi kollektivləşmə kəndlini torpağa sahiblik hüququndan məhrum edilməsinə gətirib çıxarırdı. Torpaq kəndlinin həyatının təminatı üçün başlıca şərt idi. O, torpaq uğrunda üsyana qalxmaqla ailəsi və öz həyatı uğrunda ölüm-dirim mücadiləsinə başlamış olurdu. Bütövlükdə üsyanın hərəkatverici qüvvəsi

yüzdəllərin sınağından çıxmış əxlaqi-etik baxışları, dini məfkurəni, iqtisadi münasibətləri və istiqlalıyyət düşüncəsini təmsil edən zümrə idi.

AK(b)P Zaqatala-Nuxa Dairə Komitəsinin sədri Əmiraslanov və informasiya şöbəsinin rəisi Ayrapetovun AK(b)P MK-ya 10-20 aprel 1930-cu ildə baş vermiş hadisələr haqqında “məxvidir” qrifilə verdikləri məlumat da yuxarıda yazılanları təsdiq edir: “Hadisələrin məzmunu və istiqaməti sübut edir ki, din xadimlərinin, qolçomaqlarının və banditlərin (qaçaqların) başçılıq etdiyi üsyan siyasi xarakter kəsb edir. Üsyana uzun müddət hazırlıq işi görüldü.

Hərəkət Azərbaycan SSR-in digər qəzaları ilə əlaqəlidir və müsavətçilərin, ittihadçılərin rəhbərliyi altında sovetləşmənin 10 illiyiylə əlaqədar başlanacaq Azərbaycan miqyaslı üsyanının tərkib hissəsidir.

Qeyd etməyi vacib hesab edirik ki, xan-bəy, qolçomaq-bandit ünsürlər quruculuğumuzun çətinliklərindən, kəndlilərin ayrı-ayrı nərəziliq hallarından istifadə edərək Sovet hakimiyyətinə qarşı çıxmışlar. Onlar İslam uğrunda şüari ilə çıxış edərək fitnəkərliliklə öz ətraflarına xeyli zəhmətkeş kəndliləri cəlb edə bilmişlər. Uzun müddətli həzırlıqdan güdülən başlıca məqsəd kəndlilərin əhval-ruhiyyəsində dəyişiklik etmək və beləliklə üsyan üçün əlverişli mühit yaratmaq olmuşdur. Üsyana hazırlıq son üç ayda daha intensiv xarakter kəsb etmişdir. Bu, kənddə kapitalist elementlərə – qolçomaqlara, din xadimlərinə sosializmin geniş hücumu ilə bağlı idi. Bunu kolxozçu kəndlilərin öldürülməsi, təhqir edilməsi və kənd aktivlərinin qorxudulması kimi halların artması da təsdiq edir.

Sovet hökumətinin tezliklə yıxılacağı, kəndlilərə şəkər və digər ərzaq məhsulları verilərək bunların aeroplanlarla Türkiyədən gətirildiyi haqqında şayiələr yayılmışdı. Onlar özlərini dini dəyərlərin himayəçisi kimi təqdim edərək “İslam uğrunda” şüari ilə çıxış edir və aşağıdakı tələbləri irəli sürürlər:

1. Din əleyhinə təbliğata son qoyulsun.
2. Məscidlərə sərbəst getmək azadlığı verilsin.
3. Məktəblərdə şəriət dərsləri tədris olunsun.
4. Dinin tədrisi üçün mədrəsələr açılısın.
5. Həbs edilmiş din xadimləri azad edilsin.

6. Latın əlifbası Qurana və şəriətə zidd olduğuna görə ləğv edilsin. (Ərəb əlifbasından başqa bütün əlifbalar küfr hesab edilirdi).

Hətta onlar latın əlifbasını qanundan kənar elan etmiş, bu əlifba ilə yazılmış kitabları yandırmışdılar.

Sovet hökumətinin düşmənləri quruluşumuzun tərəfdarlarını öldürməkdən belə çəkinmirdilər. Yeddi nəfər müəllim həlak olmuşdur”. (50, f.255, s.1, iş 56, v.38-47).

Mənəvi-psixoloji və sosial-iqtisadi sıxıntılar içində yaşayan xalqın yaxın keçmiş haqqında xatirələri hələ öz hərarətini itirməmişdi. İstiqlaliyyət dövrünə xas olan azad əkinçiliyə və sənətkarlığa əsaslanan iqtisadi münasibətlərin məhv edilməsindən, dini məfkurənin amansız təqiblərə məruz qalmasından irəli gələn sonsuz qəzab Azərbaycanın demək olar ki, bütün bölgələrində müqavimət hərəkətinə təkan verən obyektiv səbəblər idi.

Daha bir arxiv sənədinin mətni deyilənləri təsdiq edir:

“Azərbaycan ərazisində antisovet elementlərinin bir qisminin aradan götürülməsi bu qəbildən olan başqa ünsürlər arasında çaxnaşma yaratdı. Onların bir hissəsi banditlərlə (qaçaqlarla) birləşdi, bir hissəsi gizli yaşayış şəraitinə keçdi, bir qismi isə yoxsul, ortabab kəndlilər və fəhlələr arasında aparılan həbslərin qeyri-qanuni olması, Sovet hökumətinə qarşı dərhal çıxış etməyin zəruriyi barədə təbliğata başladılar. Təbliğatçılar xalq içərisində bu məzmununda söhbətlər aparırdılar: “SSRİ hökuməti özünü inamsız hiss edir. Lakin rəhbər şəxslər nəyin bahasına olursa-olsun öz mənəblərini qoruyub saxlamağa çalışırlar. Lakin bütün cəhdlərə baxmayaraq hakimiyyət tezliklə süquta uğrayacaqdır. Sizin vəzifəniz taxılı, digər vergiləri verməkdən və kolxoza üzv olmaqdan imtina etməkdir”.

Bakıda, Lenin-Suraxanı rayonunun Əmircan kəndində Qulaməli (keçmiş dəllal ticarətçi), Məşədi Fərrux Nurməmməd oğlu (Müsavətçi oğlu), Kərbəlayı Səlim (icraçı), Atabala (keçmiş tacir), Məşədi Məmməd və Kərbəlayı Məmmədovdan ibarət qrup yaranmışdı. Onlar kəndin mollası Axund Molla Hənifənin həbs edilməsinin qeyri-qanuni olmasını bildirərək həmkəndlilərinə məsləhət veriblər ki, mollaının azad edilməsi üçün Mərkəzi Komitə qarşısında vəsədət qaldırınsınlar.

Bu kənddə Məşədi Əziz Hüseyn oğlu və Ağa Nəbi Əhməddən ibarət ikinci qrup da fəaliyyət göstərir. Həmçinin qruplar bircə hərəkət edirlər. Onların fəaliyyəti nəticəsində 1930-cu il fevralın 9-da həmin kəndin 30 sakini məscidə toplaşaraq namazdan sonra öz aralarından üç nəfəri Axund Molla Hənifənin azad edilməsini xahiş etmək üçün Bakıya göndəriblər.

Bakının Bülbülə kəndində Hacı Sahib (qolçomaq), Cumaqulu Nəsrulla oğlu İslamov, Hacı İsgəndər Qafar oğlu Əhlimanov və Hacı Əli bəydən ibarət antisovet qrup fəaliyyət göstərir. Bu qrup 1930-cu il fevralın 9-da axşam saat 8-də kəndlilərlə birlikdə məscidə toplaşaraq kənddə dini işləri gücləndirmək və həbs olunmuş axundun azad edilməsi üçün kollektiv ərizə yazmaq haqqında qərar qəbul etmişlər.

Binə kəndində Fərəcəli Əşrəf oğlu və Abdurəhim Talib oğlundan ibarət daha bir antisovet qrup formalaşmışdı. Onlar aparılan həbslərin düzgün olmadığı haqqında təbliğat aparırdılar.

Qarabağda, Şeparta adlanan yerdə 40 nəfər həbs olunmaqdan qorxaraq gizlənmişdilər.

Belə antisovet qruplar Salyan, Lənkəran mahallarında da yaranmışdı.

Zəngilan və Qubadlı dairələrinin milis rəisləri 24 nəfərdən ibarət silahlı qüvvə ilə gizlənmişdilər.

Qarabağ mahalının Xanlar və Əfəndilər kəndlərində din xadimləri həbs edilərkən qadınlar etiraz əlaməti olaraq dustaqları 1,5 km müşayiət etmişlər.

Zaqatala-Nuxa mahalının Balakən rayonunda kəndlilər kolxozə daxil olmaqdan imtina etmiş, görkəmli din xadimlərinin həbs olunma səbəbləriylə maraqlanmış və onların azad edilmələrini tələb etmişlər. Kəndlilər həbs olunan din xadimlərinin günah sahibləri olmadıqlarını bildirmişlər. Onlar bir səsle qışqırırdılar: “biz kolxoz istəmirik, bizim mollanı azad edin”. Bu etiraz hərəkətində iştirak edən qadınlar saçlarını yolurdular.

Antisovet ünsürlərin həbsi zamanı silahlı müqavimət göstərilməsi halları da mövcud olmuşdur. Naxçıvanda Kərbəlayı İsmayıl, Gəncədə quldur (qaçaq) Yaqub məhz belə hərəkət etmişlər (51, f.12, s.4, iş 62, v.134-137, 140).

Bu sənəd sübut edir ki, dövlət səviyyəsində qanunsuzluq və özbaşınalıq baş alıb getmişdir. Həbslər dalğası şahə qalxaraq qarşısına çıxanlar süpürüb siyasi idarənin zindanlarına tökürdü. Haqsızlığa qarşı cüzi etiraz antisovet adlanan ittihamla üzləşirdi.

Kəndin ağsaqqal mollasının azad edilməsini tələb etmək antisovet əməl, həbs edilən din xadiminin azad edilməsi üçün hakimiyyətin yuxarı dairələrinə ərizə yazmaq – antisovet əməl, həbs edilən əzizlərinin arxasınca qadınların pay-piyadə getməsi – antisovet əməl, onların həbs olunan doğmalarına görə saç yolaraq öz kədərlərini ifadə etmələri – antisovet əməl!

Siyasi rəngin ən qatı çaları olan antisovet əməl ittihamı minlərlə insanı fəlakətin ağuşuna sürükləyirdi.

Törədilən rəzalətlər, verilən zülm və sitəmlər müqabilində mütləq itaət göstərilməsi bu ittihamdan yaxa qutarmağın yeganə çıxış yolu idi. Fəqət insanın zülm qarşısında daim itaət göstərməsi mümkündürmü? Bu insanın öz təbiətinə qarşı çıxması, öz-özünü inkar etməsi demək olardı.

Ruha, qəlbə yaxın olan dəyərlərdən məhrum olmaq istəməyən, mənəvi cəhətdən şil-küt edilmiş halda yaşamaqdan, daha doğrusu mövcud olmaqdan imtina edən adamların qiyamdan başqa digər çıxış yolu qalmırdı. Üsyan ərəfəsində meydana gələn kiçik silahlı dəstələrin üzvləri bu yolu seçdilər. Budur onların bir qismi:

1. Süleyman Salman oğlunun dəstəsi (Baş Göynük) – 3 nəfər
2. Əbdülməcidi Bakkayevin dəstəsi – 3 nəfər
3. Novruz Şirinovun dəstəsi (Əliabad) – 2 nəfər
4. İslam Qara oğlunun dəstəsi (Varxiyan) – 3 nəfər
5. Məmməd Ramazan oğlunun dəstəsi (Qabaqçol) – 5 nəfər
6. Həsən Osman oğlunun dəstəsi (Tala qrupu, Şuayan qalıqları) – 3 nəfər

7. Abbas Zikzitski 1930-cu il aprel ayının 13-də Mustafa bəy Əlicanbəyov (Şəkinin bəyi), Hidayət Vahab oğlu (Xalxaldan olan tacir), Bəkir Yusif oğlu Əhmədov (Vartaşen rayonunun Turkeş kəndindən olan ortabab kəndli), Rəsul Abdulla oğlu Rəsulov (Nuxanın Qışlaq məhəlləsindən olan kustar) və Talib Həsənov o vaxt rəsmi hakimiyyət nümayəndələrinin dedikləri kimi aradan götürüldülər.

Nuxa rayon milis şöbəsinin rəisi Cərulla Əfəndizadə gizləndiyindən onu həbs etmək mümkün olmadı.

Molla Mustafa Şeyxzadə Zaqatala Şəki bölgəsində fəaliyyət göstərən müqavimət hərəkatı fəalları ilə əlaqə saxlayır, üsyana mütəşəkkil halda başlamaq, vahid qüvvə ilə çıxış etmək, hərəkatları uzaqlaşdırmaq, kortəbiliyə yol verməmək üçün danışıqlar aparırdı. Belə danışıqlardan biri də 1930-cu il aprel ayının əvəllərində Qax sakini Xəlil Musa oğlu Eminovun evində, Qax üsyançılarının başçısı Sadıx bəy Balacayevlə olmuşdur. Sadıx bəy həbs edildikdən sonra 1930-cu ilin aprelin 27-də ifadə verərək bildirmişdi: "Üsyan başlamazdan 10-12 gün əvvəl səhər tezdən, mənim evimə Qax-Muğal kəndinin sakini Xəlil Musa oğlu Eminov gəldi və bildirdi ki, məni Xəlilin evində olan Şabalıd şeyxinin oğlu Molla Mustafa Şeyxzadə çağırır. O, mənə dedi ki, heç kimin görməməsi üçün bağların içi ilə gedim və bu barədə heç kimə, heç nə deməyim. Bu tapşırıqları verdikdən sonra o saat getdi. Mən Xəlilin tapşırığı kimi etdim və tezliklə onun evində oldum. Məni Xəlil özü qarşıladı, Mustafa və başqaları oturan otağa deyil, başqa otağa apardı. Molla Mustafa ilə otaqda kimin olduğunu mən bilmirdim. Lakin səsindən öz həmkəndləm Şabanı (Mahal İcra Hakimiyyətinin başçısı Ağamirovun kürəkəni) tanıdım. Bundan başqa Şabanın orada olmasını Xəlil özü də təsdiq etdi, lakin orada olan başqa adamlar haqqında heç nə dimədi. Mən gələn kimi Xəlil Molla Mustafanı olduğum otağa gətirdi. Bizi tək qoydu, özü isə çıxıb getdi. Molla Mustafa ilə mən çoxdan tanış idim. O, hələ ticarətlə məşğul olarkən bir neçə dəfə bir-birimizin evində olmuşduq. Mən ona sual verdim ki, bu cür məxfilik nə üçün lazımdır, o mənə bildirdi ki, qeyri-qanun vəziyyətdədir, həbs olunmağından qorxdığı üçün gizlənir. Molla Mustafa maraqlandı ki, məni incidən və ya sıxışdıran varmı, hazırkı qayda-qanunla razıyam mı? Cavab verdim ki, məni nə incidən, nə də sıxışdıran yoxdur. Molla Mustafa dedi ki, Sovet hökuməti öz siyasətiylə əhəlinin dini hisslərini pozur, məscidləri əllərindən alır, mollaları həbs edir və bununla da bizi də, dinimizi də məhv edir. Son nəticə olaraq Molla Mustafa Sovet hakimiyyətinin devrilməsinin zəruri olduğunu və bu işə hazırlaşmağın lazım olduğunu bildirdi.

*Üsyanın rəhbərlərindən biri olmuş Molla Mustafa Şeyxzadə
(oturanlardan sağdakı) silahdaşları ilə*

Mən onun təklifindən boyun qaçırdım, lakin o mənim bu işə qoşulmağıma təkid etdi və mənə təklif etdi ki, silahlı dəstə yığım. Mən buna razı olmadım, lakin Molla Mustafa məni hədələdi ki, razı olmasan son anda sənün üçün pis olar. Axırda Molla Mustafa mənə aşağıdakıları dedi: "Bu haqda qətiyyənlər heç kim bilməməlidir, özün hazır olmalısən və silah da hazırlamalısən, mən isə kimə paylamaq lazım olduğunu sənə deyəcəyəm.

Əgər bizim işlərimiz özünü apardığın kimi getsə, onda sən məhv olacaqsan. Əgər mənə qulaq asmasan sonra çox heyivslənəcəksən. Mən bunlara baxmayaraq razılıq vermədim. Yadımdadır ki, Molla Mustafa söhbət zamanı bildirdi ki, Sovet hakimiyyətini yıxmaq üçün hazırlıq hər yerdə gedir, türklər də kömək edəcəklər. O, Nuxada olan Kazım Paşanın adını çəkdi. Bunlardan başqa o mənə heç nə demədi. Mən Molla Mustafadan digər otaqda oturanlar, həmçinin Şaban haqqında soruşanda Molla Mustafa "onu haradan tanıyırsan, bəlkə bu işdə Ağamirov özü də iştirak edir"-deyə cavab verdi (52, s. 109-111).

Görünür siyasi idarənin zindanında Sadıx bəyin məruz qaldığı fiziki və mənəvi-psixoloji işgəncələr onu bu cür ifadə verməyə sövq etmişdir.

Molla Mustafanın Nuxa-Zaqatala dairəsində üsyana hazırlıq prosesində aparıcı rol oynadığını təsdiqəyən dəlillərdən biri də Xəlil Musa oğlu Eminovun 1930-cu il aprelin 5-də verdiyi ifadədir. O, Molla Mustafa ilə tanışlığından və ona yaxın olan adamlar haqqında bəhs etmişdir. Xəlil bildirmişdir ki, Sadıx bəy Balacayev, Şaban, Cəlal həkim və İsmayıl Molla Mustafanın dostlarıdır. O, ifadəsində həmçinin demişdir ki, üsyandan 20 gün əvvəl Molla Mustafa və İsmayıl onun evinə gəlmiş və orada gecələmişlər. Gecə onun evinə həmçinin Məmməd və Hacı Ağakşi bəy (Qazmalar kəndinin sakini) də gəlmişdilər. Hacı Ağakşi bəy Qax kəndində həbsdə olduğu halda papaqçı Məmməd onu necə bizə gətirmişdi, bax bunu deyə bilmərəm. Onlar dördü də nə barədəsə söhbət edirdilər. Səhər papaqçı Məmməd Hacı Ağakşi bəylə çıxıb getdilər. Molla Mustafa və İsmayıl da çay içdikdən sonra getdilər. Hara getdiklərini mənə demədilər. Üsyan başlamazdan 9 gün əvvəl Molla Mustafa və İsmayıl yenidən mənim evimə qayıtdılar. Səhər təzədən Molla Mustafa mənə Qax kəndinə gedib Şabanı çağırmağı tapşırırdı. Həm də belə bir tapşırıq verdi ki, Şabanın qonağı olan Şərifini də gətirsin. Mən at ilə Şabangilə getdim və Molla Mustafanın tapşırığını ona çatdırdım.

Oradan Sadıx bəygilə getdim, ona da Molla Mustafanın tapşırığını yetirdim və əlavə etdim ki, Cəlal həkimi də özü ilə gətirsin. Sonra mən evə qayıtdım.

Mən əminəm ki, bu hazırlıq işləri haqqında Balacayev Sadıx bəy, Şaban, Hacı Ağakşi bəy, papaqçı Məmməd və Şərif yaxşı məlumatlı idilər. Molla Mustafanın bütün fəaliyyəti haqqında isə İsmayıl Molla Musa oğlu bilirdi, çünki onlar bir-birindən ayrı olmurdular (53, s. 111-112).

Axtarış zamanı Molla Mustafanın evindən tapılan bir sənəd onun üsyanın təşkilatçısı və rəhbəri olduğunu bir daha sübut edir. Evdə tapılmış kağız üzərində bunlar qeyd olunmuşdu: “Aşağıda adları yazılmış adamlar silahlıdirlər və onları sizin sərəncamınıza göndə-

rirəm. Siyahıda adları yazılan şəxslərdən gəlməyənlər haqqında mənə məlumat verilməli: 1. Salman Məmməd oğlu – çaxmağı olmayan üçşəfli (beşatılan) tüfəng. 2. Şahqulu Mustafa oğlu – üçşəfli (beşatılan) tüfəng və hər birində adı çəkilən silah olmaqla digər 8 nəfər. İmza: Yüzbaşı Layıskı İlyas İsgəndər oğlu, Katib Yaqub Yunus oğlu. 10.04.30-cu il”.

Kazım Qarabəkir Paşa

Mustafa bəy Əlicanbəyov həbs olunduqdan sonra, dəqiq desək, 1930-cu il mayın 4-də verdiyi ifadədə bildirirdi: “Hələ 1929-cu ilin yayında Nuxa sakini Hüseyn İnçəli Əsəd oğlu ona bildirmişdi ki, “Xalqçı” adlı təşkilatın üzvüdür və türklərlə əlaqəsi var. Təşkilat türk təşkilatıdır, ona Qara Bəkir Paşa və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə rəhbərlik edirlər, bu təşkilatın məqsədi bütün SSRİ-ni üçlüklərlə üzük kimi əhatə etməkdir. “Xalqçı” təşkilatı haqqında məlumatları necə əldə etdiyi sualına cavab olaraq bildirdi ki, 1924-cü ildə Tür-

kiyədə olarkən bu təşkilat ilə əlaqəyə girmişdir. Mustafa bəy onu da bildirmişdir ki, Hüseyn İncəli Əsəd oğlu Baş Şabalıd kəndindən olan Molla Mustafa Şeyxzadə ilə yaxın qohumdurlar” (54, s. 113)

Mətləbdən bir qədər kənara çıxaraq bildirim ki, Sovet müstəntiqləri həbs olunan üsyançıların istintaqı zamanı müqavimət hərəkatının təşkilatçıları kimi təqdim etdikləri gizli qurumlara və onların rəhbərlərinə xüsusi diqqət yetirmişlər. Sonralar Sovet xüsusi xidmət orqanları həmin faktlara istinad edərək tərtib etdikləri sənədlərdə “Xalqçılar” təşkilatını, “Xalq Azadçılar Firqəsi”ni, yaxud “Xalq İstiqlal Firqəsi”ni 1930-cu il müqavimət hərəkatına istiqamət verən, ideya-siyasi baxımdan rəhbərlik edən təsisatlar kimi qələmə vermişlər. Bu sənədlərdə göstərilir ki, Tiflisdə fəaliyyət göstərən “Xalqçılar” təşkilatına Aslan bəy Səfikürdski başçılıq edirdi. 1930-cu ildə bu təşkilatın 200 üzvü var idi.

Adı Şəki üsyanına birbaşa rəhbərlik etməkdə hallandırılan “Xalq İstiqlal Firqəsi”nin başında isə Qarabəkir Paşa və M.Ə.Rəsulzadə dururdular. Qeyd olunduğu kimi onlar bütün SSRİ miqyasında üsyan hazırlamaq üçün gizli fəaliyyət göstərən “üçlüklər” şəbəkəsi yaratmaq niyyətinə düşmüşdülər.

Adı 1930-cu il üsyan hərəkatı ilə bağlı hallandırılan təşkilatlardan biri də “Türk komissiyası” idi. Bu təşkilatın gizli qərargahı Tiflis şəhərində yerləşirdi.

1930-cu il üsyanında iştirak edən Zaqatalanın Tala kəndinin sakini Süleyman 6 aprel 1929-cu il tarixdə “Türk komissiyası”na ərizə yazıb. O, ərizəsində bildirirdi ki, 1921-ci ildən Kommunist Partiyasının üzvüyəm. Ancaq bu partiyanın mahiyyətindən xəbərsiz olmuşam. İndi isə yanıldığımı anlıyıram. Allahı inkar etmək prinsipinə heç cürə şərik ola bilmirəm. Sovet idarəçiliyi lüzumsuzdur. Bu quruluşa qarşı mübarizə edəcəyimə söz verirəm” (55, s.418).

Məhz bu qəbildən olan sənədlərin mövcudluğu Sovet xüsusi xidmət orqanlarına həmin təşkilatın 1930-cu il üsyanında aparıcı mövqe tutduğuna dair nəticə çıxarmağa səvq etmişdir.

Sovet təhlükəsizlik orqanlarının nümayəndələri üsyan hazırlığından xəbərdar idilər. Üsyan ərəfəsində keçirilən çoxsaylı həbslər

də bunu sübut edir. Dövlət Siyasi İdarəsinin yetkililəri tərəfindən Şəkidə 39, Vartaşendə 25, Əliabadda 46, Balakəndə 22, Qaxda 15 cəmi 147 nəfər həbs edilmişdi. Həbs olunanların 6 nəfəri molla, 44 nəfəri torpaq sahibi, 7 nəfəri qaçaq dəstəsinin üzvləri, 38 nəfəri qaçaqlara yardım göstərənlər, 52 nəfəri isə oğru idi (56, f.411, s.20, iş.22, v.54). Lakin baş verən bu hadisələr haqqında heç bir açıqlama verilmirdi. Çünki o zaman Sovet hakimiyyətinin qüdrəti haqqında, xalq tərəfindən dəstəklənməsi barədə geniş təbliğat kompaniyası aparılırdı. Real vəziyyətin etiraf edilməsi bütün bu təbliğatın yalan üzərində qurulduğunu üzə çıxarmış olardı.

Hələ 1930-cu ilin yanvarında, yəni üsyana 3 ay qalmış narazı qüvvələr aktiv silahlı mübarizəyə başlamışdılar. 1930-cu il yanvarın 1-də Şəkinin Qışlaq adlanan məhəlləsinin sakinləri dövlət təsərrüfatlarına məxsus 47 yem bazasına od vurub yandırmışdılar.

1930-cu il yanvarın 5-də Dəvəboynu deyilən yerdə İslam Qara oğlunun başçılıq etdiyi qaçaq dəstəsi siyasi idarənin Zaqatala şöbəsinin döyüşçüləri ilə vuruşmaya girmiş və onlara məxsus atları sürüb aparmışdı. Atışma zamanı qaçaqlardan 2 nəfər həlak olmuşdur (57, f.411, s.20, iş 22, v.1).

Üsyan rəhbərlərinin 8-9 aprel 1930-cu ildə keçirdikləri toplantılarda üsyanın Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulmasının 10-cu ildönümü günü, yəni aprelin 28-də başlamaq haqqında qərar qəbul edildi. MTN-nin arxivindəki sənədlərə əsaslanaraq Cəlal Qasımov “Yaddaşın bərpası” adlı kitabında Şimal-Qərbi Azərbaycanda baş vermiş üsyanın rəhbərlərinin müfəssəl siyahısını verir. Şimal-Qərbi Azərbaycanda o cümlədən Şəkidə baş verən üsyanlara rəhbərlik etmiş şəxslərin siyahısı həmin əsərdə belə təqdim edilib:

1. Molla Mustafa Şeyxzadə (Şəkinin Şabalıd kəndinin sakini)
2. Bəhram bəy Nəbibəyov (Şəki Hərbi Komissarlığının səfərbərlik şöbəsinin rəisi)
3. İsmayıl Hakkı Əfəndi (Anadolu türkü, Şəki-Zaqatala mahalı RXTŞ-nin instrukturu) Əlicanbəyov
4. Mustafa Bəy Əlicanbəyov (Şəkinin keçmiş bəyi)
5. Şeyxzadə (Tala), 1920-ci il üsyanının iştirakçısı

6. Hacı Ağakışi bəy (Qazmalar) qolçomaq
7. Hafız Əfəndi 1920-ci il üsyanının iştirakçısı
8. Cəlil Moşayev, KGI Zaqatala Komsomol Təşkilatı Rəyasət heyətinin keçmiş üzvü
9. Sadıx bəy Balacayev (qolçomaq, Qax kəndinin sakini)
10. Molla Yusif (Kommunist Partiyasının keçmiş üzvü, Almalı rayonunun – üsyan rəhbəri)
11. İslam və Novruz (Əliabad rayonundakı Varxiyan qaçaq dəstəsinin başçıları)
12. Molla Əbdürrəhman (Əliabad rayonunun Muxax kəndinin sakini)
13. Heydər Hacı Qurban Maqoma (Qabaqçöl kəndinin qolçomağı)
14. Hacı Heybətulla Qabaqçöl kəndinin sakini, Murtuzəli qrupunun ideya rəhbəri)
15. Bəhmən İsa (Qabaqçöl kəndinin sakini)
16. Murqazəli Xalatalinski (Qabaqçöl kəndinin qolçomağı)
17. Molla Şərif (Balakən sakini, Kommunist Partiyasının keçmiş üzvü)
18. Dost Tahir (Balakən sakini, rayon başçısı və ya nəzarətçisi)
19. Paşan Məhəmməd Şaban oğlu (ittihadçı)
20. Mustafa Hacı Əli oğlu (Balakən imamı)
21. Hüseyn İlyas oğlu (keçmiş qoçu, ittihadçı)
22. Vartaşen (Oğuz) rayonu Qumlax kənd sovetinin sədri (58, s. 118-119).

Molla Mustafa Şeyxzadənin SSRİ miqyaslı üsyan hazırlayan “Xalq Azadəçilər Firqəsi”nin Baş Göynük kəndindəki özəyinə rəhbərlik etməsi haqında da məlumat mövcud olmuşdur.

Baş Göynük kəndinin müəllimi Səadəddin Əfəndiyev müəllim yoldaşı Əli Məmməd oğlu və kənd sakini Paşa Mahmudovla söhbət edərkən həmsöhbətləri ona demişlər ki, “Məgər sənə məlum deyil ki, Sovet hakimiyyəti devriləcək və Milli hökumət qurulacaq?” Əfəndiyevin verdiyi “bunu haradan bilirsiniz və bu doğrudurmu? sualının cavabında ona bildirmişdilər ki, hazırda bütün SSRİ üzrə üsyan başla-

mışdır, bu üsyan “Xalq Azadəçilər Firqəsi”nin direktivləri əsasında aparılır. Bu təşkilatın özəyi Baş Göynük kəndində də fəaliyyət göstərir. Özəyin rəhbəri Molla Mustafadır. Təşkilatın üzvlərinin sayı 450 nəfərdir və demək olar ki, hamısı silahlanıb.

Əli Məhəmməd oğlu Əhməd adlı başqa bir şəxslə söhbətində bildirmişdi ki, bu günə kimi mən səndən çox şeyi gizlətmişəm, indi isə mən sənə hər şeyi deyəcəyəm, ancaq sən heç nədən qorxma – “Stalini və Kalinini öldürüblər, bizim yanımıza Rusiyadan 6 nəfər nümayəndə “biz üsyan edirik, siz də hazır olun” şüarı ilə gəlmişdilər. Həmin nümayəndələrə biz dedik ki, siz öz işinizi davam etdirin, biz isə Türkiyənin rəhbərliyi altında bütün Qafqazda milli hökumət quraçağıq, aprelin 12-də bütün müəssisələri əlimizə keçirəcəyik, Nuxa rayonunda olan müəssisələri isə orada olan türk ələ keçirməlidir”. Əhməd baş verə biləcək itkilər haqqında sual verdikdə Əli Məhəmməd oğlu cavabında bildirmişdi ki, heç bir itki olmayacaq. Bəzi kommunistləri tutacaqlar və onları mühakimə edib cəzalandıracaqlar. O, həmçinin bildirdi ki, Nuxa-Zaqatala mahalının kəndliləri silahlanıb aprelin 12-də Nuxa islah evinə və Zaqatala həbsxanasına hücum edəcəklər və bütün məhkumlar azad olunacaq. Özəkdə “Yaşasın xalqın azadlığı” şüarı olan bayraq var” (59, s.115).

Şəki üsyanının rəhbərlərindən biri də rayon hərbi komissarlığının səfərbərlik şöbəsinin rəisi Bəhram bəy Nəbibəyov idi. Onun adı aşağıdan yuxarıya doğru bütün Zaqafqaziya hakimiyyət orqanlarını lərzəyə salmışdı. Diqqətinizə çatdırmaq istədiyim sənəd də bunu təsdiq edir: T 452, sov.sekretno.

Распоряжение Зак. ГПУ, Аз ГПУ о перемещении воинских частей, принимавших участие в подавлении повстанческого движения в Гянджинском, Закатало-Нухинском и Ширванском округах.

“... Частям в процессе следования предложено оказывать возможное содействие ГРУ поразужению населения в пределах времени указанного сосредоточения. Зак. ГПУ подтверждает предыдущие наши директивы, предлагает распоряжение пункты закрепит имеющимся в вашем распоряжении частях и наших войск, отрядами коммунаров и милиции. На месте договорится с полевым

командованием о закреплении пунктов и целесообразном использовании и приемности дальнейшей ликвидации банды Набибекова”.

От отданных распоряжениях сообщите.

Реденс, Берия (60, f.1, s.231, iş.25, v.155).

Sərəncamda üsyanın yatırılmasında iştirak etmiş hərbi hissələrə təklif olunur ki, daimi yerləşmə məntəqələrinə qayıdarkən əhalinin tərsiləh edilməsi işində Dövlət Siyasi İdarəsinə kömək etsinlər. Sənəddə həmçinin Zaqafqaziya Dövlət Siyasi İdarəsinin üsyançıların məğlub edildiyi yaşayış məntəqələrini ordu hissələri, milis və kommunar dəstələriylə möhkəmləndirmək tövsiyyəsi hərbi hissələrin nəzərinə çatdırılır. Eyni zamanda bildirilir ki, Bəhram bəy Nəbibəyovun ətrafında olan üsyançı qüvvələri məhv etmək üçün ordu hissələrindən məqsədə müvafiq şəkildə istifadə olunması səhra komandanlığı ilə razılaşdırılsın.

Bəhram bəy Nəbibəyov 1884-cü il dekabrın 6-da Şəkidə bəy ailəsində anadan olub. İlk təhsilini Kutaisdə realnı məktəbdə alıb. Sonra Peterburq Konstantın artilleriya məktəbinə daxil olub və oranı 1904-cü il sentyabrın 2-də birinci dərəcəli diplomla başa vurub. Elə həmin il Qafqazdakı iyirminci artilleriya briqadasında podporuçik kimi hərbi xidmətə başlayıb. Bəhram bəy 1909-cu il sentyabrın 7-də poruçik, 1912-ci il avqustun 31-də isə ştabsskapitan rütbəsinə layiq görülüb.

1913-cü ildə üçüncü batareyanın komandiri təyin olunan Bəhram bəy əlaçı zabıt kimi birinci əlahiddə Qafqaz ordusunun qərərgahında artilleriya rəisinin müavini vəzifəsinə təyin olunub. Elə həmin il üçüncü dərəcəli **“Müqəddəs Stanislav”** ordeninə layiq görülmüşdür.

1919-1920-ci illərdə Bəhram bəy qardaşları Vahid bəy və podpolkovnik Hüseyn bəylə bircə ermənilərə qarşı igidləklə vuruşub.

Bəhram bəy Nəbibəyov

1919-cu ilin dekabrın 5-də yenidən yaranmış Azərbaycan ordusunun hissələrinə baxış keçirən hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarov kapitan Bəhram bəy Nəbibəyovun rəhbərlik etdiyi dördüncü batareyanın hərbi hazırlığından tam razı qalıb.

General-mayor Həbib bəy Səlimovun 1920-ci il martın 29-da Hərbi Nazirliyə göndərdiyi raportdan:

Bu gün saat 13-də Xanabadın ucqarı bizim hərbi qüvvələr tərəfindən alındı. Bakı alayı sıldırım qayalarla Daşbaşı yüksəkliyinə yanaşdı. Podpolkovnik Bəhram bəy Nəbibəyov ermənilərin təqib edilməsinə uymasaydı və mövqeləri dəyişməsəydi, alayın həmləsi daha uğurlu olardı.

Sol cinahda ermənilər ələ keçirdikləri iki pulemyotla əks həmləyə keçdilər. Onları Xanabaddan vurub çıxarmağa və qaçmağa məcbur etdik. Artilleriya ələ atırdı, xüsusən podpolkovnik Bəhram bəy Nəbibəyovun batareyası, ancaq təssüf ki, batareya komandiri özünü cilovlaya bilmir və batareya ilə birlikdə döyüşə atılırdı.

Qoşunların əhval-ruhiyyəsi əladır, düşmən çoxlu itki verib, təkcə Xaraşurtda 60-dək erməni meyiti var. General Həbib bəy Səlimov.

Şuşa, 10 aprel 1920-ci il

Podpolkovnik Bəhram bəy Nəbibəyovun üçüncü batareyasının topları aramsız döyüşlər apardığına görə tamamilə yararsız hala düşmüşdür. Yaxşı olar ki, onlar 1902-ci il nümunəli porşenli toplarla əvəz edilsin. Əlavə batareya qüvvəsi göndərməyinizi xahiş edirəm. General Həbib bəy Səlimov (61).

Bəhram bəy Nəbibəyovun həyat tarixinin hər bir mərhələsi əsil insan ucalığına doğru yüksəliş mərhələləridir. Bəhram bəy milli ordu quruculuğunda fədakarlıq göstərmiş, müqəddəs vətən torpaqlarının üfunətli erməni-daşnak tapdağı altına düşməməsi üçün döyüş meydanlarına atılmışdır.

O, XX yüzilin iyirminci illərində bolşevik istibdadı altında inləyən xalqının dərdinə şərik çıxaraq bütün imtiyazlardan – rütbə, vəzifə və rahat həyat tərzindən bir andaca imtina edib ayaqlar altına atılmış insan ləyaqətinin qaldırdığı üsyanının rəhbərlərindən birinə çevrildi.

Bəhram bəy Nəbibəyov 1930-cu ilin iyul ayında Bideyiz kəndinin yaxınlığındakı Buxdur dağında çeka cəlladları ilə döyüşdə qəhrəmancasına həlak oldu.

Üsyan yatırıldıqdan sonra asmaq-kəsmək xislətinə sadıq qalan bolşevik rejimi əhalinin gözünü qorxutmaq üçün kütləvi repressiya tətbiq etdi. Sözdə övladın ataya, qardaşın qardaşa cavabdeh olmadığını iddia edən Stalin üsul-idarəsi əslində ərə görə arvadı, qardaşa görə qardaşı, ataya görə övladı amansızcasına cəzalandırırdı. Bu cür halların sayı-hesabı olmamışdır.

*Vahid bəy Nəbibəyov,
Azərbaycan Cümhuriyyəti
Birinci Cavanşir piyada
alayının kapitani*

Bəhram bəyin yaxın qohum-əqrəbası da belə qanunsuzluğun qurbanı oldular. Bəhram bəyin qardaşları Vahid bəy və Hüseyn bəy heç bir əsas olmadığı halda, Bəhram bəyin qardaşları olduğu üçün həbs olundular. O zaman Vahid bəyin 60, Hüseyn bəyin isə 38 yaşı var idi. Onların hər biri 3 il azadlıqdam məhrum edildi.

Şəki üsyanının fəal iştirakçılarından biri də Hüseyn Əsədulla oğlu idi. O, Molla Mustafanın bacısı ilə evlənmişdi. Onların arasında mehriban və səmimi qohumluq münasibətləri mövcud olmuşdur.

Hüseyn bəy bolşevik rejiminin törətdiyi rəzalətlərə görə ona qarşı barışmaz mövqe tutmuşdu. Cəsarət

və igidliyin vəhdəti onun xarakterinə xas olan xüsusiyyət idi. Mahir, sərrast atıcı kimi şöhrət qazanmışdı. Kommunist-bolşevik Partiyasının üzvü olan, canla-başla sovet sisteminə xidmət edən və bunun müqabilində Göyçay rayon hərbi komissarı vəzifəsinə yüksələn qardaşı Əlibala onu yolundan döndərmək üçün çox şey göstərmiş, lakin məqsədinə nail ola bilməmişdir.

Bir dəfə hərbi komissarların Şəkidə bölgə müşavirəsi keçirilirdi. Müşavirə iştirakçıları şəhər mehmanxanasının restoranında şam yeməyinə əyləşərkən Hüseyn bəy hökumət tərəfindən təqib olunmasına baxmayaraq qardaşı ilə görüşmək üçün restorana gəlir. Onların arasında yenə də ənənəvi söhbət olur. Əlibala Hüseyni Sovet hökumətinin qayda-qanunları çərçivəsində yaşamağa dəvət edir. Cavabında isə Hüseyn bəy bildirir ki, mayasında allahsızlıq olan Lenin bayrağı altında yalnız satqınlar yaşaya bilər, mən yox.

Üsyan yatırıldıqdan sonra Hüseyn bəy bir müddət qaçaq həyatı yaşayır. Axtarışlar vaxtı o, İnçə kəndində Bəxtiyar kişinin evində xəstə vəziyyətdə yatmış. Danosçular vasitəsiylə onun yerini öyrənən milis işçiləri evi mühasirəyə alırlar. Bəxtiyar kişinin qorxudan canına titrəmə düşür. Lakin evə soxulan enkevedəçilər oranı ələk-vələk etsələr də Hüseyn bəy tapılmaz. Hətta onun yatdığı çarpayı səliqə-səhmanla yığışdırılmış vəziyyətdə olur.

Sən demə, Hüseyn Əsədulla oğlu ev mühasirəyə alındığına baxmayaraq özünü itirməmiş, tez yatdığı çarpayını yığışdırıb çardağa qalmış, oradan isə arxa tərəfdəki qonşunun həyatında olan soyuq təndirə atılmışdır. Ara sakitləşəndən sonra o, Bəxtiyar kişi ilə görüşüb ona öz minnətdarlığını bildirir. Sonra o, ağsaqqala üz tutaraq "rəva görmərəm ki, səni mənə görə incitsinlər" – deyir və onunla xudahafizləşərək oradan uzaqlaşır.

Hüseyn bəyin çox inandığı dostlarından biri xəyanət çirkabına bulaşaraq onu təslim edəcəyinə dair hakimiyyət orqanlarına söz verir. O, Hüseyn Əsədulla oğlunu tələyə salmaq məqsədiylə evinə qonaq çağırır. Evin ikinci mərtəbəsində guya qonaqlıq üçün nəzərdə tutulan otaqda milis işçiləri əvvəlcədən mövqe tuturlar. Dostuna inandığından heç nədən şübhələnməyən Hüseyn bəy dəvəti qəbul edib xəyanatkarın evinə gəlir. Lakin həmin otağın qapısı açılarkən Hüseyn bəy dostunun övrətinin başı üstünə qaldırdığı çirağın işığında içəridə olan milisləri görür. Dərhal güllə ilə çirağı vurub söndürür və eyvandan atın belinə atılaraq bu xəyanət yuvasını tərk etməyə müvəffəq olur.

Adamların insanlıqdan çıxdığını, dostun xəyanətə çevrildiyini, kişiliyin, mərdliyin küncə sıxışdırıldığını görən Hüseyn bəy və-

təni tərk etmək qərarına gəlir. Molla Mustafanın Göynük kəndi həndəvərində fəaliyyət göstərən qaçaq dəstəsində olan Hüseyn bəy ona Türkiyəyə getmək niyyətində olduğunu bildirir. Mustafa Şeyxzadənin mübarizəni davam etdirmək çağırışına cavab olaraq deyir ki, daha qan tökmək istəmir. Bu cavabdan qəzəblənən dəstə başçısının onu qəfildən vuracağından ehtiyatlanaraq təvəqqe edir ki, əgər belə bir niyyəti varsa sinəsindən vursun. Molla Mustafa ona qıymır.

Hüseyn Əsədulla oğlu Türkiyəyə pənah aparır və ömrünün sonuna kimi Ağrı şəhərində yaşayır.

Şəki üsyanının diqqəti cəlb edən fəal iştirakçılarından biri də 1901-ci ildən Hacı Zeynalabdin Tağıyevin yanında qulluq etmiş Əsədulla Sadıxov idi. Üsyan ərəfəsində o, Göynük kooperativində mühasib işləyirdi. Ə. Sadıxov rus dilində orta təhsil almış, sonra türk kommersiya məktəbini bitirmişdir. Türk, fars və rus dillərini mükəmməl bilirdi. Onun haqqında həbsxanada tərtib olunmuş sənədlərdən məlum olur ki, üsyan hazırlayan gizli təşkilatın üzvü olub və bu qurumun tərkibində 14 ay fəaliyyət göstərmiş. Təşkilatın sonuncu iclası 1930-cu il aprelin 8-də, ya da 9-da olub. Həmin iclasda qəbul olunan qərara görə üsyan Azərbaycanda Sovet hökumətinin qurulmasının 10 illiyi qeyd olunan gün, yəni aprelin 28-də başlamalı idi. Lakin Şəkidə qala adlanan həbsxanada baş verən çaxnaşma və Zaqatala ilə əlaqənin olmaması nəticəsində orada kooperativlərə edilən hücum onları üsyana tez başlamağa məcbur etdi. Bu təşkilatın qəbul etdiyi qərarın bir bəndində qadınların da üsyanda iştirak edəcəkləri bildirilirdi. Ə. Sadıxov mənsub olduğu təşkilatın tapşırığına əsasən üsyana hazırlaşan qüvvəni Sovet hökumətinin qəbul etdiyi qərarlar və mövcud vəziyyət haqqında məlumatlarla təmin etməli idi.

*Hüseyn bəy Nəbibəyov,
Azərbaycan Cümhuriyyəti
Milli Ordunun zabiti,
polkovnik*

O, Şəki qəzasında baramaçılıq təsərrüfatının böhranı, Roma papasının dünya dövlətlərini SSRİ-yə qarşı səlib yürüşünə çağırması, ÜİK(b)P MK-nın elliklə kollektivləşmə zəminində qolçomaqları bir sınıf kimi ləğv etmək haqqında qəbul etdiyi qərarın Göynük kəndinin sakini Əliməmmədin evində müzakirə edilməsi barədə məlumatları təşkilata vermişdi (62, s. 114).

1930-cu ilin ilk aylarında üsyana hazırlıq prosesinin genişlənməsinə və intensiv xarakter almasına təkan verən başlıca amillərdən biri də yanvar ayının 5-də ÜİK(b)P MK-nın qəbul etdiyi həmin qərar olmuşdur. Bu qərara görə 1932-ci ilin yayına kimi kütləvi kollektivləşmə həyata keçirilməli və bu zəmində qolçomaqlar bir zümrə kimi ləğv edilməli idi. Söhbət, azad əkinçiliklə bağlı yüz illər ərzində formalaşmış iqtisadi münasibətlərə son qoyulmasından, qolçomaq adlandırılan on minlərlə insanın bütün hüquqlardan məhrum olmasından və nəhayət fiziki cəhətdən məhv edilməsindən gedirdi.

Deməli, kəndlinin fərdi torpaq sahəsinə malik olmaq və öz əməyinin nəticələri üzərində sərəncam vermək hüququnun üstündən birdəfəlik xətt çəkilibdi. Kommunist bolşeviklər partiyasının həmin qərarı ilə 1930-cu ildə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində baş verən müqavimət hərəkatı və bu hərəkatın ən yüksək mərhələsi olan Şəki üsyanı arasında səbəb-nəticə əlaqələri baxımından məntiqi bağlılıq məhz bu amildən ibarət olmuşdur.

Kolxoz quruluşunun törədəcəyi fəsadlar haqqında kəndlilər arasında şayiələr baş alıb gedirdi. Hətta kollektiv təsərrüfatın üstün cəhətlərindən ağızdolusu danışan hakimiyyət nümayəndələrinin də bu sistem haqqında təsəvvürləri bəsit idi. Bu hal onların kəndlilər arasında apardıqları təbliğat işində də özünü biruzə verirdi.

AK(b)P Zaqatala-Nuxa Dairə Komitəsinin hesabatlarındakı bir etiraf bunu təsdiq edir. Orada deyilir **“Üsyan hərəkatına yoxsulların cəlb olunması, aşağı partiya və hakimiyyət orqanlarının onlar arasında apardıqları təbliğat işinin zəif olması ilə izah etmək olar”**.

Şəkinin Baş Göynük kəndində olmuş gerçək bir əhvalat həmin problemin ciddi olduğundan xəbər verirdi.

Siyasi idarənin Şəki şöbəsinin rəisi Qasimov kollektivləşmə ilə əlaqədar təhkim olunduğu həmin kənddə kolxoz quruluşunun üstün cəhətlərindən bəhs edirdi. Torpaqların, əkin alətlərinin, mal-qaranın birləşdirilməsi nəticəsində əldə olunacaq məhsul bolluğu, güzəranın xeyli yaxşılaşacağı, hamının bərabər olacağı barədə fikirlər onun çıxışının məğzini təşkil edirdi. Çıxış ərzində göynüklülər yerdən dəfələrlə “inanmırıq” – deyər replika atırdılar. Bu reprikalara görə əsəbləşən Qasimov onları hədələyərək: “inanmayanları həbs edəcəyik” – deyir. Kəndlilər cavabında “bax, buna inanırıq, bu sizin əlinizdən gələr” – deyər onu daha da qəzəbləndirirlər.

Baş Göynük sakinlərinin ev avadanlığı da birləşdiriləcəkmə sualına Qasimovun verdiyi hətərən-pətərən cavab çaşqınlığın daha da artmasına səbəb olur.

Bu yığıncaqdan sonra Qasimovun hədə-qorxusundan ehtiyat edən Yunus və Kərim qaçaq düşdülər.

1930-cu ilin aprelin 4-də Şəki şəhərində, **Molla Süleyman Hacı Bilal Əfəndi oğlunun** evində din xadimlərinin gizli yığıncağı keçirildi. Toplantıda ev sahibi ilə yanaşı aşağıda adları sadalanan şəxslər iştirak etmişdilər:

1. Molla Əhməd Molla Əbdülkərim oğlu. 2. Molla Tacəddin Hacı Abdulla oğlu. 3. Molla İsmayıl Əfəndi oğlu. 4. Molla Hacı Heydər Hacı Əbdürrəhim oğlu. 5. Molla Hüseyn Mustafa oğlu. 6. Molla Abdulmabud Hacı Əhməd Əfəndi oğlu. 7. Molla Mustafa Hacı Məhəmməd oğlu. 8. Molla Məhəmməd Hacı Abdulla Əfəndi oğlu. 9. Molla Hacı Mahmud Hacı İsmayıl Əfəndi oğlu. 10. Molla Əsədulla Molla Abdulla oğlu. 11. Molla İbrahim Musa Əfəndi oğlu. 12. Molla Abdulvəhab Hacı Məhəmməd oğlu. 13. Qazi Hüseyn Əfəndi. 14. Molla Nureddin Molla Hacı Camal oğlu.

Yığıncaqda müzakirə müstəvisinə bu məsələlər çıxarılmışdı:

1. Gözlənilən hadisələrlə əlaqədar təşkilatı işlər haqqında:

a) Vəsait əldə etmək;

b) Türk qoşununu qarşılamaq üçün nümayəndə heyətinin tərkibini müəyyən etmək;

v) dini maraqların, müsəlmanlığın keşikçisi Türkiyə hökumətinə, habelə İngiltərə dövlət rəhbərliyinə və Roma papasına təntənəli məktublar hazırlamaq.

2. Şəriət qanunlarının bərpasını təmin etmək üçün müvəqqəti qazi təyin etmək və Azərbaycan ali dini idarəsinə namizəd irəli sürmək haqqında.

3. Hakimiyyəti ələ aldıqdan sonra dövlət aparatında işləməli olacaq şəxsləri müəyyən etmək haqqında.

4. Əhali arasında yayılacaq çağırış və müraciətlərin hazırlanması haqqında.

Müzakirələr nəticəsində əvvəllər də qazi funksiyasını yerinə yetirmiş Hüseyn Əfəndi müvəqqəti olaraq yenidən qazi təyin edildi.

Yeni yaranacaq hökumətin tərkibinin aşağıda adları sadalanan şəxslərdən ibarət olması razılaşdırıldı.

1) Mustafa Şeyxzadə; 2) Bəhram bəy Nəbibəyov; 3) Rəsul Hacı Abdulla oğlu; 4) Ömər Hacı Hümmət oğlu; 5) Manaf Yüzbaşı; 6) Kərbəlayı Cabbar Dadanov; 7) Abbas Zəyzidli; 8) Qəssab Hüseyn; 9) Molla Hacı Heydər Məhəmməd Əfəndi oğlu 10) Molla İsmayıl Hacı Cəlil Əfəndi oğlu.

Qərar alındı ki, hərbi işlərə rəhbərlik etmək Bəhram bəy Nəbibəyova, ərzaqla təminat məsələləri Rəsul Abdulla oğluna, şəhərin idarə edilməsi Kərbəlayı Cabbar Dadanova, hökumətə sədrlik isə Molla Mustafa Şeyxzadəyə tapşırılsın.

Əhaliyə ünvanlanacaq çağırış xarakterli müraciətlərin layihələşdirilməsi və tərtib edilməsi Molla Tacəddin İmamzadəyə, Molla Abdulmabud Hacı Əfəndi oğluna və Süleyman Əfəndiyə həvalə edildi.

Molla Süleyman Əfəndizadənin evində keçirilən gizli yığıncaqda qəbul edilən qərara uyğun olaraq üç müraciət tərtib olundu. Həmin müraciətlərdən biri Şəkinin kəndlərində yaşayan din xadimlərinə ünvanlanmışdı. Orada deyilirdi: “Oyanın, dinimiz ölüm ayağındadır. Dinin, imanın və şəriət qanunlarının müdafiəsi üçün hamının ayağa qalxması bu günün əsas şüarıdır”.

“Xyal yastavill-yazina yavlyamuna vyall-yazina lya yavlyamin”.

“Bunu sizə izah etməyə ehtiyac yoxdur. Bu gün dünyanın bütün ölkələri sovet hökumətinin zülm və istibdadından xilas olmaqda bizə kömək edəcəklərini öhdələrinə götürürlər.

Sovet hakimiyyəti artıq devrilmişdir, mövcud olan bəzi qalıqları da çökmə ərafəsindədir.

İndiki şəraitdə həm bizim, həm də sizin ümumi vəzifəmiş Allah naminə din və şəriət qanunlarını bərpa etmək və müdafiəsinə nail olmaqdır, vəziyyəti dindarlara başa salıb bu müqəddəs iş uğrunda onları mübarizəyə qaldırmaqdır. Böyüklər də, kiçiklər də çoxdan gözlənilən anda dodaqlarında dualar mübarizəyə qalxmalı, uzun müddət davam edən yuxudan oyanmalıdırlar...

Üç yüz ildən artıq din bayrağını əlində möhkəm saxlayan İslam ölkələri özlərinin sadıq övladlarını bizə kömək etməyə göndərilər.

Bütün bunları kəndli kütlələrinə danışın və onları böyük təntənəli saat münasibətiylə təbrik edin”.

“Ey vətənimizin mərd oğulları” sərlövhəli ikinci müraciətdə bildirilir: “Yalnız vətənimiz deyil, hətta bizim üçün hər şeydən yüksəkdə duran İslam dini də əlimizdən çıxmışdır. İslam dininin və vətənin azad edilməsi vəzifəsi sizin üzərinizə qoyulmuşdur. Bu sizin müqəddəs vəzifənizdir.

Əmin olun ki, on il ərzində yalnız sizlər gözləməmişiniz. Türk ordusunun təmsalında şəriətin sadıq müdafiəçiləri sizə kömək etməyə gəlir. İngiltərə də bizi dəstəkləyəcəyini qətiyyətlə vəd etmişdir. Ona görə də sizə müraciət edərək xatırladıq: anaların göz yaşlarını, azan fəryadlarını, dağıdılmış həyat şəraitini heç kəs unutmamalı və bizim mərd heysiyyətimizi tapdalaşmış Sovet hakimiyyəti məhv edilməlidir.

Biz əminik ki, siz qarşıya qoyulan bu çətin vəzifəni şərəflə yerinə yetirəcək ya da belə lənətlənmiş dövrü görməmək üçün şəriət yolunda şəhid olacaqsınız.

Çevriliş elan edilən gün hamı bir nəfər kimi ilk çağırışda silahlanaraq Xan sarayının qarşısındakı meydana toplanmalıdır. Lazım olan hərbi sürsatlar hazır ediləcəkdir”.

Bütün vətəndaşlara ünvanlanan üçüncü müraciətin mətni isə belə idi: “On il ərzində məruz qaldığımız sınaqlar ölçüyə gəlməzdir.

Bütün xalqların və millətlərin dinlərinin məhv edilməsi buna nümunə ola bilər. Ticarətin və xüsusi mülkiyyətin düşdüyü ağır vəziyyət, dilənçi həyat tərzini sizə arvad-uşaqlarınızın qarşısında alçaldır. Ayılın, məsələdən hali olun, gözlərinizi açın.

İslam dininin və şəriətin sadıq dayacağı və müdafiəçiləri Sovetlər Hökumətinin sizi düşərtdiyi qul vəziyyətindən azad etməyə gəlirlər. Bütün SSRİ və onun əlaltıları artıq bizim əlimizdədir. Hakimiyyət namuslu, vicdanlı və dinə sədaqətli adamların əlinə keçmişdir. Bütün müsəlmanları birləşdirən ümumi məqsədə nail olunacaqdır. Din və şəxsi mülkiyyət təntənə edəcəkdir. Hamı açıq ürəklə bu böyük işə kömək etməlidir” (63, s. 39-43).

XX yüzilin 20-ci illərində Azərbaycan türkləri bolşevizm istibdadı ilə üz-üzə qaldıqda tarixin bütün qorxunc dövrlərində olduğu kimi yenə də Türkiyənin təmsalında özünün xilaskarını gördü. Xalq siyasi reallığı nəzərə almadan sadəlövh bir ümidlə Türkiyəyə baxırdı. Üsyana hazırlaşan qüvvələr də can atdıqları məqsədlərə çatmaq üçün Türkiyə əmilinə ciddi önəm verirdilər.

Bu faktora rəsmi dairələr də diqqət yetirmiş, Şəki üsyanı ilə bağlı tərtib etdikləri müxtəlif xarakterli sənədlərin predmetinə çevrilmişdilər. Üsyan yatırıldıqdan sonra həbs edilən şəxslərin Türkiyə ilə əlaqədar verdikləri ifadələr bolşevik müstəntiqlərin diqqət mərkəzində olmuşdur.

Kommunist Partiyasının dairə komitəsinin hesabatında belə bir məlumat var: “Zaqatala-Nuxa dairəsinə gəlmiş aeroplanlar xəbərdarlıq vərəqələri atmadıqlarından üsyançılara imkan vermişdir ki, bu aeroplanların Türkiyəyə məxsus olması haqqında əhali arasında təbliğat aparsınlar”.

Komissar Qorçayevin Azərbaycan mahallarındakı vəziyyətdən bəhs edən 445 sayılı məktubunda belə bir epizod var: “Üsyançılar SSRİ-nin bir sıra şəhərlərinin Türkiyə və İran tərəfindən alındığı və bu ölkələrlə müharibəyə başlandığı barədə fitnəkar xarakterli məlumatlar yayırlar” (64, f.1, s.231, iş.53, v.121)

“Xalqı üsyana təhrik edən qüvvələr Sovet hökumətinin tezliklə yıxılacağı haqqında şayiələr yayır, əhaliyə ərzaq paylayır və həmin

ərzağın aeroplanlarla Türkiyədən gətirildiyini bildirirlər”. (65, f.255, iş 56, v.38-47)

Qax üsyançılarının lideri Sadıx bəy Balacayevin həbs edildikdən sonra 27 aprel 1930-cu ildə müstəntiqə verdiyi ifadədən: “...Molla Mustafa söhbət zamanı bildirdi ki, Sovet hakimiyyətini yıxmaq üçün hazırlıq hər yerdə gedir, türklər tərəfindən də kömək olacaq. Xüsusilə də Nuxa şəhərinə gələn türk Kazım Paşanın adını çəkdi...” (66,111)

Sovet xüsusi xidmət orqanlarının tərtib etdiyi sənədlərin birində bildirilir ki, türk missionerləri üsyanın hazırlanmasında mühüm rol oynamışlar. Onlar Baş Göynük, Qabağçöl, Dağlı, Danaçı, Tala, Yuxarı Car kəndlərində və Nuxa şəhərində fəaliyyət göstərirdilər. Bölgəyə 7000 türk könüllüsünün gələcəyinə dair şayiələr dolaşırdı (67, 418).

Həbs edilmiş üsyançı Abdurəhman Nağıbəyovun 1930-cu il mayın 4-də verdiyi ifadə: **“Təxminən 1929-cu ilin mart və ya aprel ayında Qaşqaçay kəndinin sakini Həmid Molla Kərim oğlu mənimlə söhbətində bildirdi ki, şayiələr gəzir, tezliklə türklər Azərbaycana gələcək və hakimiyyəti öz əllərinə alacaqlar. Əhali arasında buna hazırlıq görülür. Mənim bu şayiələrin mənbəyi kimdir”** sualına Həmid cavab verdi ki, o, kəndləri gəzib Sovet hakimiyyətini devirmək çağırışı edən və türklərlə görüş üçün hazırlıq işi aparan bir şəxs ilə söhbət aparmışdır. Bu şəxsin nə soyadını, nə də adını Həmid söyləmədi, lakin o dedi ki, bu adam Nuxa-Zaqatala mahalının bir sıra kəndlərində olmuş, sonra isə Dağıstana getmişdir. 1929-cu ilin may ayında Qax kəndində mən təsadüfən Sadıx bəy Balacayevlə görüşdüm, o da mənə türklərin gəlməsi və Azərbaycanı ələ keçirəcəkləri haqqında şayiələrin dolaşması barədə danışdı. Bu şayiələrin haradan əmələ gəlməsi haqqında Balacayev mənə heç nə demədi. Mən də öz növbəmdə bu şayiələrin olmasını təsdiq etdim və onu da qeyd etdim ki, bu haqda Həmiddən eşitmişəm. 1930-cu ildə təxminən fevral ayında mən Qax kəndində yenidən Balacayevlə görüşdüm, o yenə də mənə türklərin gəlməsi barədə şayiələrin gəzdiyini bildirdi. Mən ona dedim ki, bu şayiələrin haqqında çoxdan danışırıqlar, lakin

hələlik heç nə yoxdur. Sadıx bəy çiynimə əlini vuraraq dedi: “Görürük”. Bununla da Sadıx bəylə söhbətimiz bitdi və bu günə kimi mən onunla bir daha görüşmədim” (68, s.108-109).

Nümunə kimi gətirdiyim bu məhdud saylı faktlar bir daha sübut edir ki, Azərbaycan xalqı 1930-cu ildə mənəvi və fiziki kələliyə etiraz hərəkətinə başlayarkən yenə də gözünü ümidlə Türkiyəyə dikmişdi. Fikrimi daha dəqiq ifadə edib bildirim ki, Türkiyənin fəaliyyətindən asılı olmayaraq bu ümidin əsasında etnik vahidliyin təlqin etdiyi ülvî duyğular dururdu.

III FƏSİL

Üsyanın başlanması, gedişi və nəticələri

Müqavimət hərəkatı Sovet Rusiyası tərəfindən Azərbaycana edilən 28 aprel təcavüzünün 10-cu il dönümü günü başlanmalı idi. Lakin Zaqatalada kooperativlərə edilən hücum və Şəkinin Baş Göynük kəndində baş verən hadisələr hərəkatın vaxtından əvvəl başlanmasına səbəb oldu. Kortəbiiliyə yol verməmək üçün edilən cəhdlər istənilən nəticəni vermədi. Mustafa bəy Əlicanbəyov üsyançıları razılıq verilməyən fərdi hərəkatlardan çəkəndirmək məqsədilə Əli adlı silahdaşını Zaqatalaya göndərir. Aprelin 13-də saat 20³⁰-da yola düşən Əli Ağdaşda atla təmin edilməli və üçlüyün yerləşdiyi Xalxal kəndinə getməli idi. Onun başlıca vəzifəsi verilən tapşırığa uyğun olaraq bütün fərdi çıxışları saxlamaq idi. Lakin gec idi. Baş Göynük kəndi Azərbaycanın 8 rayonunu əhatə edən üsyan hərəkatının mərkəzinə çevrildi. Bolşevizmə asi çıxan qüvvələr bura toplanaraq dərhal çıxış etmək haqqında qərar qəbul etdilər.

Haşiyə: Göynük qədim türk tayfalarından birinin adı olmuşdur. Anadoluda və Azərbaycanda ta qədimdən eyni adlı yaşayış məntəqələrinin mövcud olması bu ərazilərin türk arealı olduğunu bir daha təsdiq edir.

Göynüklülərin tarixi yaddaşında rüs müstəmləkə zülmünə qarşı yüksələn 1807-ci il üsyanı ilə bağlı faktlar və adlar qalmışdır. Həmin il aprel ayının 28-də başlanan üsyana Sultan Murad başçılıq edirdi. Cəfərqulu xan, İlisu sultanı və rus zabiti, mayor Qrekovun birləşmiş

qüvvələriylə üsyançılar arasında həlledici döyüş Bürc dərəsində baş verdi.

Çar qoşunu artilleriyadan istifadə etmək hesabına üsyançılar üzərində qələbə əldə edə bildi. Üsyan yatırıldıqdan sonra Sultan Murad müstəmləkəçilər tərəfindən həbs olunsada az sonra qazamatdan qaçıb Car ərazisində mübarizəni davam etdirmişdir.

1930-cu il aprelin 11-i cümə gününə təsadüf edirdi. Həmin gün Baş Göynük kəndinin sakini Xəlil Musa oğlunun evində Molla Mustafanın da iştirak etdiyi toplantı keçirilirdi. Qəfildən kənddə milis dəstəsi, o vaxt deyildiyi kimi otryad peyda olur. Məlum olur ki, onlar Molla Mustafanı həbs etmək barədə tapşırıq alıblar.

Statistik məlumata görə həbs olunan dövrdə Baş Göynükdə 1200 ailə yaşayırdı. Onların mütləq əksəriyyəti Molla Mustafaya hörmət və ehtiram bəsləyir, ona etibar edirdilər. Enkevedçilərin onu həbs etmək üçün göstərdikləri cəhd göynüklüləri qəzəbləndirir və nəticədə toqquşma baş verir.

Azərbaycan Dövlət Siyasi İdarəsi Şəki şöbəsinin müvəkkili Qasımov bu hadisədən hələ iki gün əvvəl əhalidə olan qeyri-qanuni silahları müsadirə etmək üçün Zaqatalaya getmişdi. O, geri qayıdarkən üsyançıların əlinə keçir. Qasımovu yaralı və əl-qolu bağlanmış vəziyyətdə Göynük kəndinə gətirirlər.

“Zapiski çekista” adlı kitabçada müəllif Lev Askerov hadisələrin sonrakı mərhələsini kommunist təbliğatının metodlarına uyğun şəkildə bu cür təsvir edir:

Molla Mustafa sadistcəsinə əlindəki naqanı Qasımovun yaralı çiyninə vuraraq şadlıq ifadə edən bir səslə dedi:

– Budur Sovet hökuməti!

Qasımov dişlərini bir-birinə sıxıb ağrını biruzə verməməyə çalışsa da göz

yaşları ona xəyanət edərək üzü aşağı axdı. O, ağrını üstələyərək ucadan:

– Yoldaşlar! Sovet hakimiyyəti var və olacaqdır, - deyib Molla Mustafanın üzünə tüpürdü. Hüseynin əlində qılınc parladı.

– Var, deyirsən?! Bax, indi olmayacaq.

Bir andaca çekistin başı bədənindən ayrılaraq yerdə diyirləndi. Onun gözlərində təəccüb ifadəsi və göz yaşı donub qalmışdı (69, s.72).

Musa Qasımlı 2006-cı ildə İstanbulda çap etdirdiyi "Azərbaycan Türklərinin Milli Mücadele Tarihi 1920-1945" adlı əsərində isə yazır ki, 1930-cu ilin aprelin 11-də Baş Göynük kəndinə gələn Dövlət Siyasi İdarəsinin Zaqatala şöbəsinin yetkilisi Sadıqov olmuşdur. Elə həmin gün Sadıqov orada öldürülmüşdür. Qasımov isə üsyançıların əlinə Şəki şəhəri tutulduqdan sonra keçmişdir. Onun başı kəsilmiş, bədəni isə parça-parça edilərək şəhər meydanında 24 saat nümayiş etdirilmişdir (70, s.421).

1930-cu ilin aprelin 11-də Baş Göynük kəndində cərəyan edən hadisələri üsyan hərəkətinin başlanğıcı kimi təqdim etmək olar. Həmin gün Komsomol təşkilatının kənd özəyinin katibi Züleyxa müəllimə və burada baş verən hadisələr haqqında rayon partiya komitəsinin birinci katibi Riza Babayevə məlumat verən rabitə işçisi də qətlə yetirildilər. Kənd sovetinin binası yandırıldı.

Molla Mustafa camaat qarşısında çıxış edərək bildirdi ki, artıq Sovet hökuməti mövcud deyil. Bu hökumət indi nə Moskvada, nə Petroqradda nə də Bakıda fəaliyyət göstərmir. Namuslu və nüfuzlu insanların torpaqlarını və qiymətli əşyalarını mənimsəyərək onların hesabına yaşamaq istəyən, özlərini bolşevik adlandıran bu müftə-xorların aqibəti şərəfsiz ölüm olacaqdır. Allah tərəfindən lənətləndirilən bu işə kimlər kömək edibsə onlar da haqlı cəzadan yaxa qurtara bilməyəcəklər (71, s.73).

Üsyançılar yaxınlıqdakı Şabalıd kəndinə üz tutdular. Məqsəd, həmin kəndi də nəzarət altına almaq və Şəki şəhərinə doğru yürüşə başlamaq üçün zəruri hazırlıq işlərini görmək idi. Onlar Şəki-Zaqatala yolunu da bağladılar. Şabalıd Molla Mustafanın doğma kəndi idi. Orada olarkən o, üsyançılara müraciət edərək demişdir: "Fəhlələr bizi Nuxaya dəvət ediblər, atəş açmaq, qarətlərə yol vermək olmaz".

Aprelin 12-də Şəkinin 33 km şimal-qərbində yerləşən İbəc Qıpçak kəndində də üsyan başlandı. Həmin gün başda Molla Mustafa olmaqla 100 nəfər silahlı və 1500 nəfər əli yalın üsyançı Şəki şəhərinə doğru yürüşə başladı. Yol boyu onlara yeni-yeni kəndli dəstələri

qoşulurdu. Zəyzid kəndindən olan üsyançı dəstə daha böyük idi. Bu qüvvə də ümumi axına qovuşdu (72, s.419).

Üsyanın başlanmasından xəbərdar olan AK(b)P Nuxa rayon komitəsinin birinci katibi Riza Babayev aktiv kommunistləri kabinetə toplayaraq onların şahidliyiylə o zaman Azərbaycanda Dövlət Siyasi İdarəsinə rəhbərlik edən M.C.Bağırova məlumat verir. Katib bildirir ki, kənd rabitə xidmətçisindən aldığı məlumatı Göynükdən qaçıb gələn bir çoban da təsdiqləmişdir. Yəqin ki, məlumatın qeyri-dəqiqliyini nəzərə alan M.C.Bağırov ehtiyatlı olmağı, şayiələrə uymamağı tövsiyyə edir. İllər ötəndən sonra onun baş verən hadisələrə belə münasibəti başqa cür yozulur. Guya o, xüsusi xidmət orqanlarının Sovet hökumətindən narazı olan qüvvələri üsyana cəlb edib məhvinə nail olmaq planına uyğun hərəkət etdiyindən R.Babayevin məlumatına etinasız yanaşmışdır. Halbuki üsyan hərəkətinin yüksələn xəttlə inkişafı M.C.Bağırovun karyerasını təhlükə altına qoymuş və az qala həyatı bahasına başa gəlmişdir.

Riza Babayev Azərbaycanın baş milis idarəsinin rəhbərinə də məlumat verərək bildirir ki, Nuxa və ətraf kəndlərdə sakitlikdir. Ona görə də Göynükdəki üsyan barədə əhaliyə məlumat verməyin tez olması qənaətidədir. Onunla telefon danışığı aparən baş milis idarəsinin rəisi söhbəti belə sonluqla bitirir:

– Ehtiyatlı olun. Bizimlə əlaqə saxlayın. Saatlarımızı yoxlayaq. İndi mənim saatımda 19:03 dəqiqədir. Düz saat 21⁰⁰-də zəng edəcəyəm. Əgər hər hansı səbəbdən cavab verməseniz, zəng hər yarım saatdan bir təkrar olunacaqdır. Sizə salamatlıq arzulayıram (73, s.76).

Həmin telefon danışığından sonra R.Babayev kabinetdəki aktiv kommunistlərə üz tutaraq demişdir:

– Beləliklə yoldaşlar, xahiş edirəm ki, kimin silahı varsa, silahlanaraq mənim birinci çağırışından sonra şəhər partiya komitəsinə gəlsin. Bütün kommunistləri xəbərdar edin. Heç bir çəşqınlığa yol vermək olmaz.

Biz heç vaxt indiki kimi güclü olmamışıq. Doğrudanmı onlar bizə hücum etməyə risk edə bilirlər? İnanmıram!

Daha sonra R.Babayevin göstərişiyə Şəki əhalisinə müraciət tərtib edildi. O, özü də bu müraciətin hazırlanmasında iştirak etdi. Müraciət tezliklə "Nuxa fəhləsi" qəzetinin redaktoru Məmmədsani Məmmədova çatdırıldı və onun tərəfindən redaktə olundu.

AK(b)P Şəki rayon komitəsinin təbliğat-təşviqat şöbəsinin müdiri Nurməhəmməd Quliyev, "Nuxa fəhləsi" qəzetinin redaktoru Məmmədsani Məmmədov və mətbəənin direktoru Şakir Əfəndiyev həmin müraciətdən 800 nüsxə çap etdilər. Orada deyilirdi:

"Nuxa vətəndaşları! (?)

Xanlar, bəylər və qolçomaqlar əsrlər boyu bizdən qarət etdikləri var-dövləti yenidən özlərinə qaytarmaq üçün gərgin səylər göstərirlər. Torpağı kəndlilərdən, fabrik və zavodları fəhlələrdən geri almaq istəyirlər. Sovet hökumətinin yıxılması haqqında şayiələr yayırlar. Bu, onların xam xəyallarıdır.

Varlıların nümayəndələri və onların tör-töküntüləri Sovet hökuməti fəallarına divan tutur, bolşevikləri vəhşicəsinə öldürürlər. Göynükdə Molla Mustafa və Hüseyn Əsəd oğlunun başçılıq etdiyi quldurlar Azərbaycan DSI-nun Nuxa rayon müvəkkili, bolşevik Qasımovu qətlə yetirmişlər. O, ölüm qabağı demişdir: "Sovet hökuməti var və olacaqdır".

Düşmənin yalan şayiələrinə inanmayın. Fitnəkarları ifşa edin. Leninin göstərdiyi parlaq gələcək uğrunda mübarizə aparanların sıraları daha da sıxlaşır.

Yoldaşlar, biz indi həmişəkindən daha güclüyük. Xalq bizə dayaq olduğuna görə güclüyük, fəhlə və kəndlilərə arxalandığımıza görə güclüyük.

Rədd olsun əksinqilabi qolçomaqlar! Yaşasın fəhlə və kəndli hakimiyyəti!

Nuxa şəhər Zəhmətkeş Deputatları Soveti, ÜİK(b)P Nuxa rayon Komitəsi.

Bayağı bolşevik təbliğatından başqa bir şey olmayan bu müraciətin xarakterik cəhəti baş verən hadisələr haqqında yarım həqiqətləri gurultulu şüalarla birləşdirib insanları aldatmaq məqsədinə xidmət etməsindədir. Axı, elə həmin 1930-cu ildə Sovet hökuməti torpa-

ğı kəndlidən alaraq kollektiv təsərrüfatlar (kolxozlar) yaradırdı. Kolxozda işləyən kəndli nəinki torpağın sahibi deyildi, hətta öz əməyinin nəticələri üzərində sərəncam vermək hüququndan məhrum edilirdi.

Fabrik və zavodlardan heç danışmağa dəyməzdi. İctimai mülkiyyətə çevrilmiş, əslində dövlət tərəfindən inhisara alınmış sənaye müəssisələrində ağır şəraitdə işləyən fəhlələr o zaman 53 rubl əmək haqqı alırdılar. Bu isə, hətta yarıac-yarıtox yaşamağa belə imkan vermirdi. Üsyançıların şəhərə hücumu zamanı bolşeviklərin "Xalq bizə dayaq olduğuna görə güclüyük" iddiasının reallıqdan uzaq olduğu təsdiqləndi. Xalq onları müdafiə etmədiyindən cəmi iki gün duruş gətirə bildilər. Müqavimət imkanlarının tükəndiyinə görə Nuxa şəhər Sovetinin rəhbərliyi üsyançılarla danışqlar aparmaq zərurəti qarşısında qaldı. Danışqlarda hakimiyyəti hərbi komissarlığın səfərbərlik şöbəsinin rəisi Bəhram bəy Nəbibəyov təmsil edirdi. O, üsyançılarla iki dəfə görüşməli oldu. Lakin ikinci görüşdən sonra onların tərəfinə keçərək Şəkiyə hücumda iştirak etdi. Bəhram bəyin ardınca hökumət strukturlarında çalışan məmurların bir qismi, həmçinin 45 milis işçisi də üsyançılara qoşuldu. Milislərə məxsus 57 tüfəng də üsyançı qüvvənin əlinə keçdi. Ümumiyyətlə, milis idarəsi hüquq-mühafizə sisteminin bir qolu kimi süquta uğradı. Fəhlələrin 50-60 nəfərlik bir qrup halında üsyançıların yanında yer alması bolşevizmin əsas sosial bazası olan fəhlə sinfinin də ondan üz döndərməkdə olduğunu təsdiq etdi.

1930-cu il aprel 13-də üsyançılar şəhərə daxil oldular. Güllə səsləri, atların finxırtısı, üsyançıların nəriltilisi bir-birinə qarışaraq vahiməli bir gurultuya çevrilmişdi. Sanki sel suları Qurcana çayının yatağını yenə aşaraq şəhər məhəllələrinin üzərinə axırdı.

Əslində, məlum oldu ki, yerli hakimiyyət orqanları məhz həmin günlərdə şəhərə hücum gözləməirdilər. Onlar yalnız Şəki mühasirəyə alınmazdan 2 saat əvvəl bundan xəbər tuta bilmişdilər. Üsyana qalxan qüvvələr haqqında qəqiq informasiya yox idi. Həmin anda üsyançılara müqavimət göstərmək üçün nəzərdə tutulan qüvvə pis silahlanmış, Şəkiyə giriş yolları üzrə xırda hissələrə parçalanmış fəal kommunistlərdən ibarət könüllülər idi.

Söylənیلənlərin həqiqəti əks etdirdiyini rəsmi sənədlər də təsdiq edir. Yenə uzun müddət “tamamilə məxfidir” kilidi altında saxlanılan AK(b)P-nin Zaqatala-Nuxa Dairə Komitəsi adından AK(b)P MK-ya verilən hesabat xarakterli məlumatla nəzər yetirək. Orada deyilir: “Şəhərə hücum qəflətən olub. Rayon təşkilatları bu hücumu gözləmədilər. Onlar yalnız şəhərin mühasirəyə alınmasına 2 saat qalmış bu haqda məlumat əldə edə bilmədilər. Dövlət qüvvələri pis silahlandığından heç nə edə bilmədilər. Şəhəri qoruyan qüvvələr postlar üzrə səpələnmişdilər. Hələ fevral ayında həbs edilərək Nuxa islah evində saxlanılan elementlər buraxıldı. Onların arasında Zaqataladan olanlar da var idi. Dustaqlar evlərinə qayıtdıqdan sonra Nuxada baş verən hadisələr, həmçinin, guya Moskvada, Tiblisdə və Bakıda Sovet hakimiyyətinin yıxıldığı haqqında şayiələr yaymışdılar. Bu şayiələr Qax, Əliabad, sonra isə Balakən üsyanları üçün əsas amillərdən biri oldu” (74, f.255, s.1, iş 56, v.38-47).

Yuxarıda göstərilən səbəblər hakimiyyət orqanlarına şəhərə hücum edən üsyançılara ciddi müqavimət göstərməyə imkan vermədi. Onlar çətinlik çəkmədən Şəkinə ələ keçirdilər. Üsyançılar 1930-cu il aprelin 13-də axşam çağrı poçt binası istisna olmaqla bütün idarə və müəssisələr üzərində öz nəzarətlərini qura bilmişdilər.

Aprelin 14-də 2 milis işçisi, DSI-nin sürücüsü Poluboyarikov və 8 əsgər üsyançılar tərəfindən öldürüldü. Hakimiyyət nümayəndələrindən 8 nəfər isə yaralandı. Ümumiyyətlə, Şəkinin üsyançıların əlində olduğu bir neçə gün ərzində 21 kommunist, 3 komsomolçu, 16 sovet işçisi güllələndi. Rayon partiya komitəsinin birinci katibi Riza Babayev də üsyançıların əlinə keçdi və möhkəm döyüldü. Lakin o, qaçıb rabitə binasında gizlənməyə müvəffəq olur.

Bolşevik ideyalarına fanatikcəsinə inam bəsləyən məhdud saylı kommunistlərdən Bilallı qardaşları həbsxananın müdafiəsini təşkil etməyə cəhd göstərdilər. Zakir və Əbdürəhman Bilallı qardaşları, həmçinin baramaaçan fabrikin daha 4 fəhləsi həbsxana yaxınlığında son nəfəslərinə kimi döyüşüb həlak oldular.

Poçt binasının ətrafında da dramatik hadisələr baş verirdi. Şəhər rabitə şəbəkəsinin rəisi İvan Çudov, rayon partiya komitəsinin bi-

rinci katibi Riza Babayev, “Nuxa fəhləsi” qəzetinin redaktoru Məmmədsani Məmmədov, raykomun təbliğat-təşviqat şöbəsinin müdiri Nurməhəmməd Quliyev və digər bir neçə fəal kommunist Leskovun başçılığı altında teleqraf xəttinin mühafizəsi üçün Yevlaxdan göndərilən bir qrup əsgərin himayəsinə sığınaraq müavimət göstərməkdə davam edirdilər. Həmin əsgərlər Şəkiyə varid olarkən şəhərin üsyançıların əlində olmasından bixəbər idilər. Ona görə də maşını birbaşa İcraiyyə Komitəsinin binasına doğru sürürlər. Bu bina artıq üsyançıların qərərgahına çevrilmişdi. Burada üsyançılarla əsgərlər arasında güclü atışma olur. Əsgərlərdən Bəşirov və Varlamov döyüşdə öldürülür. Dəstənin qalan üzvləri isə avtomobillə mühasirəni yarıb oradan çıxı bilirlər. Həmin anda üsyançıların əlində əsir olan toxucuların həmkarlar təşkilatının sədri Allahyar qaçıb əsgərlərə sığınır. O, hərbiçilərə bələdçilik edərək onları poçt binasına gətirir.

Riza Babayevin göstərişilə bir neçə bolşevik, yuxarıda bəhs olunan müraciətləri şəhərə yayaraq, yenidən geri dönürlər. Ora daxil olmaq üçün müəyyən edilən parol: “Bəhram bəy şəhərdədir”, cavabı isə “Bəhram bəyə ölüm” idi.

Sənədlərdən, oçerklərdən və hekayələrdən ibarət 1981-ci ildə nəşr olunmuş “Чекисты Азербайджана” kitabında getmiş M.Andreyevin “Нескибаемый как горы” – “Dağlar kimi əyilməz” adlı oçerkində N.Quliyev Azərbaycan Kommunist Partiyasının Dairə Komitəsinin işlər müdiri kimi təqdim edilir. Həmin kitabdan Şəki üsyanı zamanı onun fəaliyyətindən bəhs edən bir epizodun doğma dilimizə tərcüməsini dəyərli oxucuların diqqətinə çatdırıram.

Poçtun müdiri (Çudov – xalqımıza yad olan bir rus çinovniki. H.M.) müdafiəçilərə üz tutaraq deyir:

– Başlıcası budur ki, boş yerə güllə atmayın. Bizim üçün indi son dərəcə qiymətli olan hər bir güllə sərrast surətdə düşməni dəlib keçməlidir. Nurməhəmməddən örnək götürün.

– Onun sözləri də güllə kimidir – deyər sol tərəfdə döyüş mövqeyi tutmuş qonşu dilləndi:

– İndi bu əclaflarla döyüşən bizim Nurməhəmməd neçə-neçə gənc komsomolçunun, kommunistin himayəçisi olub. Sonra kədərli bir ahənglə əlavə etdi: – Bu rəzillər dünən bizim Cabirin başını kəsiblər.

Nurməmməd başını qaldırıb asta səslə, lakin inamla dedi:

– Bizim qələbəmiz ona abidə olacaqdır.

Bu epizodla bağlı heç bir şərh vermədən bir onu bildirirəm ki, 1930-cu illərdə güllələnərək məhv edilən 27458 nəfər soydaşımızın qanı bizə mələk kimi təqdim olunan çekistlərin təmsil etdikləri NKVD-nin üzərindədir.

Hərbi əməliyyatlara rəhbərlik edən Bəhram bəy lüzumsuz qan tökülməsinə və gözəl memarlıq üslubunda tikilmiş poçt binasının dağıdılmasına yol verməmək üçün telefonla Riza Babayevə təslim olmağı təklif etmiş, həm də onun və silahdaşlarının təhlükəsizliyi üçün təminat da vermişdir. Lakin ona rədd cavabı verildi.

Eyni zamanda Bakıdan Ruhulla Axundov Riza Babayevlə telefon əlaqəsinə girərək nəyin bahasına olursa-olsun, müqavimət göstərməyi tələb etmiş və tezliklə kömək göndəriləcəyini bildirmişdir.

1930-cu il aprelin 14-də, ya da 15-də üsyançılar iki dəfə poçt binasına ümumi hücum etdilər. Lakin pulemyot və qumbaralarla silahlanmış müdafiəçilər bu hücumları dəf edə bildilər. Hər iki tərəfdən ölən və yaralananlar var idi. Bəhram bəyin təklifiylə razılaşdırılmış qısa müddətli atəşkəs zamanı kommunistlərə ərzaq, su, dava-dərman çatdırılmasına və həkim yardımı göstərilməsinə imkan verilir. Əvəzində isə hücum zamanı yaralanıb müdafiəçilərin əlinə keçmiş üsyançılar və artıq ölmüş adamların cəsədləri əks tərəfə qaytarılır.

Deyilənlərə görə rabitə şəbəkəsinin üsyançıların əlinə keçəcəyi təqdirdə, üsyan yatırıldıqdan sonra bütün Şəki əhalisinin doğma şəhərdən sürgün ediləcəyi labüd olacaqdı.

Şəkinin üsyançıların əlində olduğu günlərdə qeyri-adi hadisələrin biri digərini əvəz etmişdir. Sovet-kommunist rejiminə asi çıxanlar yerli kommunistləri bolşevizmin törətdiyi rəzəllərə cavabdeh şəxslər kimi hədəfə almışdılar. Bu amil lüzumsuz qan axıldılmasına rəvac vermişdir. Öldürən də, ölən də bir elin, bir yurdun övladları idilər. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi üsyançılar şəhəri tutduqdan sonra 21 nəfər kommunisti, 3 nəfər komsomolçunu və 16 nəfər sovet işçisini güllələmişdilər.

Belə acınacaqlı aqibətdən yaxa qutarmaq üçün ipək fabrikində təchizat müdiri vəzifəsində işləmiş Mustafa İmamverdiyev, Qışlaq

kolxozunun ilk partiya təşkilatının katibi Paşa, fəal kommunistlərdən Əbdürrəhman və Şəmi Topqarağac məhəlləsinin sakini Cəlil kişinin evində gizlənmək istəyirlər. Cəlil kişi onların yalvarış qarışıq xahişləri müqabilində gözlərinin içinə baxaraq “siz vəzifə kürsüsünün səfasında xumarlanarkən bizi adam yerinə qoymurdunuz” deyərək kommunistləri evində saxlamaqdan imtina edir. Onlara İlyas Hacı Mustafa oğlu yiyə durub evinə aparır. Şübhəli nəzərlərdən yayınmaq üçün bu bolşeviklər ev sahibinin tapıb gətirdiyi papaqları da daim başlarında gəzdirirdilər. Papaq bolşevizmə nifrət rəmzlərindən birinə çevrilmişdi. Sovet hökumətinin o dövrdə həyata keçirdiyi kompaniyalardan biri də “papağa qarşı mübarizə” adlanırdı. Konspirasiya qaydaları nə qədər səylə gözlənilsə də kommunistlərin daldalandığı ev üsyançılara bəlli olur. Onları həbs etmək Qaçaq Abbasa həvalə edilir. Onun niyyətindən xəbərdar olan İlyas Hacı Mustafa oğlu Qaçaq Abbasa xəbər göndərir ki, “o, öz məqsədinə yalnız onun cəsədi üzərindən keçərək nail ola bilər”. Bu xəbərdarlıqdan sonra üsyan qəhrəmanlarından olan Abbas Zəyzidli fikrindən daşınır. Görünür qonağı nəyin bahasına olursa-olsun qorumaq kimi xalq adət-ənənəsinə İlyas Mustafa oğlunun sədaqəti, mərdanə hərəkəti onun ürəyincə olmuşdur. Üsyan yatırıldıqdan sonra kütləvi həbslər zamanı İlyas Hacı Mustafa oğlu da cəza dəstəsinin əlinə keçir. Əsgərlərin nəzarəti altında aparılan İlyas kişini görən Mustafa İmamverdiyev onun haqqında həqiqətləri hakimiyyət nümayəndələrinə bildirməklə azadlığa qovuşmasına nail olur.

Bəhs olunan dövrdə bütün Sovet məkanında olduğu kimi Azərbaycanca, o cümlədən Şəkidə cəmiyyətin həyat tərzinin fərqləndirici xüsusiyyəti avantürist xarakterli bolşevik ideyaları naminə insan tələyinə qarşı etinasız münasibətin mövcud olması idi. Cəmiyyətin bir hissəsi “inqilabi sayıqlıq” xəsətiyinə mübtəla olmuşdu. Bu mərazin viruslarını daşıyan sovet fəallarının çuğulluğu nəticəsində neçə-neçə insan həbsxana küncünə atılmışdı.

Qala adlanan Şəki həbsxanasında da belələri az deyildi. Bu qəbilədən olan məhbuslardan vaxtı ilə fabrik direktoru işləmiş Məmməd kişi və Həsən İdris oğlu qeyri-adi hadisələrlə üzləşməli oldular. Üsyançılar

qalaya hücum edərkən bir çoxları kimi onları da azad etdilər. Lakin bu azadlıq Məmmədə və Həsənə sevinc deyil, qayğı və təşviş gətirmiş, müəmmalı gələcək sarıdan keçirdikləri nigarançılıq qəlblərinə vahimə toxumu səpmişdi. Məhz üsyançılar tərəfindən həbsdən azad olunmaları onların antisovet əməldə ittiham edilmələrinə səbəb ola bilərdi.

Başlarını itirərək nə edəcəklərini bilməyən bu biçarələr meşədə gizlənilir. Üsyan yatırıldıqdan bir qədər sonra onların yeri komso-mol fəalları tərəfindən aşkarlanır. Tanrı bu adamlara Qafar kişinin timsalında xilaskar yetirir. Böyük nüfuz sahibi olan Qafar uzun müddət məhkəmə hakimi işlədiyindən “Sud Qafar” ləqəbilə tanınırdı. Onun sərt xəbərdarlığı çuğulçuları öz bəd niyyətlərindən daşındırır. Məmməd və Həsən o dövr üçün istisna hallardan biri kimi izah ediləcək bir aqibətə qovuşurlar. Əllərinə silah almadıqlarına və qaçaqlara qoşulmadıqlarına görə bəraət alırlar.

Şəkidə müdrik şəxs kimi tanınan dabbaq Hacı Həbibullahın taleyi daha faciəli olur. O, insanpərvərlik göstərərək 4 milis işçisini evinin çardağında gizlədib saxlayır. Oradan sığınacaq tapan şəxslərdən biri milis dəstəsinin başçısı Yaqub çavuş, ikincisi milis işçisi Mürsəl Xəlilov, digərləri isə onun qardaşları idi. Həmin günlərdən birində Hacı Həbibullah evinin darvazası yaxınlığında üsyan rəhbərlərindən Bəhram bəy Nəbibəyovun başçılığı ilə küçədən keçən bir dəstə üsyançı ilə üz-üzə gəlir. Bəhram bəyin evi də yaxınlıqda idi. Hacı Həbibullahla Bəhram bəyin arasında qarşılıqlı hörmətə əsaslanan qonşuluq münasibətləri var idi. Üsyançıların əzgin görkəmlərindən onların yorğun və ac olduqlarını hiss edən ağsaqqal çardaqdakı milis nəfərlərinin müşahidəsi altında olmasına baxmayaraq onları evə dəvət edir. Bəhram bəy Hacı Həbibullahı təhlükə altına salmamaq üçün bu dəvətdən imtina edir. Lakin onun təkid etdiyini gördükdə nəəlac qalıb razılaşıır. Hacı Həbibullah onları doyuncu yedirib, xeyir-dua verərək yola salır. Üsyan yatırıldıqdan bir neçə gün sonra onu üsyançılara yardım göstərməkdə ittiham edərək həbsxana küncünə atırlar. Bir həftə həbsxanada saxladıqdan sonra 75 yaşlı Hacı Həbibullahı gecə ikən Xoçih qəbristanlığının ərazisinə aparıb orada gülləyirlər. (75, s.107-110).

AK(b)P Zaqatala-Nuxa Dairə Komitəsinin vəziyyəti öz xeyrinə dəyişmək cəhdləri, heç olmasa üsyanın qonşu rayonlara yayılmasına yol verməmək üçün göstərdiyi səylər nəticəsiz qalır. Şəkidən sonra Qaxda, aprelin 15-də Tala, aprelin 16-da Katex kəndlərində də üsyanlar başlanır.

Azərbaycanın mərkəzi və yerli hakimiyyət orqanları malik olduqları qüvvələr hesabına Zaqatala-Nuxa dairəsində baş verən üsyanları yatırmağa nail ola bilmədikdə təkidlə hakimiyyətin daha yüksək dairələrindən kömək tələb etməyə başladılar. Ruhulla Axundov və Nevernozun ZK(b)P MK (Zaqafqaziya kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin) katibi Nazaretyana ünvanladıkları müraciət bunu təsdiq edir. Həmin müraciətin bir nüsxəsi Azərbaycan DSI-nin (Dövlət Siyasi İdarəsi) sədri M.C.Bağirova, digəri isə Zaqafqaziya DSI-nin sədri L.Beriyağa göndərilmişdi. Müraciətdə deyilirdi ki, Zaqatala-Nuxa dairəsində yaranmış ağır şəraitə əsaslanaraq bildiririk ki, hərəkətin oradan Şirvana və Qubaya yayılması istisna edilmir. Yenə də israr edirik ki, dairəyə hərbi hissələrin göndərilməsi zəruridir (76, f.1, s.231, iş.53, v.121).

Şəkidən Azərbaycanın 7 rayonuna yayılan üsyan nəinki Zaqafqaziya partiya və hökumət rəhbərliyini, hətta Moskvadakı ali hakimiyyət dairələrini də təşvişə salmışdı. Üsyanı yatırmaq üçün səfərbər olunan hərbi hissələrin miqyası bunu təsdiq edir.

Xeyli hərbi qüvvənin üsyanın yatırılması üçün cəlb edildiyini sübut edən, uzun müddət “tamamilə məxfidir” qrifi altında qıfılda saxlanılan sənəd bunu təsdiqləyir. Həmin sənəd üsyanın yatırılmasında iştirak etmiş hərbi hissələrin əvvəlki dislokasiya yerlərinə qaytarılması və ya yerlərinin dəyişdirilməsi haqqında Azərbaycan DSI-nin sədr müavini Aqrbanın 452 sayılı qeydləridir. Bu sənəddən məlum olur ki, müqavimət hərəkətinə qarşı 64-cü Qafqaz polku, 66-cı Qafqaz polkunun Qafqaz eskadronu, 9-cu və 4-cü polklardan ayrı-ayrı rotaları, desant rotası və Azərbaycan polkunun rotaları cəlb edilmişdir. Bu sənədə diqqət yetirək:

N 452 tamamilə məxfidir.

Gəncə, Zaqatala-Nuxa və Şirvan dairəsində üsyan hərəkətinin yatırılmasında iştirak etmiş hərbi hissələrin yer dəyişməsi haqqında

Zaqafqaziya və Azərbaycan DSI-lərinin sərəncamları ilə əlaqədar Azərbaycan DSI-nin sədr müavini Aqrbanın qeydləri: “Nuxa-Zaqatala, Şirvan və Gəncə dairələrində üsyan hərəkatının ləğv olunmasına cəlb edilmiş səhra hissələri aprelin 29-dan başlayaraq əmrə əsasən göstərilən rayonlardan aşağıdakı qaydada çıxarılır:

1. 64-cü Qafqaz polku aprelin 28-dən Nuxa rayon ərazisindən aprelin 29-da Nuxaya, aprelin 30-da Qax-İngiloya, mayın 1-4-də Zaqatalaya, mayın 2-4-də Laqadexiyə, mayın 4-də Kaxetiya;

2. 66-cı Qafqaz eskadronu aprelin 29-da Suç-Mindogiyaya, aprelin 30-da Yevlaxa”;

3. 9-cu polkun rotaları aprelin 29-da Kavaxelidən Sxoris-Sxeliyə;

4. 4-cü polkun rotaları Göynükdən keçərək aprelin 30-da Nuxada cəmləşir, oradan da maşınlarla Yevlaxa yola düşürlər. Həmin polkun 2-ci rotası mayın 3-də Nuxada cəmləşir.

5. Desant rotası mayın 4-də Yevlaxda qalır.

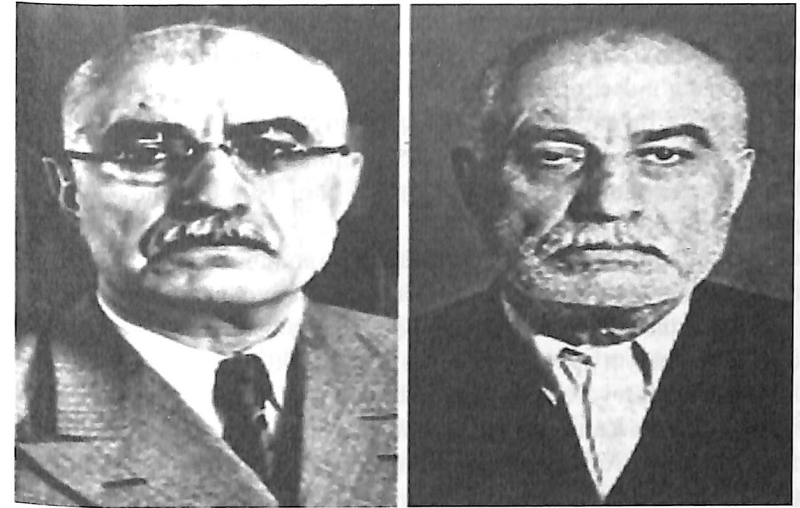
6. Azərbaycan diviziyasının Qafqaz eskadronu aprelin 9-da Yevlaxdan Bakıya;

7. Azərbaycan polkunun rotası mayın 1-də Vartaşendən Nic-Savalan Ləkiyə;

8. Azərbaycan polkunun rotaları aprelin 29-da Dəllər və Tizadan Gəncəyə qayıdırlar;

Göründüyü kimi, Soveti hökuməti üsyanı yatırmaq üçün xeyli hərbi qüvvə səfərbər etmişdir.

Şəkiyə yürüş edən əsas hərbi hissələrdən bir qədər əvvəl Azərbaycan DSI-nin sədri M.C.Bağırov kiçik bir qüvvə ilə şəhərə daxil olmaq istəyir. Lakin Şəkinin “Qışlaq” adlanan məhəlləsində, indi “Güyümlər meydanı” kimi tanınan ərazidə onun olduğu zirehli avtomobil güclü atəş altına düşür, sürücü öldürülür. M.C.Bağırov yerində mıxlanıb qalmış zirehli maşını bir təhər tərk edib qaçır. O, özünü rastına çıxan qaratikan kolu ilə çəpərlənmiş ilk həyətə salır. Bu ev yaşlı, övladsız Sitarə qarıya məxsus idi. Qarı Bağirovu əvvəl soyuq təndirdə, sonra yorğan-döşək yığılan yük yerində gizlədir.

Mir Cəfər Bağirov.

*solda – Azərbaycan KP MK-nın I katibi işləyərkən (1933-1953)
və sağda – həbsxanada olarkən (1955-dən sonra).
(Fotolar wikipedia.org saytından götürülüb)*

Üsyan yatırıldıqdan sonra M.C.Bağırov iki sayılı fabrikin klubunda partiya və sovet fəalllarının yığıncağını çağırır. Həmin iclasda şəxsən iştirak edən Əbdürrəhman Abdullayev (filologiya elmləri namizədi, mərhum yazıçı Arif Abdullazadənin atası) gördüklərini belə qələmə almışdır: M.C.Bağırov camaatı təqsirləndirərək - “qeyrətiniz olsaydı banditləri şəhərə girməyə qoymazdınız” dedi. Bu zaman qazançı Mustafa replika verdi: “Sənin əlində top, tüfəng, əsgər, zirehli maşın olduğu halda, qaçıb qoca arvadın tumanı altında gizlədin, biz silahsız adamlar nə edə bilərdik”.

Bağırov hirsələnərək Mustafa kişinin papağını başından götürüb yerə çırpdı və dedi:

– Belə papağın içində olan başda bundan artıq ağıl olmaz və belə pədərəvayi danışmaz” (77).

M.C.Bağırovun köməyinə Bakıdan XXIV alayın komandiri Ferapontovun rəhbərliyi altında 140 əsgər və Ağdamdan köməkçi hərbi hissə göndərildi.

Şəkiyə hücum edən digər hərbi qüvvəyə Sonner komandanlıq edirdi. Həmin hərbi qüvvə qərbdən şimala doğru hərəkət edərək Qarabulaq təpələrini ələ keçirib şimal-şərq istiqamətində yürüşünü davam etdirdi.

Üçüncü hərbi birliyə IV alayın komandiri Bazanov başçılıq edirdi. Bu alay şimal-şərq istiqamətindən Şəkiyə hücum etmişdir.

Dördüncü hərbi qüvvə isə Qışlaq ərazisini tutdu və beləliklə cənubdan Şəkiyə gedən yol açıldı. Şekidə küçə döyüşləri başladı. Üsyançıların qüvvələriylə hökumət qoşunları arasında istər hərbi texnika, istərsə də canlı qüvvə baxımından güc nisbəti müqayisə edil-məz dərəcədə fərqli olduğundan onların şəhəri uzun müddət əllərində saxlaması mümkün deyildi. Lakin üsyançı qüvvə şəhərdəki qalaya, ipək fabriklərinə və məscidlərə sığınaraq inadla müqavimət göstərirdi. Ancaq qüvvələr nisbətindəki fərq öz sözünü dedi. Qala adlanan həbsxana və bir neçə məscid istisna olmaqla bütün Şəki qanıqən bol-şevik ordusu tərəfindən işğal edildi. Üsyançılardan 75-80 nəfər öldürüldü, 400 nəfər isə sağ ələ keçirildi. Əsir düşənlərin 15 nəfəri yaralı halda xəstəxanada yatarkən yaxalandılar.

Son müqavimət ocaqlarını söndürmək üçün ordu toplardan və zirehli avtomobillərdən istifadə etməyə başladı. Şəkinin bir sıra tikililəri top atəşləriylə yerlə yeksan edildi. Yalnız ağır zirehli texnikadan və toplardan istifadə etmək hesabına müqavimətin üçüncü günü bol-şevik-rus ordusu üsyançıları məğlub edə bildi. Döyüşlərdə sırası üsyançılarla yanaşı üsyan rəhbərindən Anadolu türkü İsmayıl Hakkı Əfəndi və Molla Məcid Lətif Əfəndi oğlu da öldürüldülər (20, s.422).

İsmayıl Hakkı Əfəndi birinci dünya müharibəsində ruslara əsir düşmüşdü. Əsirlikdən qurtarıqdan sonra Türkiyəyə qayıtmayıb taleyini Azərbaycana bağlayaraq Şekidə məskunlaşmışdı. Lakin vətənlə əlaqəsini tam itirməmiş, orada fəaliyyət göstərən ittihadçılarla əlaqə saxlamışdır. Sonralar sovet xüsusi xidmət orqanları aşkarlamışdılar ki, İsmayıl Hakkı Əfəndi Şekidə və Tiflisdə qeyri-leqal fəaliyyət gös-

tərən “İttihadi-Tərəqqi” partiyası”na rəhbərlik etmişdi. O, Tiflisdə fəaliyyət göstərən “Türkiyə Komissiyası” adlı təşkilatla da əlaqə saxlamışdır. Ordunun ardınca Azərbaycan ali hakimiyyət strukturlarını təmsil edən şəxslər də vəziyyəti qaydaya salmaq üçün Şəkiyə ezam edildilər. Azərbaycan DSI-nin hərbi şöbəsinin rəisi Borşov və onun iki köməkçisi, AK(b)P MK katiblərindən Rəhimov, Balaxanski və Qocayev də bura gəldilər.

Tahirovun rəhbərliyi altında partiya məktəbinin 20 nəfərdən ibarət nümayəndə heyəti Şəkinin Oxud kəndinə göndərildi. Ağamirov və Müzəffərov isə Baş Göynük kəndinə gəlib çıxdılar (20, s.421).

“Tamamilə məxfidir” qrifli daha bir sənəd bolşevik rejiminin üsyanı yatırmaq və hərəkət iştirakçılarını amansızcasına cəzalandırmaq üçün heç nədən çəkinmədiyini sübut edir. Bu sənəd 1930-cu il aprel ayının 19-da saat 19 radələrində L.Berianın teleqraf vasitəsilə Tiflisdən Bakıya, M.C.Bağırov, Nevernov və R.Axundova ünvanlandığı göstərişlərdir. “Zaqatala-Nuxa dairəsində başlamış üsyan hərəkətini qətiyyətlə yatırmaq üçün direktiv orqanlarının qərarı ilə fəaliyyət göstərən hərbi hissələrin köməyinə Kaxetiya Tuxarelinin sərəncamına 64-cü Qafqaz polku göndərilir... Əhalinin tərksilah etmək üçün 24-cü polkun hissələrindən və zirehli texnikadan istifadə olunmalıdır. Ayrı-ayrı hallarda girov götürmək praktikasından istifadə edin. Azad olunmuş rayonlarda həqiqi, operativ çekist fəaliyyətini qaydaya salın. Hər bir rayona rəhbər kimi məsuliyyətli çekist təyin edin. Aşağı Sovet orqanlarında təmizlənmə aparın və belə rayonlarda işləmək üçün kifayət qədər partiyaçı türkləri səfərbərliyə alın.

... Yerlərdə üsyançılar, silah gəzdirənlər, üsyana çağıran təbliğatçılar, banditlərlə əlaqəli olan partiya işçiləri, həmçinin çəşqınlıq, qorxaqlıq göstərərək öz vəzifələrini yerinə yetirməmiş kommunistlər üzərində açıq, nümayişkəranə məhkəmələr qurun, əhalini tərksilah etmək və antisovet ünsürlərdən təmizləmək üçün Vartaşen və Qutqaşen rayonlarını kifayət qədər çekist heyətiylə təmin edin.

Bizə çatan informasiyalar sırf hərbi xarakterlidir. Direktiv və DSI orqanlarına siyasi, çekist işləriylə əlaqədar informasiyalar verilməsini təmin etməyinizi xahiş edirəm. Bu məlumatlar bizim tədbirlərdən sonra yaranmış vəziyyəti əks etdirə bilsin” (79, f.1, s.231, iş.52, v.21).

Repressiya adlı iblis öz qara caynaqları ilə günahsız qadınları da boğazladı. İblis Allahı – Tanrını tanımadığından hər cür iyrənc əməllər, ağlagəlməz cinayətlər törətməyə hazır olur. Əri, qardaşı, atası üsyan iştirakçısı ittihamına məruz qaldığından qadınları kütləvi şəkildə həbsxanaya salmaq adi cinayət deyil, xalqın mənliliyini, ləyaqətini ayaqlar altına atıb tapdalamaq demək idi. Bu sayaq cinayətlər insan nəsilələrinin yüz illər boyu qoruyub saxladığı mənəvi dəyərlərin məhvərindən qopmasına, cəmiyyətin mənəvi-əxlaqi dəyərlər sisteminin mövcudluğunu təmin edən ahəngdarlığın pozulmasına gətirib çıxarır. Belə iblisənə əməllərə yol verən siyasi rejimlərin uzun müddət yaşaması mümkün deyil. Məhz insan cəmiyyətinin təməl prinsiplərini saya almadığından bolşevizm öz varlığını cəmi 70 il sürdürə bildi.

Şəki üsyanı yatırıldıqdan sonra repressiyaya məruz qalmış qadınlardan bir qisminin adlarının yer aldığı siyahını oxucuların diqqətinə çatdırıram.

1. Nuxa (Şəki) rayonunun Oxud kəndinin sakini Dəstəxanım Sadiq qızı əri Qurban Əhməd oğlu 1930-cu il üsyanında iştirak etdiyindən Azərbaycan SSR C.M-nin 18/79 maddələriylə ittiham olunaraq Azərbaycan Dövlət Siyasi İdarəsinin Nuxa (Şəki) Rayon şöbəsi tərəfindən 19 iyul 1932-ci il tarixdə həbs olunub.

Azərbaycan DSI Nuxa (Şəki) şəhər şöbəsinin 20 oktyabr 1932-ci il qərarına əsasən onun əməlində cinayət tərkibi olmadığı üçün işinə xitam verilib.

2. Nuxa (Şəki) rayonunun Oxud kəndinin sakini Əminəxanım Hacıbala qızı əri Əhməd 1930-cu il üsyanında iştirak etdiyinə görə Azərbaycan SSR CM 18/79 maddələriylə təqsirli bilinərək Azərbaycan DSI-nin Nuxa (Şəki) Rayon şöbəsi tərəfindən 19 iyul 1932-ci il tarixdə həbs olunub.

Azərbaycan DSI Nuxa (Şəki) şəhər şöbəsinin 20 oktyabr 1932-ci il qərarına əsasən onun əməlində cinayət tərkibi olmadığı üçün işinə xitam verilib.

3. Nuxa (Şəki) rayonunun Şabalıd kəndində anadan olan, Qaradağlı kəndində yaşayan Füzə İsmayıl qızı qardaşı Sirac İsmayıl oğlu 1930-cu il üsyanda iştirak etdiyindən Azərbaycan SSR CM-

nin 18/79 maddələriylə “Vətən xaini”nin bacısı kimi Azərbaycan DSI-nin 24 sentyabr 1931-ci il qərarı ilə həbs edilib.

Xalq Daxili İşlər Komissarlığının Şəki şəhər şöbəsinin 16 aprel 1941-ci il qərarına əsasən Füzə İsmayıl qızının işinə xitam verilib.

4. Nuxa (Şəki) rayonu Oxud kəndinin sakini Füzə Mustafa qızı əri Adışirin Məmməd oğlu 1930-cu il üsyanında iştirak etdiyinə görə Azərbaycan SSR CM-nin 18/79 maddələriylə təqsirli bilinərək Azərbaycan DSI-nin Nuxa Rayon şöbəsi tərəfindən 19 iyun 1932-ci il tarixdə həbs olunub.

Azərbaycan DSI-nin Nuxa şəhər şöbəsinin 20 oktyabr 1932-ci il qərarına əsasən onun əməlində cinayət tərkibi olmadığı üçün işinə xitam verilib.

5. Nuxa (Şəki) rayonu Qaradağlı kəndinin sakini Güllər Nurəli qızı əri Səfər Cabbar oğlu 1930-cu il üsyanında iştirak etdiyindən Azərbaycan SSR CM-nin 18/79 maddələriylə təqsirli bilinərək “vətən xaini”nin həyat yoldaşı kimi Azərbaycan DSI Nuxa (Şəki) şəhər şöbəsi tərəfindən həbs edilmişdir.

Azərbaycan DSI Nuxa şəhər şöbəsinin 20 oktyabr 1932-ci il tarixli qərarına əsasən Güllər Nurəli qızının günahı sübuta yetmədiyi üçün azad edilib.

6. Nuxa (Şəki) rayonu Oxud kəndinin sakini Güllü Əliməmməd qızı əri Məmməd Hacı İslam oğlu 1930-cu il üsyanında iştirak etdiyindən Azərbaycan SSR CM-nin 18/79 maddələriylə təqsirli bilinərək Azərbaycan DSI Nuxa Rayon şöbəsi tərəfindən 19 iyul 1932-ci il tarixdə həbs olunub.

Azərbaycan DSI Nuxa (Şəki) şəhər şöbəsinin 20 oktyabr 1932-ci il qərarına əsasən onun əməlində cinayət tərkibi olmadığı üçün işinə xitam verilib.

7. Nuxa (Şəki) rayonu Qaradağlı kəndinin sakini Xalisə Musa qızı əri Sirac İsmayıl oğlu 1930-cu il üsyanında iştirak etdiyinə görə Azərbaycan DSI onu 24 sentyabr 1931-ci il qərarı ilə Azərbaycan SSR CM-nin 18/79 maddələriylə təqsirli bilərək “Vətən xaini”nin həyat yoldaşı kimi həbs edib. 22 may 1934-cü ildə DSI tərəfindən işinə xitam verilib.

8. Nuxa (Şəki) rayonu Oxud kəndinin sakini Xanım Hacı Əkbər qızı övladı Əhəd Hacı İslam oğlu 1930-cu il üsyanında iştirak etdiyinə görə Azərbaycan SSR CM-nin 18/79 maddələriylə təqsirli bilinərək Azərbaycan DSI Nuxa (Şəki) Rayon şöbəsi tərəfindən 19 iyul 1932-ci il tarixdə həbs olunub. Azərbaycan DSI-nin Nuxa (Şəki) şəhər şöbəsinin 20 oktyabr 1932-ci il qərarına əsasən Xanım Hacı Əkbər qızının əməlinə cinayət tərkibi olmadığı üçün işinə xitam verilib.

9. Nuxa (Şəki) rayonu Oxud kəndinin sakini Xeyrənsə Qurbanəli qızı əri Əşrəf Səfər oğlu 1930-cu il üsyanında iştirak etdiyindən Azərbaycan SSR CM-nin 18/79 maddələriylə təqsirli bilinərək Azərbaycan DSI Nuxa (Şəki) Rayon şöbəsi tərəfindən 25 iyul 1932-ci il tarixdə həbs olunub.

Azərbaycan DSI-nin Nuxa (Şəki) şəhər şöbəsinin 20 oktyabr 1932-ci il qərarına əsasən günahı olmadığı üçün azad olunub.

Azərbaycan DSI-nin Nuxa (Şəki) şəhər şöbəsinin 16 aprel 1941-ci il qərarına əsasən Xeyrənsə Qurbanəli qızının əməlinə cinayət tərkibi olmadığı üçün işinə xitam verilib.

10. Nuxa (Şəki) rayonu Oxud kəndinin sakini Xacəstə Əbdürrəhim qızı atası 1930-cu il üsyanında iştirak etdiyinə görə Azərbaycan SSR CM-nin 18/79 maddələriylə təqsirli bilinərək Azərbaycan DSI Nuxa (Şəki) Rayon şöbəsi tərəfindən 19 iyul 1932-ci il tarixdə həbs olunub.

Azərbaycan DSI-nin Nuxa (Şəki) şəhər şöbəsinin 20 oktyabr 1932-ci il qərarına əsasən Xacəstə Əbdürrəhim qızının əməlinə cinayət tərkibi olmadığı üçün işinə xitam verilib.

11. Nuxa (Şəki) rayonu Dağqaraqoyunlu kəndinin sakini İsayeva Mədinə Qara İsmayıl qızı əri Abdulla Molla Məhəmməd oğlu 1930-cu il üsyanında iştirak etdiyinə görə "Vətən xaini"nin həyat yoldaşı kimi Azərbaycan SSR CM-nin 18/79 maddələriylə təqsirli bilinərək Azərbaycan DSI Nuxa (Şəki) Rayon şöbəsi tərəfindən 27 avqust 1937-ci il tarixdə 69 sayılı orderə əsasən həbs olunub.

12. Nuxa (Şəki) rayonu Baş Zəyzid kəndinin sakini İsmayılova (Kərimova) Güləbətin Lətif qızı əri Xudu Abdulla oğlu İbrahimov 1930-cu il üsyanında iştirak etdiyinə görə Azərbaycan DSI Nuxa (Şəki) şəhər şöbəsi tərəfindən həbs edilib.

Azərbaycan DSI Nuxa (Şəki) şəhər şöbəsinin 20 oktyabr 1932-ci il tarixli qərarına əsasən onun günahı sübuta yetmədiyi üçün azad edilib.

13. Nuxa (Şəki) rayonu Zəyzid kəndinin sakini Nərgiz Mehdi qızı əri Sultan Abdulla oğlu 1930-cu il üsyanında iştirak etdiyinə görə Azərbaycan SSR CM-nin 18/79 maddələriylə təqsirli bilinərək Azərbaycan DSI Nuxa (Şəki) Rayon şöbəsi tərəfindən 15 aprel 1932-ci il tarixdə həbs olunub. Azərbaycan DSI Nuxa (Şəki) şəhər şöbəsinin 20 oktyabr 1932-ci il qərarına əsasən günahı olmadığı üçün azad olunub.

Azərbaycan DSI Nuxa (Şəki) şəhər şöbəsinin 16 aprel 1941-ci il qərarına əsasən Nərgiz Mehdi qızının işinə xitam verilib.

14. Nuxa (Şəki) rayonu Oxud kəndinin sakini Təhəvə İsa qızı oğlu Əbdürrəhim Qədir oğlu 1930-cu il üsyanında iştirak etdiyinə görə Azərbaycan SSR CM-nin 18/79 maddələriylə təqsirli bilinərək Azərbaycan DSI Nuxa (Şəki) Rayon şöbəsi tərəfindən 25 iyun 1932-ci il tarixdə həbs olunub.

Azərbaycan DSI Nuxa (Şəki) şəhər şöbəsinin 20 oktyabr 1932-ci il qərarına əsasən onun əməlinə cinayət tərkibi olmadığı üçün işinə xitam verilib.

15. Nuxa (Şəki) rayonu Oxud kəndinin sakini Yasəmən Əhməd qızının əri Veysəl Qədir oğlu 1930-cu il üsyanında iştirak etdiyinə görə Azərbaycan SSR CM-nin 18/79 maddələriylə təqsirli bilinərək Azərbaycan DSI Nuxa (Şəki) Rayon şöbəsi tərəfindən 19 iyul 1932-ci il tarixdə həbs olunub.

Azərbaycan DSI Nuxa şəhər şöbəsinin 20 oktyabr 1932-ci il qərarına əsasən Yasəmən Əhməd qızının əməlinə cinayət tərkibi olmadığı üçün işinə xitam verilib.

16. Nuxa (Şəki) rayonu Oxud kəndinin sakini Züleyxa Məhərrəm qızı oğlu Məhərrəm 1930-cu il üsyanında iştirak etdiyinə görə 60 yaşı olmasına baxmayaraq Azərbaycan SSR CM-nin 18/79 maddələriylə təqsirli bilinərək Azərbaycan DSI Nuxa (Şəki) Rayon şöbəsi tərəfindən 19 iyul 1932-ci il tarixdə həbs olunub.

Azərbaycan DSI Nuxa şəhər şöbəsinin 20 oktyabr 1932-ci il qərarına əsasən Züleyxa Məhərrəm qızının əməlinə cinayət tərkibi olmadığı üçün işinə xitam verilib.

Göründüyü kimi onların böyük əksəriyyəti 1932-ci ilin iyulunda həbs olunmuş, heç bir günah sahibi olmadıqlarından elə həmin ilin oktyabr ayında azad edilmişdilər. Bu zavallı qadınlar Beriyanın “üsyən iştirakçılarının ailə üzvlərini girov kimi həbs edin” göstərişinin qurbanları olmuşlar.

Xalisə Musa qızı və Mədinə Qara İsmayıl qızı öz həyat tarixçilərinin bu bəd səhifəsinə xas olan daha tünd çalarlara görə digər qaragünlü rəfiqələrindən fərqlənmişlər.

Mədinə Qara İsmayıl qızı böyük repressiyanın tüğyan etdiyi 1937-ci il avqustun 27-də 69 nömrəli orderə əsasən həbs edilib. Onun azad olunması barədə məlumat yoxdur.

Xalisə Musa qızı isə “Vətən xaininin” həyat yoldaşı kimi 24 sentyabr 1931-ci ildə həbsxanaya salınıb, 22 may 1934-cü ildə işinə xitam verilib. Deməli, o həbsxana həyatının iztirablarını bir neçə ay deyil, illərlə yaşamalı olmuşdur.

Lenin-Stalin dövlət idarə üsulunun əsas metodu kimi nəzərdə tutulan kütləvi terror siyasəti bütün dəhşəti, vəhşətiylə yurddaşlarımızın üzərinə yeri yirdi.

Dəri gödəkçə və uzunboğaz çəkmə geymiş “troyka” üzvləri-iblis nöqərləri, hətta üsyanda iştirakı şübhə doğuran, haqsız təqiblərdən qorxaraq gizlənən insanların da evlərinin yandırılmasına, ələ keçən üsyançıların dərhal məhv edilməsinə göstəriş verirdilər. Bu cəlladlar adamlara qəbirə bənzər çalalar qazdırır, sonra isə onları elə ordaca güllələtdirirdilər. Həbs olunaraq Sovet imperiyasının şimal ərazilərində və Sibirdə yaradılan ölüm düşərgələrinə göndərilən üsyançıların nə vaxtsa geri dönəcəyinə ümid yox dərəcəsinə idi. Əbəs yerə belə sürgünlərə “gedər-gəlməz sürgünlər” deyilmirdi.

Üsyan iştirakçısı ittihamına məruz qalaraq həbs edilən insanların adlarının yer aldığı natamam siyahını hörmətli oxucuların diqqətinə çatdırıram.

1. Paşayev İsfəndiyar Məmməd oğlu. 1906-cı ildə Zəyzid kəndində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.

2. Laçinov Məmmədyar Əhməd oğlu. 1890-cı ildə Kiş kəndində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.

3. Molla Əsədulla Molla Abdulla oğlu. 1882-ci ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.

4. Molla İbrahim Əfəndi. 1865-ci ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.

5. Paşa Hacı Əhməd oğlu. Şəki şəhərində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.

6. Kərimxan Ömər oğlu. 1898-ci ildə Baltalı kəndində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.

7. Rəsulov Rizvan Lətif oğlu. 1887-ci ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.

8. Rəsulov Əbdüləli Qədir oğlu. 1915-ci ildə şəhərində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.

9. Rəsulov Rəsul Abdulla oğlu. 1890-cı ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.

10. Əlicanbəyov Rüstəm bəy Ağası oğlu. 1894-cü ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.

11. Hüseynzadə Əbdürrəhman Talib oğlu. 1903-cü ildə Bakı şəhərində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.

12. Vahabov İsgəndər Qafar oğlu. 1908-ci ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.

13. Rəhmanov Abdulla Qurban oğlu. 1907-ci ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.

14. Rəsulov Qədir Hacı Rəsul oğlu. 1855-ci ildə anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.

15. İmanov Talib Məmməd oğlu. 1894-cü ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.

16. Lətifov Yaqub Əbdürrəhman oğlu. 1911-ci ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.

17. Əfəndiyev Molla Süleyman Hacı Bilal oğlu. Şəki şəhərində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.

18. Əfəndiyev Hüseyn Əfəndi İsmayıl oğlu. 1854-cü ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.

19. Molla İbrahim Hacı Musa Əfəndi oğlu. 1856-cı ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.

20. Molla Tacəddin Hacı Abdulla oğlu. 1871-ci ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.
21. Molla Hacı Mahmud Hacı İsmayıl oğlu. 1871-ci ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.
22. Molla Əhməd Molla Əbdülkərim oğlu. 1889-cu ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.
23. Molla Məmməd Hacı Abdulla Əfəndi oğlu. 1870-ci ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.
24. Molla Tacəddin Hacı Mahmud Abdulla oğlu. 1872-ci ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.
25. Molla Abdulla Vahab Hacı Məmməd Əfəndi oğlu 1867-ci ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.
26. Molla Əbdül Mabud Hacı Əhməd Əfəndi oğlu. 1868-ci ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.
27. Molla Əhməd Hacı Əbdürrəhim oğlu. 1856-cı ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.
28. Molla Əhməd Molla Əbdülkərim oğlu. 1886-cı ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.
29. Molla Hacı Heydər Məmməd Əfəndi oğlu. 1872-ci ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.
30. Molla İsmayıl Hacı Cəmil Əfəndi oğlu. 1872-ci ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.
31. Molla Hüseyn Mustafa oğlu. 1865-ci ildə Lənkəranda anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.
32. Qazı Hüseyn Əfəndi İsmayıl Əfəndi oğlu. 1857-ci ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.
33. Molla Səid Qədir oğlu. 1871-ci ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.
34. Mir Bağır Mir Bəşir oğlu. 1873-cü ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.
35. Mirbağırov Əbülfəz Mirmehdi oğlu. 1870-ci ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.
36. Şuqayev Alim Şuqay oğlu. 1880-cı ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.

37. Şuqayeva Nurca Dadaş qızı. 1893-cü ildə Dağıstanın Rutul rayonunun Bərdci kəndində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.
38. Liyev Tuqan Əliyeviç. 1977-ci ildə Çerkassk vilayətinin Kuvşinsk kəndində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.
39. Şirinbəyov Cəfər bəy Əbdülsalam oğlu. 1890-cı ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.
40. İmamzadə Nurəhməd Əfəndi oğlu. 1860-cı ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.
41. Yunus Salam oğlu Abdullayev. 1897-ci ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.
42. Allahverdiyev Molla Süleyman Salman oğlu. 1878-ci ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.
43. Ağayev Cahangir Musa oğlu. 1894-cü ildə Gəncə şəhərində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.
44. Xəlilov İsfəndiyar Qafar oğlu. 1901-ci ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.
45. Musabəyov Məmmədəli Həsən bəy oğlu. 1887-ci ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.
46. Abdullayev Yaqub Hacı Əbdürrəhman oğlu. 1881-ci ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.
47. Molla Əhməd Hacı Əbdülrahim Əfəndi oğlu. 1858-ci ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.
48. Əlizadə Zahid İbrahim oğlu. 1890-cı ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.
49. Zülfüqarov Hüseyn Abbasəli oğlu. 1895-ci ildə Yevlax şəhərində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.
50. Nübarov Məmməd Əliməmməd oğlu. 1908-ci ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.
51. Sultanov Əbdürrəhman Əlibala oğlu. 1902-ci ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.
52. İsmayılov İbrahim Mahmud oğlu. 1875-ci ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.
53. Cəfərov Bağır Hüseyn oğlu. 1893-cü ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.

54. Vahabov Məmməd Hacı Rəsul oğlu. 1901-ci ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.

55. Rəhimov Əbdürrəhman Zəkəriyyə oğlu. 1905-ci ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.

56. Səmədov Zəkəriyyə Hacı Rahim oğlu. 1860-cı ildə Şəki şəhərinin Qışlaq məhəlləsində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.

57. Kərimov İsfəndiyar Məmməd oğlu. 1913-cü ildə Şəki rayonunun Zəyzid kəndində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.

58. Vahabov İsgəndər Qafar oğlu. 1906-cı ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.

59. Əyyubov Əyyub Teymur oğlu. 1894-cü ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.

60. Məmmədkərimov Məmməd Əbdüləli oğlu. 1913-cü ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.

61. Məmmədov Əbdülkərim Mikayıl oğlu. 1895-ci ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.

62. İbrahimov Hacıbala Mustafa oğlu. 1895-ci ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.

63. Hüseynov Salman Əlibala oğlu. 1905-ci ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.

64. Həmidov Mustafa Cabbar oğlu. 1882-ci ildə Zəyzid kəndində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.

65. Qədirov Hacı Məmmədrəsul oğlu. 1872-ci ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.

66. Səlimov Həmid Kərim oğlu. 1880-cı ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.

67. Mustafayev Həsən Hacı Cəlil oğlu. 1882-ci ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.

68. Hacıyev İbrahim İlyas oğlu. 1895-ci ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.

69. Həşimov Hacı Rəsul Vahab oğlu. 1845-ci ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.

70. Qurban Əhməd oğlu. 1890-cı ildə Oxud kəndində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.

71. Əhməd. 1910-cu ildə Oxud kəndində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.

72. Sirac İsmayıl oğlu. Şabalıd kəndində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.

73. Adışirin Məmməd oğlu. 1880-cı ildə Oxud kəndində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.

74. Səfər Cabbar oğlu. Qaradağlı kəndində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.

75. Məmməd Hacı İslam oğlu. 1898-ci ildə Oxud kəndində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.

76. Əhməd Hacı İslam oğlu. Oxud kəndində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.

77. Əşrəf Səfər oğlu. Oxud kəndində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.

78. Əbdürrəhim. 1890-cı ildə Oxud kəndində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.

79. Abdulla Molla Məhəmməd oğlu. Dağqaraqoyunlu kəndində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.

80. Xudu Abdulla oğlu İbrahimov. 1890-cı ildə Şəkinin Baş Zəyzid kəndində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.

81. Sultan Abdulla oğlu. Zəyzid kəndində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir.

82. Əbdürrəhim Qədir oğlu. Oxud kəndində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə həbs edilmişdir. (80,81,82,83,84,85,86,87,88,89).

Siyahıdan göründüyü kimi həbs olunanların sırasında yaşadıqları ömrün qürub çağına yetişmiş ağsaqqallar da az deyildi. Belə insanların sırasında 85 yaşlı Hacı Rəsul Vahab oğlu Həşimov, 76 yaşlı Hüseyn Əfəndi İsmayıl oğlu, 73 yaşlı Qazi Hüseyn Əfəndi İsmayıl Əfəndi oğlu, 72 yaşlı Molla Əhməd Hacı Əbdülrahim oğlu, 70 yaşlı İmamzadə Nurəhməd Əfəndi oğlu, 70 yaşlı Zəkəriyyə Hacı Rahim oğlu Səmədov, 63 yaşlı Molla Abdulla Vahab Hacı Məmməd Əfəndi oğlu və yaşı az qala 60-ı haqlamış daha 15 nəfər ixtiyar sinnində olan insanlar da var idi.

Sovet-kommunist rejimi nə bəşəri dəyərlərlə, nə də hər hansı bir qanunauyğunluqla uzlaşmayan sosial-iqtisadi siyasətini sərf-nəzər etmək əvəzinə, bu siyasətə haqlı olaraq etiraz edənlərə qarşı zor tətbiq etməyə üstünlük vermişdir. Dünyada mövcud olmuş ən qəddar rejimlər belə, ömürlərinin son illərini yaşayan ağsaqqallara qarşı bu cür geniş miqyaslı repressiya tətbiq etməyib.

Bu qəbildən olan tarixi faktlardan çıxış edib deyə bilərik ki, bolşevik rejiminin əməllərini tənzimləyən yeganə meyar məqsədin vasitəyə bəraət qazandıracağına inam idi. Bəli, vasitə nə qədər iyrənc olsa da, məqsədə çatmağa xidmət edirdisə məqbul hesab olunurdu. “Toda-moda”, yəni hər vasitə ilə – orta əsrlərin ən qaranlıq dövründə iezuitlərin devizi olan bu latın sözləri XX əsrin 20-30-cu illərində bolşevik-kommunist rejiminin fəaliyyətini tənzimləyən başlıca prinsipə çevrilmişdi.

Şəki əhalisinə qarşı yönələn cəza əməliyyatlarının təşkilatçılarından biri də

Ələşrəf Kərimov (İsmayılov) olmuşdur. O, sözün həqiqi mənasında öz elinə, obasına divan tutmuşdur.

Şəkiddə “İspalkom Ələşrəf” ləqəbiylə tanınan bu ultra bolşevik 1920-ci ildə AK(b)P sıralarına daxil olub. 1921-1922-ci illərdə Nuxa Qəza İncilab Komitəsi sədrinin müavini, 1922-1923-cü illərdə Qəza İcraiyyə Komitəsi sədrinin müavini və orada şöbə müdiri, 1924-1925-ci illərdə İpək zavodu idarəsinin direktoru, 1925-1928-ci illərdə Qəza İcraiyyə Komitəsinin sədri, 1928-1929-cu illərdə Zaqatalada Qəza İcraiyyə komitəsinin sədri, 1929-1930-cu illərdə Lənkəranda Mahal İcraiyyə Komitəsinin sədri, Nuxada şəhər Sovetinin sədri, 1932-1933-cü illərdə Nuxada rayon zavod idarəsinin direktoru işləmişdir. Rəsmi tərcümeyi-halında göstərilmişdir ki, özü öyrənəndir. Demək o, heç bir təhsil müəssisəsində oxumamışdır. Məktəb təhsili almadığı halda yüksək vəzifə kürsülərində əyləşdiyinə görə bolşevik rejiminə minnətdarlığını öz elinə qənim kəsilməklə bildirmişdi.

Sovet hakimiyyətinə can-başla xidmət etməsinə baxmayaraq bir çox ultra bolşeviklər kimi o da 1937-ci ilin böyük repressiyasından yaxa qurtara bilmədi. Ə.Kərimov 1937-ci il avqustun 3-də xalq

düşməni kimi həbs olundu. Eyni zamanda AK(b)P sıralarından da qovuldu. İndiyə qədər fəlakət kabusuna çevrilərək başqalarının müsi-bətlərinə bais olmuş bu adam eynən öz qurbanlarının vəziyyətinə düşdü. El dilində deyildiyi kimi etdiyi pisliklər qabağına gəldi. Zindənda 2 il yarım sürən istintaqda davamlı olaraq işgəncələr çəkdi. Ancaq hansısa möcüzə sayəsində sağ qaldı. 1940-cı il fevralın 9-da qapalı məhkəmə onu cəmi 3 il azadlıqdan məhrum etdi. 1940-cı ilin avqustun 3-də həmin müddət bitdiyindən buraxıldı. Bundan sonra yenidən kommunistlərin sıralarına qayıtmaq üçün uzun müddət inadla çalışdı. Onun bu istəyinin əsasında əqidəyə sadıqlıq deyil, yenidən hansısa vəzifə kürsüsünə əyləşmək niyyəti dururdu.

1955-ci il noyabrın 22-də Sov.İKP MK-nin baş katibi N.S. Xruşşova yazdığı məktubda Ə.Kərimov bildirirdi: “1930-cu il aprelin 17-də partiya və hökumət tərəfindən qolçomaq üsyanının yatırmaq və onun nəticələriylə mübarizə aparmaq üçün təcili olaraq Nuxa qəzasına göndərildim. Üsyan bütünlüklə yatırıldı, nəticələri ləğv edildi və həyat normal axarına düşdü...” Həmin ərizənin sonunda o, Xruşşova bir daha xatırladır: “Nuxa qəzasında 1930-uncu illərdəki qolçomaq üsyanının yatırılması və nəticələrinin ləğv edilməsində mənim xüsusi rolum olub. Mən həyatımı əsirgəməmişəm”. (87, s.83)

Ələşrəf Kərimovun rəsmi bioqrafiyasında öz əksini tapmış bir nüansa diqqət yetirək. “Müxtəlif istintaq üçlüklərində və Fövqəladə üçlüklərdə, eləcə də müxtəlif təsərrüfat komissiyalarında, kompaniyalarda və s.-də sədr kimi iştirak edib”.

Nəzərə alsaq ki, o zaman yaradılan Fövqəladə üçlüklərə üsyan-da iştirakı şübhəli bilinən insanları məhkəməsiz güllələmək səlahiyyəti verilmişdi, məsələ aydın olur.

17 aprel 1930-cu ildə könüllü təslim olan üsyançıların istintaq prosesi başlandı.

Fövqəladə Komissiyasının və Dövlət Siyasi İdarəsinin nümayəndələri könüllü təslim olanları əfv ediləcəyinə söz versələr də üçlüyün (troykanın) qərarı ilə onlardan 50 nəfəri sorğu-sualsız güllələndi. Üsyan iştirakçılarının, Sovet dövlətinin əleyhinə təbliğat aparanların, xüsusən xarici dövlətlərin Sovet ittifaqına müdaxilə edəcəyi barədə

şaiyə yayanların ailə üzvləri də həbs olundu. Onların bir qismi sürgün edildi.

Üsyançıların evləri müsadirə edilərək üsyanın yatırılmasında iştirak edən milis işçilərinin, əsgərlərin və təhlükəsizlik orqanları əməkdaşlarının istifadəsinə verildi.

Üsyançılar döyüşə-döyüşə Şəkini tərk etdikdən sonra ortaya çıxan M.C.Bağırov raykom binası önündə dayanaraq çıxış etmişdir. O, üsyançılar tərəfindən öldürülmüş DSI-nin yerli şöbəsinin müvəkkili Qasimov nəzərdə tutaraq demişdir: “Sizin həmyerlilərinizdən biri cəlladların əliylə qətlə yetirilərkən söyləmişdir ki, Sovet hökuməti var və olacaqdır. O da və həlak olan başqa yoldaşlar da bizim gələcəyimiz uğrunda həyatlarını qurban verdilər. Onların xatirəsini müqəddəs tutun. Hakimiyyətimizə, torpaqlarımıza, fabriklə və zavodlarımıza göz dikənlərə qarşı mübarizə aparın” (88, s.95).

Görəsən hansı gələcəkdən bəhs olunurdu? 1937-ci il 1930-cu il üçün yaxın gələcək idi. Bəlkə həmin gələcəkdən söhbət gedirdi? 1937-ci ildə hər səhər dan yerindən boylan gənənin al qırmızı şəfəqləri gecə ikən güllələnmiş soydaşlarımızın yerdə göllənmiş qanında bərk vururdu. XX yüzilliyin 30-cu illərində Azərbaycanda 27458 insan güllələnmişdir. On minlərlə soydaşımız isə Sibirə, Orta Asiya çöllərinə sürgün edilmişdir. Onların böyük əksəriyyəti aclığa, soyuğa və ağır iş şəraitinə tab gətirməyərək məhv oldu. Doğurdanmı kimsə belə “gələcək” üçün mübarizə aparmağı, qan tökməyi özünə rəva bilirdi.

1930-cu il üsyanı amansızlıqla yatırıldıqdan sonra Şəkiddə başlanan repressiyanın xüsusiyyəti dünyaya aqlın gözü ilə baxan kişilərə qarşı yönəlməsində idi. O kişilərə ki, əxlaqi saflığın, qürur və məğrurluğun, şərəf və ləyaqətin, müdriklik və zəkanın canlı mücəssəməsi olmaqla xalq ruhunu təmsil edirdilər. Onların bir çoxunun üsyanla əlaqəsi olmasa da bolşevik rejiminə, bu rejimin yaratdığı naqis ictimai-siyasi və iqtisadi mühitə mənfi münasibətlərini gizlətmədiklərinə, bu mühitə uyğunlaşmaq istəmədiklərinə görə məhv edildilər. İstanbul darülfünununu bitirmiş Hacı Yusif Əfəndi, Hacı Abdurəhman, Hacı Məmməd oğlu Baba, Hacı Həbibullah, Məcid oğlu Hümət, Hacı Məhəmməd və Hacı Qədir Hacı Rəsul oğulları, Qafar Molla

Mahmud oğlu Məlikov, Hacı Abdurəhman, Hacı Qəni Hacı Abdurəhman oğlu da qətlə yetirilən şəxslər sırasında olmuşlar.

1930-cu ilin baharında suya təşnə olan Şəki torpaqlarına yaz yağışlarının əvəzinə qan və göz yaşları tökülürdü. Fövqəladə komissiyanın Şəki şöbəsinə yenidən rəis təyin edilmiş Bədəlov, onun köməkçiləri Novruzov və Qavril Şabanov qanlı olayların başlıca təşkilatçıları idilər. Qavril Hambarsumoviç Şabanovun ən sevimli əyləncəsi ataları doğma övladlarının güllələnmə səhnəsinin tamaşaçısına çevirmək idi. Gözlərinin qabağında güllələnərək məhv edilən övlad itkisinin ataya gətirdiyi sinə dağının, kədərin dərinliyini təəvvür edin.

Bideyiz kəndində Səməd adlı gənci, sonrasına isə atası Gülməmməd kişini və daha 5 nəfəri güllələyərək cəsədlərini kənd qəbiristanlığının yaxınlığında əvvəlcədən onların özlərinə qazdırılmış çalaya tökmüşdülər. Şəhərdəki qala divarlarının önündə, Qurcana dərəsində, Baş Göynük, Aşağı Göynük, Zəyzid, Şabalıd, Baş Laysqı və digər kəndlərdə də belə kütləvi qətlər törədilmişdi. Həmin qətlərdə Azərbaycanın hüquq mühafizə sistemində və xüsusi xidmət orqanlarında geniş şəbəkə yaratmış kommunist maskalı daşnakların nümayəndəsi Qavril Şabanov fəal rol oynamışdır. Bu iyrənc hayk M.C.Bağırovun geniş səlahiyyətlər verdiyi qriqoryanların, markayanların himayəsinə sığınaraq kifayət qədər türk qanı axıtmışdır.

1956-cı ildə M.C.Bağırov və onun ətrafı üzərində qurulan məhkəmə prosesində X.Qriqoryanın atasına xitabən yazdığı məktub oxundu. Həmin məktubda bu vampir xislətli məxluq yazırdı ki, 100 nəfər türkü (azərbaycanlı) güllələtdirmiş, 500 nəfər də növbədədir. Daha sonra bildirirdi ki, bununla da öz millətinə xidmət etmiş, onun qisasını almışdır. Görün xalq necə dəhşətli təhlükə ilə nəfəs-nəfəsə dayanmışdı. Cəmiyyət həyatının bütün sahələrini öz nəzarətində saxlayan totalitar rejimin idarəçiliyi altında olan Azərbaycanda Daxili İşlər Komissarının müavini vəzifəsi kürsüsündə xalqımızın qanını sel kimi axıtmaq niyyətində olan və bu arzunu artıq gerçəkləşdirməyə başlayan iki ayaqlı vəhşi əyləşmişdi. Bu qaniçən cəllad əslən Qafan rayonunun Sevakar kəndindən olan Xoren İvanoviç Qriqoryan idi. Ən acınacaqlı hal bu idi ki, qriqoryanlar hakimiyyət, mənəb düşkü-

nü olan və bunların naminə hər cür rəzalətlər törətməyə hazır olan M.C.Bağırov kimi sapı özümüzdən olan baltaların əliylə xalqı qırıb çatırdılar.

M.C.Bağırovun həmin məhkəmədə daxili işlər orqanlarının məsul əməkdaşlarının məkrli niyyətlərindən bixəbər olduğunu bildirməsi və öz-özünü ittiham etməsi qeyri-səmimi təsir bağışlayır. Onun etirafı: “O illərdə Azərbaycan XDİK (Xalq Daxili İşlər Komissarlığı) orqanları tərəfindən həbs olunmuş partiya, sovet fəallarının bu qədər çox olması mənə aydın olur. O vaxtlar mən bunu o qədər hiss etmir, XDİK-nin işini yoxlamırdım. Bu da kökündən səhv və yolverilməzdir. Ancaq bu məhz belə olub. Mənim bu səhlənkarlığım ciddi tənbehə və cəzaya layiqdir. Mən inanaraq XDİK orqanlarını onlara etibar etmişəm. Bu işdə xalqın qarşısında günahlarım o qədər böyükdür ki, məni güllələmək azdır, asmaq azdır, məni şaqqalamaq, parça-parça etmək lazımdır”. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycanın mərd övladlarının bir çoxunun məhv edilməsi haqqında göstərişləri M.C.Bağırov özü vermişdir, deməli onun etirafının səmimi olmasına inanmamaqda haqlıyıq. AK(b)P-nin XIII qurultayında M.C.Bağırovun verdiyi replika tarixin zehniyyətinə həkk olmuşdur. O, bu replika ilə repressiya üçün seçdiyi qurbanları nişan verirdi: “Bir baxın, yazıçılar ittifaqında kimlər əyləşmişdir. Hazırda ifşa edilmiş Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Mikayıl Müşfiq, Əli Nazim, Böyükağa Talıblı, Tağı Şahbazi, Əhməd Triniç və başqa əclaf” (89, s.179).

Stalinin Azərbaycana pərçimlədiyi bu ölüm kabusunun dodaqlarından qopan həmin sözlər xalqımızın görkəmli şair və ədibləri üçün ölüm hökmü oldu. M.C.Bağırov hakimiyyət başında olduğu bütün müddət ərzində Şəkiyə, şəkililərə qarşı kin-kudurət hissi bəsləmişdir. Onun leksikonunda Nuxa “bandit yuvası”, nuxalı isə “bandit” sözlərinin sinonimləri olmuşdur. Bu bəlkə də 1930-cu ilin aprelində Şəkidə onun həyatının bir tükəndən asılı olması ilə əlaqədər idi. Axı, bir qayda olaraq minlərlə adamı uf demədən ölümün ağışına atan diktatorlar öz həyatlarının üstündə yarpaq kimi əsmişlər.

Yuxarıda deyildiyi kimi Şəkidə törədilən qətlərin təşkilatçılarından biri də bolşevik maskalı daşnak Qavril Hambarsumoviç Şabanov

olmuşdur. Təəsüf doğuran hal budur ki, bu cəllad sonralar da uzun müddət Sovet Azərbaycanının xüsusi xidmət orqanlarında fəaliyyət göstərmiş, kim bilir nifrət etdiyi bu xalqa qarşı nə qədər yeni-yeni cinayətlər törətmişdir. Əbdürrəhman Abdullayevin xatirələrindən:

Mən Şabanovun şəklini o vaxt Bideyiz kəndində partkom işləmiş Əbdülcabbargildə görmüşdüm. Onun özünə isə 1972-ci ildə Nizami muzeyində rast gəldim. (o, istehfaya çıxaraq muzeydə təsərrüfat müdiri işləyirdi). Bəli bu, 1934-cü ildə şəklini gördüyüm həmin adam idi.

Mən:

–Şəkidə olmusanmı?

–Yox!

–Bəs Bideyiz kəndində necə?

–Yox, necə bəyəm?

–Heç, Bideyiz kəndində gördüyüm şəkil lap sizə oxşayır. Səhər eşitdim ki, Qavril Hambarsumoviçin ürəyi dayanıb.

Milli təhlükəsizlik nazirliyinin arxiv materiallarına istinad edən Cəlal

Qasımov “Yaddaşın bərpası” adlı kitabında Şəki üsyanının baş verdiyi zaman ərzində öldürülən və yaralanan insanlar haqqında məlumat verərək bildirir ki, 1930-cu il aprel 12-dən mayın 12-dək olan müddət ərzində 180 nəfər üsyançı öldürülmüş, 150 nəfər isə yaralanmışdır.

Kütləvi həbslər zamanı 865 nəfər tutulub saxlanmış, onlardan 220 nəfərinə üsyan iştirakçısı ittihamı irəli sürülmüşdür.

Üsyançılara qarşı mübarizə aparan bolşevik rejimi isə 73 nəfər adam itirmişdir. Öldürülənlərin 27 nəfəri Sovet fəalı və kommunarlar, 4 nəfəri milis işçisi, 4 nəfəri DSI-nin əməkdaşı, 10 nəfəri həmin idarəyə mənsub olan hərbi hissənin zabıt və əsgərləri, 19 nəfəri digər hərbi hissələrdən olan əsgərlər, 9 nəfəri isə sürücü idi.

Hökumət nümayəndələrindən yaralananların sayı 79 nəfər olmuşdur. Onların 11 nəfəri sovet fəalı və kommunarlar, 2 nəfəri milis işçisi, 1 nəfəri DSI-nin əməkdaşı, 38 nəfəri DSI-yə mənsub olan hərbiçilər, 23 nəfəri digər hərbi hissələrin döyüşçüləri və 4 nəfəri sürücü idi.

AK(b)P Zaqatala-Nuxa Dairə Komitəsinin AK(b)P MK-ya verdiyi hesabatda isə bildirilir ki, üsyanı yatırmaq üçün 3 rayonda aparılan hərbi əməliyyatlar zamanı hökumət tərəfindən 51 nəfər, o cümlədən 23 nəfər kommunist, 6 nəfər komsomolçu və 22 nəfər bitərəf həlak olmuşdur (91, f.225, siy 1, iş 56, v.38-47).

1930-cu il Şəki üsyanının şahidi olmuş Əbdürrəhman Abdullayev o zaman hakimiyyət nümayəndələrinin üsyançılara qarşı törətdikləri qeyri-adi qəddar əməllərdən bəhs edərək yazırdı: “Həmin ağrılı-acılı illərdə dağlara qaçanları tutub həbsxanaya salır, “troykanın” qərarı ilə gecələr dəstə-dəstə güllələyir, qırxını, əllisini, hətta altmışını bir quyuya tökürdülər. Onların arasında üsyana qoşulmayan, dağlara qaçmayan, heç bir təqsiri olmayan, yeni iqtisadi siyasət dövründə varlanan sənətkarlar, fəhlələr, ortabab kəndlilər, hacılar, mollalar, məşədilər də çox idi”.

Bolşevik rejiminin kin-kudurəti milli dövlətçilik, azad sənətkarlıq, sərbəst ticarət və müstəqil kəndli təsərrüfatı ənənələrini qoruyub saxlamaq istəyən insanlara qarşı yönəlmişdir.

Tiranlar-tirani, cəlladlar-cəlladı Stalin özü əhalinin bu zümrəsinə qarşı tutulan divanın dəhşətli olduğunu etiraf etmişdir.

1942-ci il avqustun 14-də İngiltərənin baş naziri U.Çörçil Moskvada Stalinlə görüşərkən aralarında olan mükəlliməni belə xatırlayır:

– Kollektivləşmə siyasəti kimi, yəqin ki, indiki müharibənin çətinliklərindən danışmaq sizin üçün ağırdır?

Bu mövzu rəhbərdə həmin dəqiqə canlanmaya səbəb oldu.

– Kollektivləşmə siyasəti dəhşətli mübarizə idi.

– Mən belə də fikirləşirdim, bu sizin üçün çox ağır olub. Axı siz on minlərlə aristokrata və mülkədara qarşı deyil, bir milyon xırda sahibkara qarşı mübarizə aparmışdınız.

– On milyonlara qarşı, – deyə Stalin əlini yuxarı qaldırıb cavab verdi və sonra əlavə etdi:

– Bu nə isə dəhşətli bir şey idi və dörd il davam etdi. (92).

Bəli, bütün Azərbaycan xalqı, o cümlədən Şəki camaatı cəlladın etiraf etdiyi dəhşətli siyasətin bütün təzahür halları ilə təmasda olmuş, onun törətdiyi davamlı faciəni yaşamışdır. Bu faciə övlad itir-

miş anaların acı fəryadında, yetim qalmış uşaqların ürək yandıran kədərli baxışlarında, gözləri önündə övladları güllələnən ataların hön-kürtülərində, gedər-gəlməz sürgünlərdə vətən həsrətiylə can çürüdən, doğmalarının vüsəlinə qovuşacağı anı gözləyə-gözləyə qütbətdə həyata göz yuman insanların nisgilində özünü biruzə vermişdir.

Sürgündə vətən həsrətilə həyata göz yuman soydaşlarımızdan biri də vaxtı ilə Şəkinin nüfuzlu ipək müəssisəsi sahibkarları sırasındaymış Hacı Lətif Rəsul oğlu idi. O, cumhuriyyətimizin repesiyaya məruz qaldığı 1920-ci ildə malik olduğu ipək fabrikinin rəşional düşüncəyə malik olduğundan yeni yaranan Şura hökumətinə bağlılaşmalı oldu. Xislətindəki sümürücülüüyü əməli fəaliyyətində daim buruzə verən sovet-kommunist rejimi bununla kifayətlənməyib, 1927-ci ildə Hacı Lətifin bağ-bostan sahəsini də müsadirə etdi.

N.Nərimanov artıq həyatda olmasa da qurulmasında canfəşanlıq etdiyi Sovet dövləti onun “müsadirə zəruridir” hökmünü israrla həyata keçirməkdə davam edirdi.

Bu talan az imiş kimi, 1931-ci ildə Hacı Lətifə və onun ailə üzvlərinə qondarma dəlillər, yalançı şahid ifadələri əsasında cinayət işi açıldı. Onu Şəki üsyanının rəhbərlərindən olan keçmiş fabrikant Kor Umarla haçansa isti münasibətlərə malik olmaqda, Bəhram bəy Nəbibəyova rəğbət bəsləməkdə və fəal kommunistlərə qarşı düşmən mövqe tutmaqda ittiham edirdilər. Həmin saxta cinayət işini açan da, Hacı Lətifə bəyan edən də kommunist qılafına girmiş daşnak xislətli müstəntiq Valyan idi.

Dövlət Siyasi İdarəsinin əməkdaşları Biliznitsov və Bədəlov tərəfindən bu saxta cinayət işi ittihamnamə halına salınıb Gəncə şəhəri üzrə fəaliyyət göstərən, əslində rəzalətlər törədən Fövqəladə üçlüyün sərəncamına göndərildi.

Məhkəmə adına üz qarası olan mühakimə prosesi vur-tut məhkəmə hakimi rolunda çıxış edən “üçlük” rəhbərinin saxta ittihamnamə üçün saxlanc yeri kimi nəzərdə tutulan 47 sayılı qovluqdakı faktların guya doğru-dürüst olduğunu müstəntiq Valyana təsdiq etdirməsindən və sərt ahənglə oxuduğu qərardan ibarət oldu.

Sovet ədliyyə sisteminin hüquqi nihilizm bataqlığına gömüldüyünü təsdiq edən bu qərarla Hacı Lətif 8 il həbs düşərgəsinin məşəq-

AK(b)P Zaqatala-Nuxa Dairə Komitəsinin AK(b)P MK-ya verdiyi hesabatda isə bildirilir ki, üsyanı yatırmaq üçün 3 rayonda aparılan hərbi əməliyyatlar zamanı hökumət tərəfindən 51 nəfər, o cümlədən 23 nəfər kommunist, 6 nəfər komsomolçu və 22 nəfər bitərəf həlak olmuşdur (91, f.225, siy 1, iş 56, v.38-47).

1930-cu il Şəki üsyanının şahidi olmuş Əbdürrəhman Abdullayev o zaman hakimiyyət nümayəndələrinin üsyançılara qarşı törətdikləri qeyri-adi qəddar əməllərdən bəhs edərək yazırdı: “Həmin ağırılı-acılı illərdə dağlara qaçanları tutub həbsxanaya salır, “troykanın” qərarı ilə gecələr dəstə-dəstə güllələyir, qırxını, əllisini, hətta altmışını bir quyuya tökürdülər. Onların arasında üsyana qoşulmayan, dağlara qaçmayan, heç bir təqsiri olmayan, yeni iqtisadi siyasət dövründə varlanan sənətkarlar, fəhlələr, ortabab kəndlilər, hacılar, mollalar, məşədilər də çox idi”.

Bolşevik rejiminin kin-kudurəti milli dövlətçilik, azad sənətkarlıq, sərbəst ticarət və müstəqil kəndli təsərrüfatı ənənələrini qoruyub saxlamaq istəyən insanlara qarşı yönəlmişdir.

Tiranlar-tirani, cəlladlar-cəlladı Stalin özü əhalinin bu zümərəsinə qarşı tutulan divanın dəhşətli olduğunu etiraf etmişdir.

1942-ci il avqustun 14-də İngiltərənin baş naziri U.Çörçil Moskvada Stalinlə görüşərkən aralarında olan mükəlliməni belə xatırlayır:

– Kollektivləşmə siyasəti kimi, yəqin ki, indiki müharibənin çətinliklərindən danışmaq sizin üçün ağırdır?

Bu mövzu rəhbərdə həmin dəqiqə canlanmaya səbəb oldu.

– Kollektivləşmə siyasəti dəhşətli mübarizə idi.

– Mən belə də fikirləşirdim, bu sizin üçün çox ağır olub. Axı siz on minlərlə aristokrata və mülkədara qarşı deyil, bir milyon xırda sahibkara qarşı mübarizə aparmışdınız.

– On milyonlara qarşı, – deyə Stalin əlini yuxarı qaldıraraq cavab verdi və sonra əlavə etdi:

– Bu nə isə dəhşətli bir şey idi və dörd il davam etdi. (92).

Bəli, bütün Azərbaycan xalqı, o cümlədən Şəki camaatı cəlladın etiraf etdiyi dəhşətli siyasətin bütün təzahür halları ilə təmasda olmuş, onun törətdiyi davamlı faciəni yaşamışdır. Bu faciə övlad itir-

miş anaların acı fəryadında, yetim qalmış uşaqların ürək yandıran kədərli baxışlarında, gözləri önündə övladları güllələnən ataların hön-kürtülərində, gedər-gəlməz sürgünlərdə vətən həsrətiylə can çürüdən, doğmalarının vüsəlinə qovuşacağı anı gözləyə-gözləyə qütbətdə həyata göz yuman insanların nisgilində özünü biruzə vermişdir.

Sürgündə vətən həsrətilə həyata göz yuman soydaşlarımızdan biri də vaxtı ilə Şəkinin nüfuzlu ipək müəssisəsi sahibkarları sırasında yer almış Hacı Lətif Rəsul oğlu idi. O, cumhuriyyətimizin represiyaya məruz qaldığı 1920-ci ildə malik olduğu ipək fabrikinin rəhbərliyinə başçılıq etmiş, Xislətindəki sümürücülüüyü əməli fəaliyyətində daim buruzə verən sovet-kommunist rejimi bununla kifayətlənməyib, 1927-ci ildə Hacı Lətifin bağ-bostan sahəsini də müsadirə etdi.

N.Nərimanov artıq həyatda olmasa da qurulmasında canfəşanlıq etdiyi Sovet dövləti onun “müsadirə zəruridir” hökmünü israrla həyata keçirməkdə davam edirdi.

Bu talan az imiş kimi, 1931-ci ildə Hacı Lətifə və onun ailə üzvlərinə qondarma dəlillər, yalançı şahid ifadələri əsasında cinayət işi açıldı. Onu Şəki üsyanının rəhbərlərindən olan keçmiş fabrikant Kor Umarla haçansa isti münasibətlərə malik olmaqda, Bəhram bəy Nəbibəyova rəğbət bəsləməkdə və fəal kommunistlərə qarşı düşmən mövqe tutmaqda ittiham edirdilər. Həmin saxta cinayət işini açan da, Hacı Lətifə bəyan edən də kommunist qılafına girmiş daşnak xislətli müstəntiq Valyan idi.

Dövlət Siyasi İdarəsinin əməkdaşları Biliznitsov və Bədəlov tərəfindən bu saxta cinayət işi ittihamnamə halına salınıb Gəncə şəhəri üzrə fəaliyyət göstərən, əslində rəzalətlər törədən Fövqəladə üçlüyün sərəncamına göndərildi.

Məhkəmə adına üz qarası olan mühakimə prosesi vur-tut məhkəmə hakimi rolunda çıxış edən “üçlük” rəhbərinin saxta ittihamnamə üçün saxlanc yeri kimi nəzərdə tutulan 47 sayılı qovluqdakı faktların guya doğru-dürüst olduğunu müstəntiq Valyana təsdiq etdirməsindən və sərt ahənglə oxuduğu qərardan ibarət oldu.

Sovet ədliyyə sisteminin hüquqi nihilizm bataqlığına gömüldüyünü təsdiq edən bu qərarla Hacı Lətif 8 il həbs düşərgəsinin məşəq-

qətlərini yaşamağa, ailə üzvləri isə 3 il sürgün cəzasına məhkum edildilər. Qərarda həmçinin onlara məxsus bütün əmlakın müsadirə edilməsi nəzərdə tutulurdu.

Hacı Lətifin faciəsi fərdi, şəxsi faciə deyil, bolşevizmin mahiyyətindən törənən dərəcəliyin, hərc-mərcliyin hökm sürdüyü, zorun haqqı üstələdiyi zamanədə yaşamağa məcbur olan bütün bəsirətli kişilərin faciəsi idi. Bu insanların yeganə “günahı” vaxtı ilə müəssisə sahibi kimi istehsal münasibətləri sistemində ön mövqedə qərar tutmaları olmuşdur.

Ümumittifaq Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi hələ 16 oktyabr 1922-ci ildə qəbul etdiyi dekretə keçmiş sahibkarlar zümərəsinə nəzərdə tutaraq bəyan edirdi ki, müəyyən kateqoriyadan olan adamlar məhkəməsiz mühakimə oluna, hətta güllələnə bilər. Bu dekret XX yüzilin 30-cu illərində insanları kütləvi surətdə doğma yurd yerlərindən ayıraraq Sovet İttifaqının ucqar şimal ərazilərinə, Urala, Sibirə, Orta Asiya və Qazaxıstan çöllərinə sürgünə yollamaq üçün üzdənirə hüquqi əsas rolunu oynadı. O zaman Dövlət Siyasi İdarəsi hüquq-mühafizə orqanlarının qarşısına repressiyanın, o sıradan sürgün cəzasının miqyasını, əhatə dairəsini genişləndirməyi nəzərdə tutan planlar qoyurdu. Məhz Dövlət Siyasi İdarəsinin 1930-cu ildə verdiyi 44/21 sayılı əmrə əsasən Qafqazdan Urala 23 min, Qazaxıstana isə 5 min insan sürgün edilmişdir. Sonrakı illərdə sürgün cəzasına məruz qalanların sayı görünməmiş həddə qədər artdı.

Hacı Lətif və ailə üzvləri sürgün cəzasını çəkmək üçün Qazaxıstana – Aral gölündəki Kokaral adasına göndərildilər. Bir müddət sonra onun ömür-gün yoldaşı Güllü xanım, azyaşlı övladları Əbdül Məcid və Hamid insan üçün bütün ulvi dəyərlərin cəmləndiyi vətənə dönə bildilərsə də, bu xoşbəxtlik Hacı Lətifə nəsib olmadı.

Yalan, böhtan və talanlara tuş gələn, özü bir yana, doğmalarının da sürgün cəzasına məruz qalması üzündən ruhunda baş qaldıran təlatümlərlə tutuşan, çarpışan Hacı Lətif qaya möhkəmliyinə malik olmasına rəğmən dözmədi, əriyib söndü....

Kokaral adasındakı Davud dağı onun gorgahı oldu.

Belə bir atalar sözü var: “Övlada atadan nişanə qalmalıdır, nəcabət adamın zatında olmalıdır”. Hacı Lətif Rəsul oğlundan övlad-

larına, xələflərinə məntiqi təfəkkür və ən başlıcası isə cəmiyyət üçün, yaxın ətrafdakılar üçün faydalı, lazımlı, gərəkli olmaq naminə özünü səfərbər edə bilmək iradəsi nişanə qalmışdır.

Hələ on üç yaşında ikən bir müddət atası Hacı Lətif Rəsul oğlu ilə birgə sürgün həyatının çətinliklərini yaşamaq zorunda qalan, sonralar istedad və zəhmət hesabına akademik titulluna qədər bütün elmi rütbələri əldə etməyə nail olan Məcid Rəsulovun keçdiyi ömür yolu bu atalar sözünün gerçəklikdən xəbər verdiyini təsdiq edir.

Onun qələmə aldığı “Kontur inteqral üsulu” və “İkinci tərtib parabolik sistemlər üçün məsələlərə kontur inteqralı üsulunun tətbiqi” adlı monoqrafiyaları Hollandiyada, Amerika Birləşmiş Ştatlarında, Kanadada çap olunmuş və mütəxəssislər tərəfindən dünya miqyasında müasir riyaziyyat elminin ən orijinal nailiyyəti kimi dəyərləndirilmişdir.(121)

XX əsrin 30-cu illərinin sonuna kimi Azərbaycanda siyasi motivlərlə həbs olunan insanların əhəmiyyətli kəsimi konkret ittihamla yanaşı, həm də birbaşa və ya dolay yolla Şəki üsyanında iştirak etməkdə günahlandırılırdı. Sovet-kommunist rejiminə məxsus hüquq sisteminin meyarları baxımından bu göstərici müttəhimə ölüm hökmü verilməsi üçün qanuni əsas yaratmış olurdu.

Əliabbas Qədimov və Mədinə xanım Qiyasbəyliyə qarşı 1937-ci ildə irəli sürülmüş ittihamlar bu mülahizənin gerçəkliklə uzlaşdığını təsdiq edir.

1937-ci ilin saysız-hesabsız qurbanlarından olan bu vətənpərvər insanların həyat tarixçəsinə yaxından bələd olan hər kəsə onların şəxsiyyətinə dərin hörmət duyğusu yaranır.

Ə.Qədimov 1887-ci ildə Şəkidə doğulub. Qazanda və İstanbulda ali tibb təhsili alıb. Bir müddət Osmanlı ordusunda həkim statusunda hərbi xidmət edib. Onun məşhur təbib, professor Aqil Muxtar və Azərbaycan milli ideologiyasının yaradıcılarından olan Əli bəy Hüseynzadə ilə birgə 1917-ci ildə Stokholmda keçirilən Avropa sosialistlərinin konfransında Türkiyəni təmsil etməsi orada böyük nüfuz sahibi olmasından xəbər verir.

Azərbaycan milli istiqlala qovuşduqdan sonra vətənə dönən Ə.Qədimov insanlara şəfa verməklə yanaşı, fəal ictimai həyat möv-

qeyi tutması ilə fərqlənib. 1919-cu ildə Müsavat partiyasının Şəki təşkilatını yenidən qurmaq üçün buraya gəlmiş Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının öndəri M.Ə.Rəsulzadənin tövsiyyəsinə əsasən Ə.Qədimov Məmmədəli Xəlifəzadə və Veysəl Mustafayevlə birgə həmin özəyin rəhbərliyində təmsil olunub.

Azərbaycanda bolşevik rejimi qurulduqdan sonra Ə.Qədimov vətənimizin azadlığı və müstəqilliyi uğrunda mücadilə aparıb. Bu üzdən də dəfələrlə həbsxana küncünə atılıb, dözülməz işgəncələrə uğradılıb və nəhayət ölüm hökmünə məruz qalıb. Hökm 28 sentyabr 1937-ci ildə gecə saat 1:25-də yerinə yetirilib. Bu zaman onun cəmi 50 yaşı var idi. Ə.Qədimovla birgə eyni ittihamla üzləşən 48 yaşlı Mədinə xanım Mehdi qızı Qiyasbəyli də həmin anda güllələnib. Onların istintaqından bəhs etməzdən öncə Mədinə xanımın keçdiyi həyat yoluna nəzər yetirək.

Mədinə xanım Qiyasbəyli (1889-1937) Azərbaycanın ən qabaqcıl maarif xadimlərindən biri, görkəmli müəllim, jurnalist və tərcüməçi idi. O, Qazax qəzasının Salahlı kəndində maarifpərvər Mehdi ağa Vəkilovun ailəsində doğulub. İlk təhsilini valideynlərindən alıb. Sonralar Tiflisdə "Müqəddəs Nina" məktəbində oxuyub. Daha sonra birillik pedaqoji kursu bitirərək müəllimlik şəhadətnaməsi alıb (1905). Təhsilini başa vurduqdan sonra – 17 yaşındaykən Salahlıda öz evində birsinipli ilk kənd qız məktəbi açaraq (1906) orada dərs deyib. Qazax qəzasında xalq məktəbləri müfəttişi olub (1918). 1919-cu ildə ailə qurub (iki qızı, bir oğlu olub). Bakıya köçəndən sonra yaşadığı mənzildə kurslar təşkil edib. Sonra ibtidai sinif müəllimləri hazırlayan ilk pedaqoji texnikuma başçılıq edib (1920-1926). Bakının orta məktəblərində, Tibb institutunda, Kənd təsərrüfatı İnstitutunda və başqa ali məktəblərdə dərs deyib.

Şərq qadını jurnalının yaradıcılarından biri kimi savadsızlığa qarşı mübarizə aparıb.

Tərcüməçilik fəaliyyətiylə də ardıcıl məşğul olub. Səməd Vurğun, A.S.Puşkinin "Yevqeni Onegin" poemasının tərcüməsi üzərində çalışarkən qohumu Mədinə xanımın tövsiyyələrindən faydalanıb. Rusdilli oxucular M.S.Ordubadinin "Dumanlı Təbriz", Əbülhəsənin

"Yoxuşlar" romanlarıyla onun tərcüməsində tanış olublar. Mədinə xanım Qiyasbəyli Əliabbas Qədimovdan bir gün sonra – 8 dekabr 1936-cı ildə 1747 sayılı orderlə həbs edilib.

İndi də istintaq zamanı yuxarıdan verilən təlimatla fəaliyyət göstərən Sovet müstəntiqlərinin Şəki üsyanı ilə bağlı onlara verdiyi suallara və aldıkları cavablara diqqət yetirək. Öncə Mədinə xanım Qiyasbəylinin 16 dekabr 1936-cı ildəki dindirilməsiylə, daha doğrusu, həmin dindirilmənin Şəki üsyanı ilə əlaqədar hissəsiylə tanış olaq. Bu istintaq prosesində iştirak edən müstəntiq üzünə kommunist maskası taxmış daşnak məfkurəli Ohonesov idi.

Sual: ... Müsavatçı Qədimov Abbas bəyi tanıyırsınız mı?

Cavab: mən həkim Qədimov Abbas bəyi tanıyıram. O, mənim şagirdim Hüseynova Nazilənin əridir. Onu müsavatçı kimi tanımıram.

Sual: Qədimovla şəxsən tanışsınız?

Cavab: Bəli.

Sual: Onunla harada və haçan tanış olmuşsunuz?

Cavab: 1930-31-ci illərdə. Harada, xatırlamıram.

Sual: Qədimov sizdə olub?

Cavab: yox.

Sual: Bu, doğru deyil. İstintaqa məlumdur ki, Qədimov sizdə bir neçə dəfə olub. 1930-cu ildə də. Etiraf edirsiniz mi?

Cavab: Qəti inkar edirəm. Qədimov bizdə heç vaxt olmayıb.

Sual: Sizə xatırladıram: bu, 1930-cu ilin yazında olub. O zaman Şəkiddə işləyirdi. O, sizdə iki dəfə olub. Dəqiq müəyyənləşdirilmiş faktları inkar etməyin.

Cavab: Qədimov bizdə olmayıb (93,s.74,75)

Göründüyü kimi Mədinə xanım Ə.Qədimovun onlarda olmasını qəti inkar edir və bununla da həmin günki dindirmə yarımçıq kəsilir. Ancaq bu cəlladlar Mədinə xanıma necə dəhşətli işgəncələr veriblərsə ertəsi gün – 17 dekabrda başlanılan və üç gün fasiləsiz (!) davam edən istintaqda o, yeni müstəntiq Platonovun istədiyi kimi ifadələr verir.

Sual: Ötən dindirmədə siz həkim Qədimovun sizə gəlməsini inadla dandınız. İstintaq sizə bildirir ki, Qədimovun 1930-cu ildə

sizdə olmasını təsdiqləyən faktlara malikdir. Sizə məsləhət görürük ki, istintaqa müqavimət göstərməyə son qoyaraq, nəhayət səmimi ifadə verəsiniz.

Cavab: Boynuma alıram ki, istintaqa bir sıra yanlış ifadələr vermişəm. Səmimi olmaq qərarına gəlmişəm. Mən müsavətçilərin əhatəsindəydim. Ən yaxın qohumlarım Mustafa bəy Vəkilov keçmiş müsavət hökumətinin daxili işlər naziri və Rəhim Vəkilov müsavətçiydi və buna görə mən də Müsavata rəğbət bəsləməyə başladım.

Həkim Qədimov Abbasla belə tanış olmuşam: 1930-cu ilin yazında tanımadığım, özünü həkim Qədimov kimi təqdim edən bir adam evimə gəlmişdi. Onu şagirdlərimdən birinin əri olduğunu xatırladım. Bunu da bildirdim ki, Qədimovu Azərbaycan Dövlət Siyasi İdarəsi 1927-ci ildə əksinqilabi fəaliyyət üstündə həbs edib.

Mənə tanışlıq verdikdən sonra Qədimov Şəkidən gəldiyini orada qarmaqarışlıq olduğunu və görünür ki, təşkilatın fəaliyyət göstərdiyini söylədi. Sonra bildirdi ki, Bakıda olan müsavətçilərlə əlaqə qurmaq istəyir. Çünki Şəkidəki hərəkata yardım gərəkdir. Qədimov mənə bunu da bildirdi ki, xarici Müsavat mərkəziylə əlaqə yaratmaq və bu mərkəzdən yardım almaq məqsədiylə şəxsən özü Türkiyəyə getmək istəyir. O, Türkiyədəki müsavətçilərin yerini ona deyə bilib-bilməyəcəyimi soruşdu. Mən heç bir ünvan olmadığını, hətta ən yaxın qohumlarımdan Mustafa Vəkilovun Türkiyədə olub-olmadığını bilmədiyimi dedim. Mən onu da bildirdim ki, Surəyya Talıbxanbəyova İstanbuldadır, ancaq çətin ki, bundan bir şey alınsın.

Mən Qədimova Şəki avantürasına qatılmamağı məsləhət gördüm. Sonra Qədimov xaricə əlaqə yaratmaqda israr etdiyinə görə ona belə əlaqənin olmadığını bildirdim.

Sonra müstəntiq Platonov Mədinə xanımdan almaq istədiyi cavabı sual şəklində bu cür verir:

Sual: Deməli, Qədimov Şəkidəki gizli əksinqilabi müsavətçi təşkilatın üzvü imiş və Bakıya əlaqə yaratmaq üçün gəlmiş, elədimi?

Dindirmə protokolunda Mədinə xanımın adından yazılmış cavaba diqqət yetirək: "Faktlardan göründüyü kimi, Qədimov Şəkidəki gizli əksinqilabi, üsyançı, müsavətçi təşkilatın üzvü imiş və Bakıya əlaqə yaratmaq üçün gəlmiş". Belə çıxır ki, Mədinə xanım hətta

müstəntiqdən də sərtmiş və onun ifadələrinin üzərinə hələ bir "üsyançı" sözünü də artırıb. Elə bu əmil sübut edir ki, istintaq protokolu müstəntiqin ssenarisinə uyğun gələn saxta ifadələr və uydurma faktlar əsasında tərtib olunub.

Dindirmənin ardını izləyək:

Sual: İstintaqa o da bəllidir ki, Qədimov Şəki üsyançı təşkilatına Baba Qəbulovun, onun atası Abdulla Əfəndinin, Bəhram bəy Nəbibəyovun və Fərrux Əfəndiyevin də qatıldığılarını sizə bildirib. Bunu boynunuza alırsınızmı?

Cavab: Qədimov bu haqda mənə heç nə deməyib. Qəbulov Baba və onun atası Abdulla Əfəndi haqqında başqa şeylər bilirəm – onlar əhalini üsyandan çəkinməyə çağırıblar. Mənə o da məlumdur ki, üsyançıların panislamist şüarları vardı və onlar türklərin gəlməsini gözləyirdilər.

Sual: Bunlar sizə haradan məlumdur?

Cavab: Yadıma sala bilmirəm.

Sual: Bundan sonra siz Qədimovla harada və nə vaxt görüşmüşünüz?

Cavab: Mən onunla bir daha görüşmədim.

Sual: Bakıda yaşayan müsavətçilərlə əlaqə yaratmaq üçün Qədimov niyə məhz sizə müraciət etmişdi?

Cavab: Dəqiq bilmirəm. Güman edirəm ki, Rəhim Vəkilovla qohum olduğumu bildiyinə görə mənim əlaqə yaratmağa kömək edə biləcəyimi düşünüb.

Sual: Qədimovun sizə gəldiyini kimə demisiniz?

Cavab: Yalnız Məşədi Ağayevə.

Sual: Siz 1930-cu ilədək Qədimovu tanıyırdınız?

Cavab: Yox.

Sual: Elə deyil. İstintaqa məlumdur ki, siz 1930-cu ilə kimi də Qədimovu tanıyırdınız. Boynunuza alırsınızmı?

Cavab: İnkər edirəm (94, s.77,78).

Bu dindirmədən çıxarılan ən mühüm nəticə budur ki, qəddar xislətə malik müstəntiqlər mənəvi məğlubiyyətə uğrayıblar. Onlar üç gün ac-susuz, yuxusuz saxlanılan, işgəncələr nəticəsində cismən əldən düşmüş bir qadından vur-tut iki səhifədən bir qədər çox ifadə ala

biliblər. Belə çıxır ki, müstəntiqlər Ohanesov və Plotonov protokolda yazdıqları hər bir cümlə üçün (yalan-doğruluğuna baxmayaraq) bir neçə saat vaxt sərf ediblər. Deməli bütün məşəqqətlərə baxmayaraq Mədinə xanım iradəcə sınımayıb, fiziki qüvvəsi tükənməkdə olsa da hər baxımdan ona yad, düşmən olan müstəntiqlərə müqavimət göstərməyi bacarıb! Belə bir mətin insanın ruhu qarşısında baş əyməmək olarmı?!

Qeyd olunduğu kimi Azərbaycan tarixindəki ən şərəfli qadınlardan birinin həyatına 1937-ci il sentyabrın 28-də gecə saat 1:25 dəqiqədə son qoydular. Mədinə xanım həmin anda güllələnib.

İstintaq zamanı müstəntiq Məmmədovun Əliabbas Qədimova Şəki üsyanına dair verdiyi ilk suallar Baba bəy Qəbulzadə ilə bağlı olub. Baba bəy Qəbulzadə 10 dekabr 1893-cü ildə Qax-Muğal kəndində anadan olub. İlk təhsilini evdə atasından – Qax və Zaqatalanın ən sayılan ruhanilərindən biri olan Abdulla əfəndidən aldıqdan sonra 1910-cu ildə Zaqatalada ali ibtidai məktəbi bitirib. İxtisasca müəllimdir. Zaqatala və Şəki şəhərlərindəki məktəblərdə tarixdən dərs deyib. Baba bəy XX yüzil Azərbaycan aydınlarının öncül nümayəndələrindən biri, görkəmli ictimai-siyasi xadim, “Əhrrar” partiyasının üzvü, Azərbaycanın qurtuluşu və müstəqilliyi uğrunda fəal mücahid, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) parlamentinin üzvü və nəhayət, Stalinin yaratdığı totalitar sovet-kommunist rejiminin 1937-ci ildə törətdiyi böyük repressiyanın şəhیدidir. (95, s.99)

Qayıdaq istintaq prosesinə, daha dəqiq ifadə etsək, müstəntiq Məmmədovun Şəki üsyanı ilə əlaqədar apardığı istintaq prosesinə.

“Sual: Sizinlə Qəbulov Baba arasında nə kimi söhbətlər olub?

Cavab: Mən və Qəbulov Baba həbsxanada bircə yatdığımız illəri xatırladıq. Qəbulov Şəki-Zaqatala üsyanı zamanı öz fəaliyyəti haqqında əhvalatlar danışdı.

Sual: Qəbulov Baba Şəki-Zaqatala üsyanı zamanı konkret olaraq hansı fəaliyyətindən danışdı?

Cavab: Qəbulov Baba Şəki-Zaqatala qəzasında banditlərin qaldırdığı üsyan vaxtı onların əleyhinə gördüyü işlərdən, bu üsyanın fitnəkar xarakterli olduğunu kəndlilərə izah etməsindən və s. bəhs etdi.

Sual: Siz istintaqı yolundadı sapdırmaq istəyirsiniz. Qəbulov Şəki-Zaqatala qəzasında üsyanın hazırlanmasında iştirak etdiyi halda üsyan əleyhinə necə fəaliyyət göstərə bilərdi?

Cavab: Mən Qəbulov Babanı Şəki-Zaqatala üsyanını hazırlayan iştirakçı kimi tanımamışam və belə hesab etmirəm.

Sual: Siz Qəbulov Babanın şəxsində Şəki-Zaqatala üsyanının hazırlanmasında iştirak etmiş əqidədaşınızı istintaqdan gizlətməyə çalışırsınız. İstintaq sizə doğru danışmağı təklif edir.

Cavab: Qəbulov Babanın əqidədaşım olduğunu bilmirəm. Mənim keçmiş Şəki-Zaqatala üsyanı ilə heç bir əlaqəm olmayıb.

Sual: Siz sadəcə tərslik edirsiniz. Şəki-Zaqatala üsyanından qabaq siz harada idiniz?

Cavab: Üsyandan qabaq mən Şəkidə olmuşam.

Sual: Üsyan ərəfəsində Şəkidə olarkən üsyanın təşkilatçılarından Nəbibəyov Bəhram bəy və Əfəndiyev Fərruxla əlaqə saxlamısınız. Bunu nə cürətlə inkar edə bilərsiniz?

Cavab: Üsyandan qabaq Şəkidə olarkən Nəbibəyov Bəhram bəyi tanıyırdım və onunla tanışlığım vardı. Ancaq onunla heç bir əksinqilabi əlaqə saxlamamışam. Onun üsyanla əlaqəsinə gəldikdə isə bildirirəm ki, o, həqiqətən üsyanın təşkilatçılarından biri olub və bu, mənə üsyandan sonra bəlli olub. Fərrux Əfəndiyevi tanıyıram, onunla yaxşı münasibətdəyik, ancaq yadımda qaldığı qədərincə, üsyandan qabaq Şəkidə onunla görüşməmişəm.

Sual: Siz Nəbibəyovla əksinqilabi əlaqələriniz, Qəbulov Baba, Əfəndiyev Fərrux və başqaları ilə bircə üsyana hazırlıqda iştirak etməyiniz üstündə məsuliyyətdən yayınmağa çalışırsınız. İstintaq bir daha süzdən düzgün ifadə verməyi tələb edir.

Cavab: O dövrdə üsyan hazırlandığını mən bilmirdim, bu barədə heç təsəvvürüm də yoxdu və bu haqda mənə heç kim heç nə deməyib, üsyan haqqında mən hadisədən sonra eşitmişəm. Qəbulov və Əfəndiyevin üsyanın hazırlanmasında iştirak etmələrinə gəlincə, bu da mənə məlum olmayıb, bunu ilk dəfə indi eşidirəm.

Sual: Siz istintaqı aldatmaq mövqeyində qalırırsınız. Üsyan ərəfəsində Nəbibəyovla əlaqə saxlamağınız istintaqa məlumdur. O, sizi

üsyana hazırlıq işləri barədə məlumatlandırıb və siz bu məqsədlə Qaxa, Baba Qəbulovla əksinqilabi danışıqlar aparmağa getmisiniz. İstintaqa doğru ifadə verməyəcəksinizmi?

Cavab: Mən həbsxanadan çıxdıqdan sonra Qaxa Qəbulov Babanın yanına getməmişəm və üsyandan qabaq onunla görüşməmişəm. Nəbibəyovla ötəri tanışlıqdan başqa digər əlaqəm olmayıb. O, üsyana hazırlıq haqqında mənə heç nə deməyib. Üsyan haqqında isə yalnız hadisədən sonra xəbər tutmuşam.

Sual: Sizin inadınız əbəsdir. Sizi xəbərdar edirik ki, Qəbilovla, Əfəndiyevlə, Nəbibəyovla və başqaları ilə əlbir əksinqilabi fəaliyyətiniz istintaqa bəllidir. İstintaqa yalnız doğru ifadə vermək lazım olduğu haqqında sizi bir daha xəbərdar edirik (96, s. 98, 107, 108, 109).

Bununla da istintaqın həmin mərhələsi başa çatıb. Ötən əsrin 30-cu illərinin sonunda “NKVD” zindanlarına düşmüş dustaqlara elə dəhşətli işgəncələr verirdilər ki, onlar nəinki özgələrinin, hətta özlərinin əleyhinə ən ləyaqətsiz ifadələr işlədirdi, ən ağılsız yalanlar uydurur, müstəntiqin tələb etdiyi istənilən cümləni sözü yazır, antisovet fəaliyyət göstərən xalq düşmənlərinin siyahısını tələb olunduğu qədər genişləndirirdilər. Stalinin baş memarı olduğu inkvizisiya hüquq sistemi qarşısında bıqıburma marşallar, ordu generalları, Siyasi Büro üzvləri özlərinin əksinqilabi istiqamətdə fəaliyyət göstərdiklərini “etiraf” edib güllələnməyə layiq olduqlarını öz dilləriylə bəyan edirdilər.

O zaman Sovet ordusunun rəhbərliyində qərar tutmuş marşalların bir çoxu məhz belə “etirafçılardan” sonra güllələnmişdilər.

Hitler 1940-cı ilin sonunda keçirdiyi məxfi toplantılardan birində Sovet İttifaqına hücum etmək üçün əlverişli şəraitin yetişdiyini bildirərək hər şeydən öncə Stalin repressiyası nəticəsində Sovet ordusunun xeyli zəif düşdüyü amilini nəzərdə tutduğunu bildirmişdir.

Ə.Qədimovun həm yazılı şəkildə müstəntiqə verdiyi izahata, həm də 1937-ci il 7, 8, 9 avqust dindirmələri zamanı dilə gətirdiyi ifadələrdə əksini tapan “etirafçılara” “NKVD”-nin sınaqdan keçirilmiş işgəncə metodu ilə onu istintaqa lazım olan ifadəni nəinki deməyə, hətta yazmağa məcburetmə amilindən yanaşmaq lazımdır.

M.C.Bağırov özü bu faktordan, yəni işgəncə vermək yolu ilə müttəhimdən lazım olan ifadəni almaq üsulundan bəhs edərək demişdir ki, şüuru varlıq deyil, döymək təyin edir.

Ə.Qədimov həm yazdığı 9 səhifəlik izahatda, həm də 1937-ci ilin avqust dindirmələri zamanı verdiyi ifadələrdə “etiraf” etmişdir ki, Bakıda görüşdüyü Şəkili Məmməd bəy Hüseynbəyov ona demişdir ki, eşitdiyinə görə türklər Azərbaycanın əksinqilabi partiyaları ilə əlbir olub müxtəlif bölgələrdə üsyan qaldıracaqlar. Eyni zamanda M.Hüseynbəyov ondan xahiş etmişdir ki, Müsavat təşkilatının rəhbərliyindəki şəxslərin biri vasitəsiylə bu xəbərin gerçək olub-olmadığını yoxlayım.

Ə.Qədimovun izahatının sonrakı hissəsindən məlum olur ki, bu məqsədlə Mədinə xanımın evinə getmişdir. Şəki üsyanı haqqında dəqiq məlumat almaq üçün niyə məhz Mədinə xanıma müraciət etməyinin səbəbini isə belə şərh edib: “Mən rəsmi şəxslərdən kimsəni tanıtmırdım, ancaq “DPZ”-də (rusca дом предварительного заключения – ilkin dustaqlıq evi) olarkən oradakı müsavətçilərdən, o cümlədən Kərbəlayı Vəli Mikayılovdan dəfələrlə Mədinə xanımın Müsavatın “mərkəzi simalarından biri” olduğunu eşitmişdim”.

Daha sonra Ə.Qədimov izahatında Mədinə xanımın evinə getməsindən və onunla etdiyi söhbətdən bəhs edərək yazırdı: “Təxminən aprelin 20-si günlərindən birində onun evinə getdim. Məni hörmətlə Abbas əfəndi kimi qarşıladı və çaya qonaq etdi. Deyəsən, otaqda yalnız ikimiz idik. Soruşdu ki, Şekidə necə yaşayırlar? Ona dedim ki, mənim bildiyimə görə, Şekidə üsyan gedir və ondan Müsavat partiyasının buradakı rolunu soruşdum. Mədinə xanım cavab verdi: “Heç bir rolu yoxdur, bu başdan-ayağa provakasiyadır”. Elə hiss etdim ki, o mənə inanmır.

Mən çıxıb getdim, ancaq bir gün sonra yenə onun yanına qayıdıb sorğumu təkrarladım və “doğrudanmı məhv olan xalqa kömək etmək istəmirsiniz?” – deyərək əlavə etdim. O, qəti şəkildə “yox” deyərək imtina etdi.

Mən onunla xaricə əlaqəsinin olub-olmadığını soruşdum. O, müsbət cavab verərək çəyirtkə ilə mübarizə təşkilatının bir əməkdaşı

vasitəsiylə İranla əlaqə saxladığını bildirdi. O, məni həmin şəxslə cəlaşdırmağa söz verdi, ancaq o adam bu vaxt Bakıda olmadı.

Türkiyədən Şəkiyə gəlmiş 4 şəxsin rolunu aydınlaşdırmaq üçün mən Mədinə xanımdan Türkiyə ilə əlaqələrini soruşdum. O, əlaqələrin olduğunu bildirdi və soruşdu ki, bu sizin nəyinizə gərəkdir? Cavab verdim ki, oraya getməyim pis olmazdı, ancaq Şəkidən gələnlərin hamısının dönə-dönə danışdığı 4 nəfər haqqında mən ona heç nə demədim.

Şəkililərdən öyrəndim ki, üsyandan öncəki son ayı Bakıda yaşamış Bəhram bəy Əlicanbəyov aprelin 20-si günlərində burada, onun qardaşı Mustafa bəy Əlicanbəyov isə Tiflisdə həbs olunublar.

Mən Mədinə xanımın dediklərini rəhmətlik Hüseynbəyova çatdırdım ki, üsyan başdan-ayağa provokasiyadır. Bundan sonra o, Şəkiyə yola düşdü. Həbs edildiyim günədək bir daha Mədinə Qiyasbəyovanın yanında olmadım..." (97, s. 138, 139, 140, 141)

İxtisarla verdiyimiz bu sənəddən məlum olur ki, Ə.Qədimov Mədinə xanımı qorumağa çalışıb. Onunla bağlı elə mətləblərdən bəhs edib ki, bunlar Mədinə xanımı təmizə çıxarmağa xidmət edir. Mədinə xanımın Şəki üsyanına münasibəti haqqında Ə.Qədimovun yazdıqları buna sübutdur. Mədinə xanımla bağlı digər məlumatlara gəldikdə isə bunlar Ə.Qədimovun yazdıqlarından və söylədiklərindən xeyli öncə onun özündən işgəncə yolu ilə alınmışdır.

Bu halı, yəni işgəncə yolu ilə müttəhimdən ifadə alınmasını 1937-ci ilin avqust dindirilmələrində Ə.Qədimovun müstəntiqin suallarına verdiyi cavablarda da müşahidə edirik. Ən paradoksal hal budur ki, Ə.Qədimovun istintaq zamanı verdiyi ifadələr aylar öncə yazdığı izahatla heyrətamiz dərəcədə eyniyyət təşkil etməklə yanaşı, ona qarşı irəli sürülən ittihamların siyasi rəngini xeyli tündləşdirir və beləliklə öz vəziyyətini daha da ağırlaşdırırdı. Buna əmin olmaq üçün Ə.Qədimovun 1937-ci il avqust dindirilmələrindən bir epizoda diqqət yetirək:

Sual: Siz düzgün və səmimi ifadə verməkdən yayınırsınız. İstintaq dəqiq müəyyənləşdirib ki, siz elə Sovet hakimiyyətinə qarşı silahlı üsyana hazırlıq anında üsyanın başçısı Nəbibəyovdan aldığınız tapşırıq əsasən Bakıdakı gizli Müsavat təşkilatı vasitəsiylə xaricdəki

Müsavat təşkilatları ilə əlaqələr yaratmaq üçün Şəkidən Bakıya gəlmisiniz. Doğrusunu deyin.

Cavab: Mən bu qərara gəlmişəm ki, yalnız həqiqəti danışım; bütünlüklə Sovet hakimiyyətinə təslim oluram. Boynuma alıram ki, Şəki-Zaqatala bölgəsində Sovet hakimiyyətinə qarşı silahlı üsyan hazırlanan vaxt mən Şəkidən Bakıya üsyançı təşkilatın başçısı Bəhram Nəbibəyovun xüsusi tapşırığına əsasən gəlmişdim. Sovet hakimiyyətinə qarşı silahlı üsyana hazırlıqda mənim iştirakım bu cürdür. Cəzamı çəkdikdən sonra (antisovet ifadələrinə görə 1927-ci ildə həbs olunaraq, 3 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilməsini vurğulayır) Şəkidəydim. 1930-cu ildə Şamxor hadisələrindən sonra (Hacı Axund Əhməd Hacı Piri oğlunun başçılığı ilə 1930-cu ildə Şəmkirdə baş vermiş üsyana işarə edir) yanıma Vəliyev Seyid adlı bir nəfər Şəki şəhər sakini gəldi. O, mənə yaxşı münasibət bəsləyirdi və məni keçmiş fəal müsavatçı kimi tanıyırdı. Panislamçı əhval-ruhiyəli Vəliyev mənə bildirdi ki, Şamxor hadisələrindən sonra şəkililər çox qəzəbli-dir, Manaf yüzbaşı (Sovet hakimiyyəti orqanları tərəfindən güllələnib) bazarda açıq şəkildə camaatı Sovet hakimiyyətinə qarşı mübarizəyə çağırır və Türkiyədən iki nəfər türkün gələrək Şəkinin "Yuxarı baş" adlanan məhəlləsindən olan bir neçə adamla, o sıradan Nurməhəmməd Əfəndiyə görüşərək söhbət edib. Vəliyevin dediyi başqa adamların adı yadımda qalmayıb.

Vəliyevin bu xəbərinə mən inamsızlıqla yanaşdım, bildirdim ki, Şamxor hadisələri və Manaf yüzbaşının açıq çağırışları bütün bunların fitnəkarlıq olduğunu güman etməyimə əsas verir. Vəliyev Seyidin dediklərinin həqiqətə nə qədər uyğun olduğunu öyrənmək məqsədiylə əksinqilabçı millətçi kimi tanıdığım Nəbibəyov Bəhram bəyə müraciət etdim. Nəbibəyovdan soruşdum ki, Sovet hakimiyyətinə qarşı silahlı üsyan hazırlamaq üçün doğrudanmı Türkiyədən adamlar gəlib, o da müsbət cavab verdi. Mən incidiyimi Nəbibəyova bildirərək ondan soruşdum ki, bəs niyə bu haqda məni xəbərdar etməmişən? o, mənə cavab verdi: sən həbs olunmuşdun, ona görə də müəyyən müddət bunu gizli saxlamaq istəyirdik.

Sual: Bu, doğru deyil. Nəbibəyov sizə cavab verib ki, mən üsyançı təşkilatı səndən yalnız ona görə gizlətmişəm ki, sən də müsavətpatçılarla olan əlaqələrin haqqında mənə heç nə danışmamısan. Doğrusunu deyin.

Cavab: Bəli, tamamilə doğrudur. Nəbibəyov mənə dedi ki, sən də müsavətpatçılarla əlaqəni məndən gizlətmisən.

Sual: İfadənizi davam etdirin.

Cavab: Nəbibəyov mənə tapşırırdı ki, Bakıya get və Bakı Müsavat təşkilatının Şəki üsyanına münasibətini aydınlaşdır, yardım almaq üçün həmin təşkilat vasitəsiylə xaricdəki Müsavat dairələriylə əlaqə yarat. Nəbibəyovun tapşırığı əsasında mən Bakıya getdim və Müsavatın mərkəzi adamlarından olan Qiyasbəyova Mədinə xanıma müraciət etdim. Qiyasbəyova ilə söhbətlərim haqqında yuxarıda ifadə vermişəm... (98, 155, 156, 158, 169)

Mədinə xanım Qiyasbəylinin və Əliabbas Qədimovun güllələnmələri haqqında 1937-ci il 26 sentyabrda verilən qərar 1937-ci il sentyabrın 28-də gecə saat 1:25 dəqiqədə yerinə yetirilib.

10 avqust 1956-cı ildə Azərbaycan SSR prokuroru A.S.Babayevin etirazına əsasən onların hər ikisinə bəraət verilərək adları təmizə çıxarılıb.

Bütün bu faciələrin başlıca səbəbi bolşevik rejiminin Allahın, təbiətin insana bəxş etdiyi hüquqları tanımaması, insanın həyatı, düşüncəsi üzərində total nəzarət sistemi qurmaq niyyətinə düşməsi olmuşdur.

Gəray Fəzli totalitar kommunist rejiminin can atdığı məqsədləri Stalinin üzdənirəq “uğurları” timsalında olduqca dəqiq ifadə etmişdir: “...Tarix belə paradoksalmöcuzə görməyib. Hələ heç kəs ixtiyarında olan maddi və mənəvi sərvətlərin belə tamhüquqlu, qəti səlahiyyətli hökmdarı olmayıb. Stalin təbiəti, cəmiyyəti, onun tarixini, bu gününü, sabahını, şəxsiyyəti, fikri, düşüncəni, ağılı, qabiliyyəti, hər şeyi və hamını, bəli, bəzi məslək və əqidə qəhrəmanları istisna olmaqla hamını çox böyük ustalıqla öz iradəsinə tabe etmişdi. Tabe etmək azdır, qul etmişdi. Milyonlarla adam onun subyektiv fikirlərinə, ədalət və müdriklik qiyafəsinə bürünmüş müstəbid göstərişlərinə,

yalana, haqsızlığa, rəzalətə, çox böyük məmnuniyyətlə itaət etməyə hazır idi.

Bəşər tarixinin ən böyük ürək yarası” (99, s.65).

Yəqin ki, xalqımızın uzaqgörən kəsiminin məqsədi bu yararı kəsib atmaq, onun metastaz verib şaxələnməsinin qarşısını almaq idi. Lakin güc, qüvvə çatmadı. Daha doğrusu o dövrün xarakterini, məğzini əks etdirən siyasi vəziyyət, sosial-iqtisadi münasibətlər sistemi və mənəvi-psixoloji amillər buna imkan vermədi.

IV FƏSİL

Üsyan hərəkətinin Şimal-Qərbi Azərbaycanın digər qəzalarına yayılması

AK(b)P Zaqatala-Nuxa Dairə Komitəsinin vəziyyəti öz xeyrinə dəyişmək cəhdləri, heç olmasa üsyanın qonşu rayonlara yayılmasına yol verməmək üçün göstərdiyi səylər nəticəsiz qaldı. Şekidən sonra Qax üsyançıları da ilkin mərhələdə uğurlu nəticələr əldə etdilər. Onlar hökumət qüvvələrini məğlub edərək İlisu və Sarıbaş kəndləri istiqamətində geri çəkilməyə məcbur etdilər. Bolşeviklər canlarını qurtarmaq üçün qaçıb Dağıstan ərazisində gizləndilər. Kommunist partiyasının dairə komitəsinin könüllü bolşeviklərdən və DSİ-nin əməkdaşlarından yaratdığı 30 nəfərlik silahlı dəstə də Qax üsyançılarının qarşısında duruş gətirə bilmədi. Həmin qüvvə Zaqatala kommunistlərinin hesabına yenidən təşkil edilərək Əliabad üsyançılarına qarşı yönəldildi.

1930-cu il aprelin 15-də Tala, aprelin 16-da isə Katex kəndlərində də üsyanlar baş verdi. Tala üsyançıları Zaqatalaya girməyə cəhd etsələr də bura yeridilmiş hərbi qüvvə zirehli texnikadan istifadə edərək şəhərin üsyançıların əlinə keçməsinə imkan vermədi.

Tala kəndində üsyançılara Hafiz Əfəndi və Şeyxzadə Talski rəhbərlik edirdilər. Onlar 1920-ci ildə də Zaqatalada yüksələn üsyanın başında durmuşdular. Şeyxzadə Talski hələ üsyana 2 ay qalmış ətraf kəndləri gəzərək bolşevizm əleyhinə təbliğat aparmış və ətrafına xeyli tərəfdar toplaya bilmişdi. Bu kəndin sakini, baramaçan fabrikinin keçmiş sahibi Əli Məhərrəmov və heyvandarlıq kooperativinin

sədri Əbdürrəhman da Tala üsyanının hazırlanmasında fəal rol oynamışdılar.

1930-cu il fevral ayının 14-də Əli Məhərrəmovun evində gizli yığıncaq keçirilmişdi. Həmin toplantıda Əlinin atası bildirmişdi ki, onun göstərişilə hərəkət etməyə hazır olan 20-25 nəfər etibarlı adam və 10 tüfəng vardır. Bu adamlar Tala, Cım-Car və Momul kəndlərindədirlər. Onların başında Car kəndinin sakini Taban Laçın durur.

Tala kəndinə hücumda 20-30 nəfər silahlı adam iştirak edib. Talalırlar nəinki onlara müqavimət göstərməmiş, əksinə, üsyançıların tərəfinə keçmişdilər.

Daxma Dağıldı və Qazmalar kəndlərində də antisovet dərnəklər yaranmışdı. Daxma Dağıldı kəndindəki özəyə Qax kəndinin sakini Sadıx bəy rəhbərlik edirdi. Vaxtı ilə Kommunist partiyasının üzvü olmuş Dadaş İsayev və Molla Yusif bu özəyin ən fəal üzvləri idilər.

Qazmalar kəndindəki özəyə isə Hacı Ağakışi bəy başçılıq edirdi. O, Şeyxzadə Talskiylə sıx əlaqə saxlayırdı. Ümumiyyətlə, bu ərazidə 58 kənd birbaşa, 44 kənd isə dolayı yolla 1930-cu il üsyanı ilə bağlı olmuşdur. Qax, Balakən, Car, Əliabad qəzalarında baş vermiş üsyanda 58 kənddən 244 nəfər iştirak etmişdir (100, s.116-117). Üsyanın əhatə dairəsinə daxil olan yaşayış məntəqələrindən biri də o zaman rayon statusuna malik olan Əliabad kəndi idi. Burada baş vermiş üsyanda 300-400 nəfər kəndli iştirak etmişdir. DSİ-nin istintaq və əməliyyat şöbəsinin rəis müavini Arin hərbi hissənin başında Əliabada gəldi. Kommunist və komsomolçulardan ibarət 30 nəfər könüllünün birləşdiyi köməkçi bir dəstə də onun sərəncamına verildi. Üsyançılarla hökumət qüvvələri arasında döyüş 4 saat davam etdi. Bu vuruşmada 30 üsyançı həlak oldu.

1930-cu il aprelin 16-da üsyançılar Zaqatala şəhərinə girməyə çalışsalar da qeyd olunduğu kimi bu mümkün olmadı. Elə həmin vaxt Balakəndə də kollektivləşmə əleyhinə üsyan başlandı. Balakən üsyanını yatırmaq üçün gələn hərbi qüvvəyə Sumbatov komandanlıq edirdi. Hərbi hissə 3 zirehli maşına malik idi. Sumbatov Zaqataladan 15 km cənub şərqdə yerləşən Cobangöl kəndini ələ keçirib əhaliyə divan tutdu. Hərbçilər Zaqatalanın 20 kilometrliyində olan Güllük kəndini

də nəzarətə götürə bildilər. Tala kəndinin üzərinə yeriyən hərbi hissəyə isə M.C.Bağırov rəhbərlik edirdi. Eyni zamanda Tuxarelinin komandanlığı altında II alay da Talaya hücum etdi. Lakin üsyançıların kəskin müqaviməti onları geri çəkilməyə məcbur etdi. İntensiv döyüşlər nəticəsində üsyançıların qüvvəsi tükəndiyindən Tala kəndini tərk etməyə məcbur oldular.

Sovet ordu hissələri Taladakı üsyan ocağını amansızlıqla söndürdükdən sonra Zaqatala şəhərinin üzərinə yeridilər. Şəhərin şimal hissəsində üsyançılar istehkamlar qurmuşdular. Şəkinin Baş Göynük kəndində yerləşdirilən IV alayın əsgərləri də bu yürüşdə iştirak edirdilər.

Qafqaz alayı isə Qax kəndinə hücum etdi. Qax üsyançılarının başında hərəkətin hazırlıq mərhələsində Hacıbala Balacayev, Papaqçı Məhəmməd və Musa Maqsudov dururdular. Onlar həbs edildikdən sonra Hacığa Kişibəyov ön mövqeyə keçdi. Əliabad üsyançılarına isə Camal Yüzbaşı rəhbərlik edirdi.

Bolşevik rejiminə qarşı üsyana qalxan və uzun müddət inadla mübarizəni davam etdirən kəndlərdən biri də Varxiyan idi. Burada mübarizəyə Qara İsmayıl, Sarıca və Məmmədqasım başçılıq edirdilər.

Balakəndən 15 km şimal-qərbdəki Moştalı adlanan qalada yerləşdirilən VIII alayın süvariləri zirehli maşınlardan istifadə edərək Balakənə hücum etdilər. Qanlı çarpışmalardan sonra bolşeviklər Balakəni yenidən ələ keçirə bildilər. Üsyançılardan 20 nəfəri öldürüldü, 60 nəfər isə əsir götürüldü. Rəsmi məlumata görə bu döyüşdə hökumət tərəfdən 1 nəfər öldürülmüş, 4 nəfər isə yaralanmışdır.

Balakənin Katex və Qabaqçöl kəndləri də bolşevizmə asi çıxıb üsyan edən kəndlərin sırasında qərar tutmuşdular. Katex və Qabaqçöl kəndlərində üsyanı yatırmaq tapşırığı Sumbatova verilmişdi. Onun komandirlik etdiyi dəstənin əsgərləri fərdi silahlardan başqa iki pulemyotla da təchiz edilmişdi. Əsasən kursantlardan ibarət olan bu ordu hissəsi Zaqataladan birbaşa həmin kəndlərin üzərinə yeridildi. Hücum 1930-cu il aprelin 20-də başladı. Üsyançılar qabaqcadan qazdıqları səngərlərdə mövqe tutaraq inadlı müqavimət göstərdilər. Hər küçə, hər ev uğrunda döyüş gedirdi. Vuruşmanın gedişində 4 nə-

fər kursant və köməkçi dəstələrdən birinin komandir müavini öldürüldü, 7 kursant yaralandı. Üsyançılardan isə 45 nəfər öldürülmüş, 45 nəfər isə sağ ələ keçirilmişdir. Əsirlərin bir hissəsi dərhal güllələndi.

Katex və Qabaqçöl kəndlərində üsyana rəhbərlik edən Molla Qazi Qardaş, Çopur Ramazan, Abdullah ağa və Hacı Musa yaralandılar.

Digər bir sənəddə bildirilir ki, əsir düşənlərin sayı 12 nəfər olmuşdur. Ümumiyyətlə isə adı çəkilən kəndlərdən cəmi 20 nəfər üsyançı həbs edilmişdi.

Bolşevik rejiminə qarşı müqavimət hərəkəti Vartaşendə də (Oğuz) geniş miqyas almışdı. Üsyanda iştirak edənlərin sayı 300 nəfərdən artıq idi. Onlar Bayan, Qumluq və Xalxal kəndlərini ələ keçirərək sovetlərə və kooperativlərə məxsus olan binaları alt-üst etmiş, yerli hökumət nümayəndələrini isə qovmuşdular. Bura yeridilən hərbi qüvvə 8 saat davam edən döyüşdən sonra Vartaşeni (Oğuz) ələ keçirə bildi.

Padar kəndində üsyançılar daha inadlı müqavimət göstərdilər. Bu kənddə müqavimət hərəkətinə Vartaşen (Oğuz) poçtunda kuryer işləyən Nurməmməd, Bayan kəndinin sakini Məhəmməd və kənd sovetinin sədri Məmməd həsən başçılıq edirdilər. Nurməmməd əslən Şəkinin Qışlaq məhəlləsindən idi.

Vartaşendə (Oğuz) baş verən ilk döyüş hökumət üçün uğursuz oldu. Döyüşdə 1 əsgər öldürülmüş, 3 əsgər yaralanmış və daha 3 əsgər üsyançılar tərəfindən əsir götürülmüşdü. Sovet əsgərləri döyüş meydanında 300 ədəd pulemyot gülləsi və Nuxadan (Şəki) gətirdikləri at arabalarını qoyub qaçmışdılar.

Dövlət Siyasi İdarəsinin (DSİ) araşdırmalarına görə ümumiyyətlə Vartaşenin 48 kəndində 18 üsyançı dəstə müqavimət hərəkətində iştirak etmişdir. Ümumiyyətlə bu qəzada 600 insan əlinə silah götürərək bolşevik rejiminə qarşı mübarizə aparmışdır.

Bəzi rəsmi sənədlərdə isə bildirilir ki, Vartaşen (Oğuz) qəzasında üsyan hərəkətində iştirak edənlərin sayı 200 nəfər olmuşdur (101, s.426-429).

Hər yerdə olduğu kimi burada da ordu üsyançı qüvvənin ram edilməsində həlledici rol oynadı və öz amansızlığı ilə fərqləndi. Üs-

yançıların əsas qüvvəsi məğlub edilsə də onlar Qoruqlar, Coruhlar, Xaçmaz kəndlərində xırda dəstələr halında müqaviməti davam etdirirdilər. C.Naxçıvanskinin komandanlığı etdiyi hərbi hissə 21 aprel 1930-cu ildə üsyançılara qarşı hərbi əməliyyata başladı. (102, s.422). Lakin üsyançıları tam sıradan çıxarmaq mümkün olmadı. Onların əhəmiyyətli hissəsi dağlara, meşələrə sığındı. 1930-cu il mayın əvvəllərində Baş Daşağıl, Xaçmaz, Muxas, (Oğuz rayonunun kəndləri) yenidən üsyançıların nəzarəti altına düşdü.

Azərbaycan DSI-nin sədr müavini Aqrba 1930-cu il mayın 30-da bu bölgəyə göndərildi. Göyçayda mövqe tutan XXIV alayın 50 əsgəri, həmçinin 50 tüfəng və 4 min güllədən ibarət silah-sursat onun sərəncamına verildi. Əlavə qüvvələrlə möhkəmləndirilmiş bu hərbi hissə iki yerə bölünərək Qutqaşen və Nic yolu ilə hərəkətə gətirildi. Eyni zamanda SSRİ DSI-nin Tiflisdə qərar tutan IV alayının 100 süvarisi də Yevlax-Şəki şossesiylə bölgəyə gətirildi.

1930-cu ilin yayında və payızında xırda dəstələr halında müqavimət göstərən üsyançıların rəhbərlərinin bir çoxu bolşevik xüsusi xidmət orqanlarının hazırlayıb həyata keçirdikləri əməliyyatlar nəticəsində həbs edildilər. Balakəndə müqavimət hərəkətinin rəhbərlərindən Bayram Əsgəroğlu, Əliabadda Əhməd Eşatoğlu belə aqibətə tuş gəldilər.

İslam Qaraoğlunun, Abdülməcidin və Nuh İsmayılın dəstələrini sıradan çıxarmaq üçün hökumət gərgin və intensiv səylərini davam etdirir, fasiləsiz təqib prosesi tətbiq edirdi. AK(b)P-nin sabiq üzvü, vaxtı ilə kənd sovetinin sədri olmuş, sonra isə üsyan rəhbərlərindən birinə çevrilmiş Nuh İsmayıl ianə yığımı zamanı baş verən döyüşdə həlak oldu.

Bolşevik rejimi 1930-cu il sentyabrın 22-də Tala üsyançılarından ibarət olan qaçaq dəstəsinə qarşı hərbi əməliyyata başladı. Bu dəstəyə Həsən Osmanovlu rəhbərlik edirdi. Bura çekistlərdən və hərbiçilərdən ibarət olan xüsusi bir qrup göndərildi. Onlar Tala kəndinin ətrafında pusqu qurdular. Pusquya düşən üsyançılar inadla müqavimət göstərirdilər. Döyüşdə Həsən Osmanovlu öldürüldü. Zaqatala şəhəri və Tala kəndi ətrafında Sovet hökumətinin həyata keçirdiyi

əməliyyatlar nəticəsində müqavimət hərəkətinin önəmli nümayəndələri İbrahim Tayipoğlu, Tayip Abdullah oğlu, Nəsrullah Ağaoğlu və digərləri həbs olundular.

Tala kəndi ətrafında mübarizə aparan digər qaçaq dəstəsi də sıradan çıxarıldı. Bu üsyançı qüvvəyə Zeynal Ramazanoğlu başçılıq edirdi. Üsyançılara qarşı aparılan əməliyyata DSI-nin nümayəndəsi Rastovsevin başçılıq etdiyi 8 milis işçisi, Mirak Makrobanov və hərbi komissarlığın təlimatçısı Əhməd Axundov da qatılmışdılar. Əməliyyata ümumi rəhbərlik isə DSI-nin əməliyyat şöbəsinin rəisi Adıgözəlova həvalə edilmişdi. Döyüş bağ ərazisində başlandı. Üsyançılar iki milis işçisini öldürdülər. Hökumət qüvvəsi isə Zeynal Ramazanoğlunun dayısını girov götürüb ondan təslim olmağı tələb etdi. Enkevedçilər girovu Zeynalla görüşdürməyə razı olsalar da yolda onu öldürdülər. Bu zaman atəşə ara verilir. Düşmən mövqeyində sükut yarandığını görən üsyançılar onların geri çəkildiyini güman edərək səngərlərindən çıxıb irəliyə doğru hərəkət edirlər. Enkevedçilər də elə bunu gözləyirdilər. Üsyançılar gülləborana məruz qalırlar. Zeynal Ramazanoğlu atəş altına düşərək həlak oldu.

Vartaşen (Oğuz), Qutqaşen (Qəbələ), Zaqatala, Qax və Balakəndə əsas üsyançı qüvvələr məhv edilsə də müqavimət hərəkəti davam edirdi.

Azərbaycan DSI-nin sədr müavini Aqrba məxfi əməliyyatlar şöbəsinin rəisi Qaryaçevə göndərdiyi 28 oktyabr 1930-cu il tarixli məxfi raportda kəndlərdə üsyan əhval-ruhiyyəsinin davam etdiyini bildirirdi. 19 mart 1931-ci il tarixli 85 sayılı raportdan da məlum olur ki, Zaqatalanın Qazmalar, Əliabad, Şəkinin Baş Göynük kəndlərində müqavimət hərəkəti davam etməkdə idi (103, s.438).

V FƏSİL

Qaçaq hərəkəti

Üsyan yatırıldıqdan sonra çarpışmalardan sağ-salamat çıxmış hərəkət iştirakçıları dağlara meşələrə çəkilərək bolşevik rejiminə qarşı mübarizənin qaçaqçılıq mərhələsinə, partizan mübarizəsinə başladılar. Doğrudur, üsyandan əvvəl də Şekidə qaçaqlar var idi. Ancaq onların sayı barmaqla sayılacaq qədər az olmuşdur. Qaçaqlardan birisi Abbas, digəri Xudu Abdulla oğlu İbrahimov, üçüncüsü Vartaşenin (Oğuz) Muxas kəndinin sakini Tapdıq, dördüncüsü Bideyiz kəndindən olan Cəfər və nəhayət üsyan ərəfəsində DSI-nin Şeki şöbəsinin müvəkkili Qasımovun hədə-qorxusundan sonra qaçaq düşmüş Baş Göynük kəndinin sakinləri Yunus və Kərim idilər.

Üsyan hərəkətinin məğlubiyyətindən sonra qaçaqların sayı müqayisəyə gəlməz səviyyədə artmış, fəaliyyətləri isə daha çox siyasi məzmun kəsb etmişdir. Sovet xüsusi xidmət orqanlarının tərtib etdikləri sənədlərdə tez-tez işlədilən “siyasi quldur” ifadəsi də bunu sübut edir.

L.Beriyanın Tiflisdən teleqraf vasitəsilə M.C.Bağirova verdiyi göstərişlər hakimiyyət yetkililərinin keçirdiyi təşviş hissini təsdiq edir. O, bildirirdi: “Gələn məlumatlardan bəlli olur ki, Zaqatala-Nuxa dairəsində üsyançılar partizan hərəkətinə keçərək hərəkət edən hərbi hissələrin arxasında şəhər və kəndləri ələ keçirirlər. Üsyançıların partizan hərəkəti formasında fəaliyyəti ona görə mümkün olur ki, onlardan geri alınan kəndlər möhkəmləndirilmir və ordu getdikdən sonra müdafiəsiz qalır.

Hesab edirəm ki, üsyançılardan təmizlənmiş rayonlarda yerli kommunarlardan, aşağı Sovet aktivlərindən ibarət döyüşə qabil dəstələr yaradılmalıdır. Onlar üsyançılardan alınan və əhalidən müsadirə edilən silahlarla təchiz edilməlidirlər” (104, F.1, s.231, 52, v.2).

Hökumət tərəfindən yaradılan Fövqəladə üçlüyün apardığı araşdırmalara görə üsyan yatırılarkən 5000 nəfər silahsız və 600-700 nəfər silahlı adam qaçıb gizlənmişdir. Əlbəttə, bu insanların əhəmiyyətli hissəsi dağlara, meşələrə çəkilərək mübarizəni qaçaqçılıq formasında davam etdirmək niyyətinə düşənlər idi.

Baş Daşağıl kəndi ətrafında bolşevik rejiminə müqavimət göstərən qüvvəyə Bəhram bəy Nəbibəyov və Paşa bəy rəhbərlik edirdilər.

Şəxsən Bəhram bəyin rəhbərliyi altında 60 nəfər qaçaq var idi. Sonra bu dəstəyə Vartaşenin (Oğuz) Muxas və Filfilli kəndlərindən daha 20 süvari qoşuldu. Onun dəstəsindəki qaçaqların sayı az sonra 180 nəfərə çatdı.

1930-cu il mayın 14-də Bəhram bəyin və İsmayıl Əfəndinin dəstələri Xaçmaz və Filfilli kəndində 3 hissəyə ayrıldılar. DSI-nin əlində olan məlumata görə onların rəhbərliyi altında 250 silahlı üsyançı var idi ki, bunun da 70 nəfəri süvari olmuşdur. Qaçaqqlar Qutqaşenlə (Qəbələ) Nic arasında əlaqəni kəsdi. Göyçayda qərar tutmuş XIV alayın daha 50 əsgəri əlavə qüvvə kimi bura yeridildi. Birləşmiş hərbi qüvvə Qutqaşeni (Qəbələ) və Nic kəndini nəzarət altına aldı.

1930-cu il mayın 14-də zirehli maşınlarla təchiz edilmiş hökumət qoşunu Tveretinovun komandanlığı altında Xaçmaz kəndinə doğru yürüşə başladı. May ayının 15-də Qutqaşenin (Qəbələ) 5 km cənubunda yerləşən Tikanlı və Mıxlıca kəndlərində üsyançılarla Tveretinovun başçılıq etdiyi hərbi hissə üz-üzə gəldilər. Qaçaqqlar 5 nəfər itki verərək Xaçmaz kəndinə doğru geri çəkildilər. Baş verən vuruşmalarda Bəhram bəy ayağından yaralandı. Qaçaqqlar Mıxlıqovaq kənd sovetinin nümayəndəsini əsir götürdülər (105, s.424-425).

Muxas kəndində mövqe tutmuş hərbi hissə Kapalkovun komandanlığı altında Bəhram bəyin rəhbərlik etdiyi qaçaq dəstəsinin üzərinə yeridildi. Hücüm edən hərbi hissənin tərkibində 12 süvaridən ibarət milis dəstəsi də var idi. İki saat davam edən uğursuz döyüşdən

sonra hökumət qüvvəsi Muxas kəndinə – toplanış məntəqəsinə qayıtmağa məcbur oldu.

Rəsmi sənəddə vəzifə sahibi olan bir milis işçisinin süvari milisləri yanlış yola istiqamətləndirməsi hökumət qüvvəsinin məğlubiyyətini şərtləndirən başlıca səbəb kimi göstərilir. Süvari milis dəstəsinin aqibəti bəlli olmadı. Bəhram bəy bu dəstənin başında duran Fərzəliyevi əsir götürsə də sonradan onu azad etdi.

Fərzəliyevin verdiyi məlumata görə həmin qaçaq dəstəsində təxminən 350 üsyançı var idi. Bəhram bəyin səyi hesabına dəstədə hərbi hissəyə xas olan nizam-intizam mövcud olmuşdur. Əsasən rus və türk istehsalı olan tüfənglərlə silahlanmış bu qüvvə Bakıya qədər yürüş etmək niyyətində idi. Yəqin ki, Bəhram bəy yürüş zamanı yol boyu narazı qüvvələri də müqavimət hərəkətinə cəlb etməyi düşünürmüş. Lakin Bəhram bəy Bideyiz kəndi yaxınlığında Buxdur dağı deyilən yerdə baş verən döyüşdə həlak olduqdan sonra bu dəstə dağıldı.

İsmayıl Əfəndinin başçılıq etdiyi qaçaq dəstəsi də zəhmli bir qüvvəyə çevrilmişdi. Bu dəstədə 260-300 üsyançı birləşmişdi.

1930-cu il mayın 22-də İsmayıl Əfəndi 60 qaçaqla Vartaşenin (Oğuz) Qarabaldır kəndini nəzarət altına aldı. İsmayıl Əfəndi burada kəndlilərə 3000 pud buğda payladı. Məhz bu cür əməllərinə görə xalq onu sevir və dəstəkləyirdi. İsmayıl Əfəndinin dəstəsini məhv etmək üçün VIII alayın 100 süvarisini Qreçkinin rəhbərliyi altında onun üzərinə yeritdilər. Bu hərbi hissənin əsgərləri fərdi silahlarından başqa 5 pulemyotla təchiz edilmişdi. Döyüş zamanı 2 əsgər, bu hərbi hissəyə qoşulmuş 2 könüllü və təhlükəsizlik xidmətinin 1 nümayəndəsi öldürüldü. İsmayıl Əfəndinin dəstəsi Dağıstana çəkildi.

1930-cu ilin aprel və may aylarında Əhməd Zigzitskinin 100, Molla Mustafanın 150-200, Kor Umarın 80 üsyançıdan ibarət qaçaq dəstələri partizan taktikasına uyğun vasitələrlə mübarizəni davam etdirirdilər.

1930-cu ilin mayın 14-də Arinin komandanlıq etdiyi hərbi hissə Molla Mustafa Şeyxzadənin başçılıq etdiyi qaçaq dəstəsini məhv etmək üçün yenidən Göynük kəndinin ərazisinə daxil olsa da qaçaqlar kəndi tərk edib dağlara çəkildiklərindən o, məqsədinə çatı bilmədi.

Bundan bir gün əvvəl, mayın 13-də XIV alayın əsgərlərindən və Moskvadan gətirilmiş hərbi hissədən ibarət birləşmiş qoşun Tveretinovun başçılığı altında Bideyiz kəndinə soxulsa da partizan dəstəsini məhv edə bilmədi.

Baş Göynük kəndinə hökumət qüvvələrinin ilk hücumu 1930-cu il aprelin 16-sından 17-sinə keçən gecə baş vermişdi. Şəkiyə gələn Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Qəzənfər Musabəyov Baş Göynük üsyançılarından silahlarını təhvil verib təslim olmağı tələb etsə də buna məhəl qoyulmadı. Əsgərlər kəndi xarabazarlığa çevirdilər. Üsyançılar dağlara, meşələrə çəkildilər.

Aprelin 21-də səhər 66-cı Qafqaz alayının əsgərləri zirehli maşınlarla İbrahimkənd və Bideyiz kəndlərinə hücum etdilər. Tveretinovun komandanlığı altında olan bu hərbi hissəyə üsyançıları məhv etmək tapşırığı verilmişdi. Lakin üsyançılar qoşunun hücumu ərafəsində həmin kəndləri tərk edib dağlara çəkilməmişdilər.

Kəndlərə soxulmuş bolşevik hərbi qüvvələrinin azgınlığının həddi-hüdudu yox idi. Onların törətdiyi vəhşiliklər, hətta üsyan hərəkətinin yatırılmasına rəhbərlik edən şəxslərin də narazılığına səbəb olmuşdu.

Azərbaycan Dövlət Siyasi İdarəsinin (DİS) sədr müavini Aqrba və SSRİ Dövlət Siyasi İdarəsinin hərbi qüvvələrinin komandanı Frinovski 1930-cu il iyulun 27-də birçə yazdıqları raportda bildirirdilər ki, hərbiçilər öz hərəkətlərində heç bir məhdudiyyət tanımır. Onlar evlərə girən kimi yandırır, pulemyotlardan atəşə tutur, hər şeyə od vururdular. Qaçaqlar isə xalqı qorumaq üçün özləriylə aparırdılar (106, s.342).

Tiflisdən gətirilən hərbi hissə əhaliyə qarşı daha amansız rəftarı ilə fərqlənirdi. 1930-cu ilin aprelin ortalarında 250 əsgərdən ibarət olan bu hərbi qüvvə əvvəl Balakənə daha sonra Şəkiyə yeridilmişdi. Çoxsaylı pulemyotlarla silahlanmış Tiflis cəza dəstəsinə Lordkipanidze, Sumbatov və Lepindən ibarət üçlük rəhbərlik edirdilər.

Qısa müddətə yenidən üsyançıların nəzarəti altına keçən yaşayış məntəqələrindən biri də Dəhnə kəndi idi. Ora daxil olan dəstə qaçaqlardan ibarət olmuşdur. Qonağı açıq qabaqla, gülər üzlə qarşılamağı adət etmiş kişilər Qaçaq Abbasi, Samuxlu Məmmədqasımlı, Ha-

runu, Hidayəti, Əşrəfi, İsmayılı, Sarı Laçını, Xudu İbrahimi və digər-
lərini xalq adət-ənənələrinə uyğun şəkildə qəbul etdilər.

Az sonra kəndə gələn cəza dəstəsi qaçaqlara xoş üz göstərmiş
bu kişiləri amansızcasına cəzalandırdı. 1930-cu il aprelın 17-də Mol-
la Sübhan Yusif oğlu, Hacı Məhəmməd Sadiq oğlu, Həbibullah Mus-
tafa oğlu, Hacı Hümmət Hacı Qasım oğlu, Məmməd həsən Cəlil oğlu,
Hacı İbrahim, Mustafa Salman oğlu və Osman Cəlil oğlu elə kənd-
dəcə güllələndilər. Onların gorgahı əvvəldən qazılmış bir çala oldu.
Bu qardaşlıq qəbri az sonra ziyarətgaha çevrildi. Camı ağrıyan, dərddə
üzlən, fəlakətə tuş gələn bu ziyarətgaha pənah gətirirdi.

Dəhnə kəndinin 23 nəfər sakini isə həbs edilərək gedər-gəlməz
sürgünlərə göndərildi. Budur o kişilərin adları:

Məhəmməd Mikayıl oğlu, Zülqədər Musa oğlu, Əli Hacı
Qasım oğlu, Hüseyn Süleyman oğlu, Zəkəriyyə Kazım oğlu, İsgən-
dər Kazım oğlu, Hacı Quzu Sadiq oğlu, Mahmud Hacı Quzu oğlu,
Məhəmməd Musa oğlu, Abdurahman Abdulla oğlu, Qafar Löyman
oğlu, İsaq Löyman oğlu, Muxtar Məhəmməd oğlu, Yusif Məmməd
oğlu, Əliəşrəf İbadulla oğlu, Camal İbadullah oğlu, Əyri İbadulla oğlu,
Ziyad Cəlal oğlu, Hacı Yusif Kümçüzadə, Hamil Cəmaləddin oğlu,
Nəsrullah Məmməd oğlu, Maqsud Qədir oğlu, Əziz Cəmil oğlu.

O zamandan etibarən daim nəzarətdə saxlanılan Məmməd
Mütəllib oğlu, Ağasəf İbadullah oğlu, Həbibullah Musa oğlu, Musa
Həbibullah oğlu və İsmayıl Məmmədhasıl oğlu böyük repressiya
dövründə – 1937-ci ildə həbs edildilər.

Bəli, qaçaqla hər hansı təmas hakimiyyət orqanlarının xəbər
tutduğu təqdirdə qeyd-şərtsiz ölüm və ya ən yaxşı halda dözülməz
həbsxana həyatı demək idi.

Böyük şairimiz Bəxtiyar Vahabzadə “Şənbə gecəsinə gedən
yol” kitabında bu mətləbdən bəhs edərək yazırdı:

“Üsyan yatırıldı, üsyançıların bir hissəsi həbs edilib dərhal
güllələndi, bir hissəsi isə dağlara çəkilib qaçaq oldular.”

Bizim evimiz şəhərin “Yuxarı baş” məhəlləsində, dağın döşün-
də, meşənin içində yerləşdiyindən, qaçaqlar gecələr qapımızı döyür,
bizə və yaxud qonşularımıza pənah gətirirdilər. Şəhər açılana qədər

xurcunları ərzaqla doldurub yenidən dağlara, meşələrə çəkildilər.
Qaçaqqlara yardım edən düşmən elan edilib dərhal cəzalandırılırdı.

O zaman Şəkiddə milis rəisi Zahidov soyadlı bir qan içən idi.
Onun hər şeyə səlahiyyəti çatırdı. Qaçığa çörək verdiyinə görə Zahi-
dov neçə-neçə kəndlini sübutsuz, məhkəməsiz güllələmişdir. Onlar-
dan ikisi atamın yaxın dostları idi. Qaçığa yardım göstərmək üstündə
güllələnənlərdən biri də şəhərin ən hörmətli ağsaqqallarından Hacı
Yusif Əfəndi idi. Atam onun haqqında danışır ki, üzünə güllənmə
oxuyanda o Zahidovdan bir rükət namaz qılmağa icazə istəmişdir.
Torpaqla dəstəməz alıb üzünü Zahidova tutmuşdur:

– Bir xahişim var, Məni sinəmdən vurun. Dedi ki, kimi eləyirlər.

Qaçığa yardım bəhanəsiylə həbs olunanlardan biri də atam
Mahmidağa oldu” (107, s.258-259).

BDU-nun professoru, istiqlal tariximizin yorulmaz araşdırıcısı,
mərhum Şirməmməd Hüseynovun 1999-cu ilin dekabrında “Yeni
Müsavət” qəzetinin əməkdaşı Səadət Akif qızına verdiyi müsahibə-
nin Şəki üsyanı ilə bağlı hissəsinə diqqət yetirək. O, jurnalistə bir
şəkil göstərərək deyir: “Bax bu şəkil 1933-cü ildə Şəkiddə çəkilib”.

Saralmış şəkildə iyirmiyə yaxın uşaq bir-birinə sıxılmış, mehri-
bancasına oturmuşdu. Şirməmməd müəllim Şəki ləhcəsiylə şirin-şirin
dedi:

– Bu oğlan mənəm. Bu qız da bilirsən kimdir? Tahirə xanım,
İsa Qəmbərin anası. Ancaq ən maraqlı olan bilirsən nədir? Bu uşaq-
lardan biri Müsavat irsinin tədqiqatçısı oldu, birinin də oğlu Müsava-
tın başqanı. Bu uşaqlardan biri də məşhur tərcüməçi Cəlil Xəlilovdur.
Tahirə xanım da kimya elmləri doktoru oldu. Söhbət adamlardan get-
mir. Niyə Şəkiddə Gəncəlilər məhəlləsində böyüyən uşaqlardan biri
Müsavət tədqiqatçısı oldu, o birisinin oğlu Müsavatın rəhbəri? 1930-
cu ildə Şəkiddə bolşeviklərə qarşı üsyan qalxdı. Üsyançılar əski müsə-
vatçılardı. Bolşeviklər şəhəri mühasirəyə aldılar. Bax, indi Çeçen-
nistanda olduğu kimi şəhəri pulemyot atəsinə tutdular. Evimizin
divarında güllə yerləri hələ də durur. Hər dəfə evimizə gedib o divarı
görəndə 1933-cü ildə dağda sıraya düzülmüş adamların güllələnməsi
yadıma düşür. Qaçaqqları öldürürdülər, şəhərin yuxarisindən aşağısına

kimi sürüyürdülər, sonra da gətirib milis idarəsinin həyətinə atırdılar. Ona görə də nə qədər Lenindən, Stalindən şeir əzbərləsəm də, görüklərim beynimə hopmuşdu, unuda bilmirdim”.

Qorxulu zamanın məntiqi bu idi ki, başını sağ-salamat saxlamaq istəyirsənsə onlardan gen gəzməlisən. Nəinki uzaq olmalısən, hətta o zaman deyildiyi kimi “banditizm qalıqlarının” ləğv edilməsi işində hakimiyyət orqanlarına yardım göstərməlisən.

DSİ-nin təlimat xarakterli sənədlərindən birində qaçaqlara qarşı mübarizənin gücləndirilməsi üçün zəruri hesab olunan tədbirlərdən bəhs edilirdi. Orada deyilirdi: “Banditizm qalıqları və onların köməkçiləriylə mübarizənin gecikdirilməsi yol verilməzdir. Üsyançılara və onların himayədarlarına qarşı fəvqəladə tədbirlər görmək yolu ilə cəza siyasətinin yüksəldilməsi zəruridir”... (108, s.123)

AK(b)P-nin 1930-cu il may-iyun aylarında keçirilən X qurultayında MK-nin I katibi Gikalo qurultay tribunasından Şəki üsyanından bəhs edərək demişdir: “Üsyançılar Nuxanı ələ keçirərək burada 3 gün hökmranlıq etdilər. Onların sayı 200 nəfər olmuşdur. Yetmiş faizi silahlı olub. Nuxa-Zaqatala bölgəsini saran üsyanı yatırmaq üçün silahlı qüvvələr cəlb edilmişdir. Üsyanın yatırılmasına baxmayaraq müqavimət hələ də davam etməkdədir. Üsyançılar 80 adamı məhv ediblər” (109, s.430)

Demək, qaçaq hərəkətinin miqyası o qədər geniş olmuşdur ki, Azərbaycanda ən yüksək mövqedə olan birinci şəxs bolşeviklərin ali toplantısında “müqavimət hələ də davam etməkdədir” deməklə keçirdiyi təlaş, təşviş hissini biruzə vermişdir.

Azərbaycan DSİ-nin sədri M.C.Bağırov 1930-cu il mayın 16-da AK(b)P MK-nin I katibi Gikaloya göndərdiyi məxfi raportda Nuxa bölgəsində vəziyyətin həddindən artıq ağır olduğunu bildirirdi. Məhz bu səbəbdən teleqraf xəttləri nəzarətə götürülmüş və bir sıra profilaktik tədbirlər görmək üçün Azərbaycanın bəzi ali vəzifəli şəxsləri bölgəyə göndərilmişdir.

1930-cu il mayın 20-də Nuxa bölgəsində SSRİ DSİ-nin daha 450 süvaridən ibarət hərbi qüvvəsi gətirildi. Həmin hərbi qüvvənin qarşısına üsyançıları ələ keçirdikləri kəndlərdən çıxarmaq, qaçaqlarla

kəndlilərin ünsiyyətinə yol verməmək və onların haqqında geniş məlumat toplamaqdan ibarət konkret vəzifələr qoyulmuşdu. Bolşevik Partiyasının yerli təşkilatlarının və Sovet idarələrinin işini yenidən qurmaq vəzifəsi isə Azərbaycan ali hakimiyyət orqanlarının ümdə və təxirə salınmaz vəzifəsi kimi irəli sürülmüşdü.

1930-cu il mayın sonlarında Şəkiyə yeni-yeni hərbi hissələr gətirilməkdə idi. SSRİ DSİ-nin əməliyyat şöbəsinə mənsub olan I Xüsusi Belarus alayının 150 əsgəri 3 ağır, 6 yüngül və 3 “Tromson” markalı pulemyotlarla silahlandırılaraq Şəkiyə yönəldildi. Az sonra 280 süvari və 20 piyada əsgərdən ibarət daha bir hərbi hissə bura gətirildi.

1930-cu ilin iyununda da Şəkiyə hərbi qüvvələrin yeridilməsi davam etdi. İyunun 1-də III hərbi məktəbin 182 kursantı, daha sonra Qafqaz alayından 282 süvari, SSRİ DSİ-nin I Belarus hərbi məktəbinin 154 kursantı, Leninqrad sərhəd qoşunları məktəbinin 158 kursantı Şəkidə yerləşdirildi. (110, s.432)

Şəkiyə gətirilən hərbiçilər xüsusi təyinatlı alayın komandiri Firinovskinin sərəncamına verildi.

Bolşevik rejiminin xüsusi xidmət orqanları qaçaqların yerini və sayını öyrənmək üçün onların arasına öz adamlarını salır, həbs olunmuş keçmiş üsyançılara əməkdaşlıq müqabilində azadlıq vəd edir, ailə üzvlərini girov kimi həbsxanaya salır, bir sözlə, özlərinin dediyi kimi “çekist əməliyyatları” aparırdılar. Bu işdə xüsusi xidmət sistemi qaçaqlarla dostluq, qohumluq əlaqələri olan adamlara daha çox önəm verirdi. Onları öz yaxınlarına, doğmalarına xəyanətə təhrik etməklə insani hissələrdən, mənəvi dəyərlərdən imtina etmək həddinə qədər heçliyə yuvarlayırdılar.

Həbslər kütləvi xarakter almışdır. Əsasən keçmiş bəylər, din xadimləri və qolçomaq kimi qələmə verilən kəndlilər həbs edilirdilər. Üsyan rəhbərlərindən 5 nəfərinin ailə üzvləri də göz altına alındı. Həbs olunan qadınlardan bəziləri söz verdilər ki, dağlara qalxaraq qaçaqları üzə çıxarmağa, təslim olmağa çağıracaqlar.

Dövlət Siyasi İdarəsinin 8 iyun 1930-cu il raportuna görə Böyük Dəhnə kəndində 20 üsyançı arvadı həbs edilmişdi.

Dağlarda, meşələrdə daim təhlükə altında yaşamaqdan təngə gələn qaçaqların əhəmiyyətli hissəsi əfv ediləcəkləri barədə verilən

vədlərə inanaraq könüllü təslim olurdular. Lakin troykanın qərarı əsasında onlardan 50 nəfərini sorğu-sualsız güllələdilər.

12-13 iyul 1930-cu ildə Şəki-Zaqatala bölgəsinə SSRİ DSI İstintaq şöbəsinin rəisi Yevdakimov və Cənubi Qafqaz DSI-nin sədri Redens səfər etdilər. Onlar Şəkidə rəhbər işçilərin toplantısını keçirdilər. Bu yığıncaqda bolşevik rejiminin üsyançılara qarşı tətbiq etdiyi bütün amansız və qəddar tədbirlər təqdir edildi. Məhz həmin toplantıda müqaviməti davam etdirən üsyançıların mənsub olduqları 20-30 ailəni sürgün etmək haqqında qərar qəbul edildi. Yuxarı hakimiyyət orqanları nəzərdə tutulan ailələrin sürgün olunması barədə qərarı bəyənməsələr də Azərbaycan DSI bu qərarı həyata keçirdi.

1930-cu ilin yayında qaçaqlara qarşı aparılan əməliyyatlar daha da genişləndirildi və intensiv xarakter aldı. 1930-cu il iyulun 19-dan 21-nə qədər davam edən geniş miqyaslı hərbi əməliyyat aparmaqla kommunist-bolşevik rejimi Şəki bölgəsində qaçaq hərəkətinə son qoymaq niyyətində idi. Əməliyyata Aqrba və Firinovski rəhbərlik edirdilər. Bu əməliyyata böyük miqdarda əsgər cəlb edisə də əlverişsiz təbii coğrafi şərait onun həyata keçirilməsinə imkan vermədi. Qaçaqlar dağlıq ərazidə yaxşı müdafiə olunurdular. Onların belə şəraitdə manevr imkanları yüksək idi.

Sovet hökuməti məqsədinə çatmasa da qaçaqları ucqarlara sıxışdıraraq xalqla əlaqəsini məhdudlaşdırdı. Onların əhalidən yardım almaq imkanları son dərəcədə çətinləşdi. Şəkinin dağlıq ərazilərindən sıxışdırılan qaçaq dəstələri Zaqatala bölgəsində cəmlənməyə başladılar. Amma burada da hərbi hissələr onları təqib edir, nəfəs dərməyə imkan vermirdilər. Elə bu səbəbdən iri qaçaq dəstələri xırda hissələrə parçalandı. Çünki intensiv təqib şəraitində xırda qrupların manevr imkanları daha yüksək idi.

1930-cu ilin yayında qaçaqların əhəmiyyətli hissəsi məşəqqətli həyat tərzindən təngə gələrək təslim olmağa üstünlük verdilər. Yayın sonlarında təslim olanların sayı hər gün 50 nəfərə çatırdı. Üsyan başlayan zaman hərəkətdə qoşulanların ümumi sayı 5000 nəfər, fəal qüvvə isə 700 nəfərdən ibarət idisə qaçaq dəstələrini ləğv etmək üçün 1930-cu ilin yayında aparılan əməliyyatdan sonra onların sayı 25-30

nəfərə enmişdi. Üsyan rəhbərlərindən könüllü təslim olan yox idi. Lakin qaçaq hərəkətinin öncül nümayəndələrindən həbs olunanlar var idi. Əsasən Göynük kəndinin sakinlərindən ibarət olan qaçaq dəstəsinin aparıcı nümayəndələrindən İsmayıl Mollayev və Yüzbaşı Kərim Mustafa həbs olundular. Lakin Göynük qaçaqları mübarizəni davam etdirirdilər (111, s.436).

Azərbaycan DSI-də 1931-ci il martın 19-da tərtib edilmiş 85 nömrəli raportda bildirilir ki, Nuxanın, Göynük, Zaqatalanın Qazmalar və Əliabad kəndlərində müqavimət hərəkəti davam edir.

1931-ci ildə Zaqatala bölgəsində Əhməd Zigzitskinin qaçaq dəstəsi mübarizə aparmaqda davam edirdi. Bu dəstədə Şəkidən olan məşhur Qaçaq Abbas onun qardaşları Vahid Babaoğlu, Əhməd Babaoğlu həmçinin, Xudu İbrahim, Sultan Sultanabul oğlu, Kərim Lətif oğlu, Əşrəf Səfər oğlu döyüşürdülər.

Molla Mustafa Şeyxzadənin başçılıq etdiyi qaçaq dəstəsində də üsyan hərəkətinin aparıcı simaları Hüseyn Əsəd oğlu, İsmayıl Molla Musa oğlu və Sirac İsmayıl oğlu çiyin-çiyinə dayanıb mübarizəni davam etdirirdilər.

30-cu illərin əvvəllərində Şəkidə bolşevizmə qarşı müqavimət hərəkətinə Rəhman bəy rəhbərlik edirdi. Onun dəstəsi 1932-ci ildə Laqodexi – Zaqatala-Şəki yollarını nəzarət altında saxlayırdı.

1933-cü il aprelin 28-də AK(b)P MK bürosunun və AK(b)P Bakı Komitəsinin bircə iclasında Baş Göynük hadisələri bir daha müzakirə edildi. Qəbul olunan qərarla üsyanın nəticələrini aradan qaldırmaq üçün bütün zəruri tədbirlərin görülməsinin vacibliyi bir daha vurğulandı (112, s.438,439).

Bolşevik rejiminin üsyançılara qarşı tətbiq etdiyi cəza tədbirlərindən biri də onların evlərinin müsadirə olunması idi. Müsadirə olunan evləri üsyanın yatırılmasında iştirak etmiş hakimiyyət nümayəndələrinə verirdilər. Üsyanın yatırılmasında fərqlənən ayrı-ayrı əsgər və zabitlər, həmçinin mülki şəxslər mükafatlandırıldı. Hərəkətin boğulmasında əsas zərbə qüvvəsi funksiyasını yerinə yetirmiş Stalin alayının IV bölüyünü mükafatlandırmaq üçün Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin nəzdində T.Əliyevin rəhbərlik etdiyi komissiya yara-

dılmışdı. Bu komissiyanın 22 iyun 1930-cu ildə keçirilən iclasında qəbul edilən qərara əsasən IV bölüyə mükafat olaraq 3715 rubl ayrıldı. Həmin bölümün komandiri Seredanin ailəsinə 300 rubl mükafat verildi və bu ailə Gəncədən Bakıya köçürülərək şəxsi evlə təmin edildi.

Əməliyyatda iştirak edərkən yaralanan xəstələnən əsgərlərdən Yerqrafov, Kamenev, Afanasyev, Pozinkov, Aksyonov, Sokiye, Xreptov, Lavinski və Blinninovun Pyatigorsk kurortunda dincəlmələri üçün 1728 rubl vəsait ayrıldı (113, f.411, s.20, iş 26, v.144).

Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının ali hakimiyyət qurumlarının qəbul etdiyi qərarlardakı təzadlar, milli nihilizm adamı heyretə gətirir. Bu orqanlar əri, qardaşı, atası üsyanda iştirak etdiyinə görə biçarə qadınları həbsxanalara atılmasına, onlarca ailənin sürgün edilməsinə göstəriş verdikləri halda, xalqımızın qanını sel kimi axıtmış, kəndlərimizi odlara qalayaraq xarabazarlığa çevirmiş rus əsgər və zabitlərini mükafatlandırırdılar.

Şəki qaçaqlarından Abbas fitri cəsarəti və mərdliyi ilə diqqəti daha çox cəlb edirdi. O bir müddət milis işçisi kimi əlində silah Sovet hökumətinin qulluğunda durmuşdur. Amma NKVD sistemində mövcud olan iyrənc mənəvi-psixoloji mühit onun təbiətinə olduqca yabancı idi. Abbas bu mühitə heç cürə uyğunlaşa bilmirdi. Xüsusən yurddaşlarına qarşı irəli sürülən ittihamların motivləri ilə barışmaq istəmirdi. Kim beş, on qoyun sahibdirsə demək həmin şəxs qolçomaqdır və istismarçı kimi ifşa edilməlidir. Kim Quran oxuyur, namaz qılırsa şübhəli şəxs kimi nəzarətə götürülməlidir. Kolxoz quruluşunun üstünlüklərinə şək-k-şübhə gətirən şəxs haqqında yerli-yataqlı danos hazırlanmalıdır və s. Bütün bunlar milis işçilərinin qarşısına qoyulan vəzifələrin bir qismi idi. Dayısı Hidayətin həbs olunması üçün verilən göstəriş onun səbr kasasını daşıdı.

DSİ-dən Abbasın dayısı Hidayət And oğlu haqqında məlumat gəlmişdi. Həmin məlumatda o Sovet Hökuməti üçün təhlükəli bir qolçomaq kimi xarakterizə olunurdu. Bundan sonra Hidayəti həbs etmək qərara alınır. Bu göstərişi yerinə yetirmək kimə tapşırılsa yaxşıdır? Onun bacısı oğlu, milis işçisi Abbasa.

Rəzalətin, alçaqlığın hansı həddə çatdığına diqqət yetirin. Adamı öz doğma dayısını, həm də günahsız bir insanı həbs etməyə təhrik edirdilər.

Kənd, rayon səviyyəli enkevede işçilərinin bu bəd əməlləri təsadüfi olmayıb rejimin mahiyyətindən irəli gəlirdi.

Ali hakimiyyət eşalonunda qərar tutmuş Əliheydər Qarayev tribunadan bəyan edirdi ki, ağsaqqal kəndə bağlıdır, kəndlinin əmisi oğlu, ya dayısı ya əmisi və ya atasıdır. Muzduruları, yoxsulları elə hazırlamalıyıq ki, onların əli ilə qolçomağa zərbə endirək.

Abbas ruhunu sarsıdan bu təklifdən sonra hakimiyyətlə bütün əlaqələri kəsib, ona qarşı mübarizə aparmaq qərarına gəlir. Çox keçmir ki, Hidayət rejim nümayəndələrinin göstərişi ilə enkevede agenti Baxış tərəfindən öldürülür.

Abbas dostu Xudu İbrahimlə birgə qaçaqçılığa başlayır.

Tezliklə Qaçaq Abbasın adı dillərdə əzbər olur. Onu aradan götürmək üçün sınaqdan çıxarılmış bədnam xəyanət üsulundan dəfələrlə istifadə etmək cəhdləri olmuşdur.

Qaçaq Abbasi öldürməyə real imkanları olan şəxslərdən biri hökumət nümayəndələrinə onun dostları Yusif və Abdulla qardaşlarının qisasından qorxdığını bildirir. Belə olduğu halda əvvəlcə Yusif və Abdulla qardaşlarını məhv etmək qərara alınır.

El-oba mənafeyini həmişə uca tutan Yusiflə Abdulla əxlaqi keyfiyyətləri, igidlikləri ilə hələ gənc yaşlarında elin etibarnaməsi kimi bir haqqa qovuşmuşdular. Şəkinin Giləhli məhəlləsi məhz onların nüfuzu hesabına yeni sovet qaydalarının təsir dairəsindən kənarda qalan azadlıq adası təsiri bağışlayırdı. Onlar qətiyyətlə bildirmişdilər ki, nə qədər ki, sağ-salamatıq, bu allahsızlar bizim məhəllədə at oynada bilməyəcəklər.

1930-cu ilin aprelində üsyan hərəkəti başlanarkən qardaşlar üsyançıların sıralarında idilər. Hərəkət yatırıldıqdan sonra onlar təbii ki, gizli həyat tərzini keçirmək zərurəti qarşısında qaldılar.

Onlara özünü dost kimi göstərən xəyanətkar bir dəfə Qaçaq Abbasın qardaşlarla görüşmək istədiyini bildirir. Çoxdan üzünü görmədikləri dostları ilə görüşmək imkanı əldə edəcəklərinə sevinən Yusif və Abdulla dərhal razılıq verdilər.

İnsanın öz taleyinə doğru gedişini tənzimləyən ilahi qüvvə hər şeyi incəliklərinə qədər nəzərə alır. Tezliklə qardaşların ruhlarının əbədiyyətə pərvazlanacağını əvvəlcədən müəyyən edən o böyük qüvvə

və ruhun təmiz bədənəndən ayrılması qayğısına qalaraq həmin axşam onları çimməyə, əyin-başlarını təzələməyə sövq etmişdir.

Xəbis niyyət sahibi isə öz işində idi. Qardaşların hətta silahlarını ona etibar etməsindən istifadə edərək onlara məxsus tüfənglərin el dilində iynə adlanan hissəsini çıxararaq gizlətməmiş və Yusiflə Abdulları tərkisilah etməyi belə, unutmamışdı.

Səhər dan yeri sökülərkən yolçular nəhəng dağları öz qoynunda görünməz edən duman ümmanına qovuşdular. Tezliklə bu duman çən arxasından iki igid ömrünə son qoyan atəş səsləri eşidildi. Bir neçə gündən sonra Yusif və Abdullanın meyidləri şəhərə gətirilir və yaqın ki, tanıma adı ilə, əslində isə göz dağı vermək üçün mərhumlara qardaşı Şirəliyə göstərilir.

İki ayaqlıların vəhşiliyi dörd ayaqlıların törətdiyi vəhşiliklərdən daha dəhşətli olur. Çünki dörd ayaqlılar şüurdan məhrum olduqlarına görə öz qurbanlarının cəsədlərini yaxınlarına, əzizlərinə göstərib həzz almaq imkanına malik olurlar.

Məmməd kişinin ailəsinin fəlakətləri bununla bitmədi. Az sonra onun daha iki övladı – Şirəli və Əli də həbs edildilər. Halbuki, onlar mərhum qardaşlarından fərqli olaraq nə üsyan hərəkətində iştirak etmiş nə də sovet rejiminə qarşı hər hansı düşmənçilik hərəkətinə yol vermişdilər.

Dörd oğul övladından məhrum olmuş Firuzə ananın əzab-əziyyətlərinin həddi hüdudu yox idi. O, övladlarının itkisindən irəli gələn dözülməz qubarı daş kimi sinəsindən asaraq o zaman vəzifədə olan qohumu Hüseyn kişi ilə birlikdə Şirəli və Əlini zaminə götürmək üçün məhbəsə yollanır. Lakin orada ona bildirirlər ki, həbs edilənlərdən yalnız birini zaminə verə bilərlər. Övladlarına münasibətdə bərabərliyi hər şeydən üstün tutan, onlara qarşı ayrı-seçkiliyi böyük qəbahət hesab edən Firuzə xanım ana ucalığında duraraq deyir:

– Buraxırsınızsa hər ikisini buraxın, yox, bunu etmək istəmirsinizsə, qoyun ikisi də orada qalsın.

Bir müddət sonra Əlini Balakənə, Şirəlini isə Qutqaşənə sürgün edirlər. Sürgün cəzasını tətbiq edilməsində əsas məqsəd heç də günahı olmayan “günahkarları” cəzalandırmaq deyil, xəbis əməllər sahibinin təhlükəsizliyini təmin etmək idi.

Prokuror Aşot İsxanyan, DSI-nin əməkdaşları Ter-Qriqoryan, Zaven Ayriyan, Pavel Şalomer, İvan Yeromin, Qaçaq Abbasi ələ keçirmək üçün tədbirlər tökür, planlar cızırdılar. Lakin bütün bunlar əbəs idi. Hiylə və məkr igidlik və cəsarət qarşısında aciz qalmışdı. Xudu İbrahim, Tanrıverdi Şərif, Nağdalı, Əhməd, Hümət, Hayıl, Hidayət, Alı, Aslan, İsfəndiyar, Əşrəf, Kor Umar və Abdulla Qaçaq Abbasın ən yaxın silahdaşları idi.

Qaçaqların şəhərdə və kəndlərdə himayədarları da var idi. “Qaçaq el saxlar” atalar deyimi bütün mənə çalarları ilə o illərdə özünü təsdiq etdi. Kiş kəndindən olan Ələşrəf, Göynükdən Əli və Şəfayət qaçaqların ərzaqla bir sıra mühüm xarakterli məlumatlarla təmin olunmasında əlaqələndirici rolunu oynayırdılar.

Hər yerdə və həmişə mənəvi baxımdan yoxsul olan adamlar şərin törətdiyi fəsadlara qəhmar çıxmışlar. Bu adamların həyat qayəsi belədir: “Təmin olunmamış insan olmaqdan təmin olunmuş heyvan olmaq daha yaxşıdır”.

Təbii ki, belələri o zaman Şəkiddə də kifayət qədər idi. O, ölkədə ki, dövlət insan həyatının bütün sahələrini nəzarətdə saxlamaq niyyətinə düşür, orada iradəsi zəif adamlar ictimai-siyasi mühitin mənfi təsirinə müqavimət göstərməkdənsə, həmin mühitə uyğunlaşmağa daha çox üstünlük verirlər. Yaşadıqları dövrün mahiyyətə naqis ictimai-siyasi mühitinə boyun əyərək ter-qriqoryanların, isxanyanların əlində alətə çevrilən Vəli, Seyidməmməd, Siyahpər, Bığ Bəkir, Zahid, Beyrəddin, Həmid, Ümid, Xaldanlı Knyaz, Küngütlü İsmayıl, Oxudlu Məhəmməd, Baxış, Şəki şəhərindən evlər yıxan, xanımınlar dağıdan ispolkom Ələşrəf, Veysel, Nizaməddin qaçaqlara qarşı mübarizənin önündə getmiş, ümumiyyətlə, bolşevizmin törətdiyi naqis əməllərlə barışmayan zümrənin qəniminə çevrilmişdilər.

Bir dəfə Ümid, Kyaz, Vəli, İsmayıl, Məhəmməd, Baxış, Beyrəddin və Qasımoğlu Siyahpər bir otryadda birləşərək soracağı “Çatqal dəresi”ndən gələn Qaçaq Abbasın dəstəsinə hücum edirlər. Döyüş başlayan kimi, Qaçaq Abbas dayısının qatili Baxış cəhnnəmə vasil edir.

Otryad üzvləri onun cəsədini orada qoyub başı pozuq halda qaçırlar.

Onlar bu döyüş haqqında erməni və rus rəhbərləri qarşısında hesabat verərkən, qaçaqların sayca çox olmasından, özlərinin qaçaqların mühasirəsinə düşmələrindən, mühasirəni yarıb çıxmalarından və bu zaman göstərdikləri şücaətdən bəhs edirlər. Lakin döyüşün şahidi olmuş Siyahpərin qardaşı Zahid onları ifşa edərək hadisəni olduğu kimi ağalarına nəql etməklə dəstə üzvlərini pis vəziyyətdə qoyur.

Qaçaq Abbasın digər otryadla döyüşü Co dərəsində baş verir. Həmin otryada bələdciliyi İsmayıl və Vəli edirdilər. Xeyli itki verən bu dəstə də döyüşdən məğlub vəziyyətdə çıxır. Xüsusi xidmət orqanları xalq içərisində qaçaqlara qarşı etimadsızlıq yaratmaqla onları cəmiyyətdən təcrid etmək və təklmək üçün müxtəlif planlar hazırlayırdılar. Ter-Qriqoryan və Suren Mıkrıçıyan bu qəbildən olan bir təxribat əməli düşünmüşdülər. Onlar ipək fabrikinə yandırır, bu işdə qaçaqları günahlandırmaq və fəhlələrə “görürsünüzmü qaçaqlar fabriki yandırmaqda sizi işsiz və çorəksiz qoydular” deməklə xalq qəzəbini onların üzərinə yönəltmək niyyətində idilər. Qaçaq Abbas təkbəşinə Şəkiyə gələrək fəhlələri onların bu niyyətindən xəbərdar edir, eyni zamanda bu fitnənin ideya müəllifi olan xüsusi şöbənin rəisi Sureni öldürür.

Onun haqqında Şəkidən Bakıya məlumat məlumatın ardınca göndərilir və kömək tələb olunurdu. Nəhayət, Bakıda, Azərbaycan Dövlət Siyasi idarəsində xüsusi əməliyyat planı işlənib hazırlanır. DSİ-nin nümayəndəsi Əhməd bu əməliyyatın həyata keçirilməsində aparıcı rol ayrılır. Əslən Lənkərandan olan Əhməd yaraşlıq, güləruz və ünsiyyətli olduğundan DSİ əməkdaşları arasında Xub Əhməd ayaması ilə tanınırdı.

O, Şəkiyə meşə təsərrüfatı mütəxəssisi kimi gəlməli və Zəyzid kəndi ətrafındakı meşəyə meşəbəyi təyin olunmalı idi. Xub Əhməd Zəyziddə özünü camaata milli adət-ənənələrə, dini dəyərlərə xüsusi rəğbət bəsləyən şəxs kimi tanıtmalı, Qaçaq Abbasın ailəsinə yaxınlaşıb, qulluğunda müntəzir dayanmaqla onların hüsn-rəqəbətini qazanmalı idi.

Əməliyyat nəzərdə tutulduğu qaydada başlanır. Az sonra Xub Əhməd kənddə hamının sevimlisinə çevrilir. “Seyid ocağı”ndan olduğundan Qaçaq Abbasın anası Mədinə xanım ona daha çox rəğbət bəsləyirdi. Eyni zamanda o, Qaçaq Abbasın bacısı Fizalə üçün də yaxın bir adama çevrilir.

Mədinə xanım Xub Əhmədə tez-tez yalvarırdı ki, bu ailəyə dayaq olsun, onun övladlarını Sovet hökumətinin qəzəbindən qurtarmaq üçün səyini əsirgəməsin. Bu yalvarışların müqabilində o dərddəli anaya təşkinlik verir, hər şeyin yaxşı olacağını bildirirdi.

Bolşevik rejiminin quduz qəzəbi çopur oğlu Babanın ailəsinə fəlakət dalınca fəlakət gətirirdi. Qaçaq Abbasın qardaşları Məmməd və İsrail həbs edilib güllələnmiş, anası Mədinə, oğlanları Fərrux və Bəlyar, bacısı Fizalə qazamata salınmışdılar.

Şəki həbsxanası ağzına kimi qaçaq ailələri ilə dolmuşdu. Arıq oğlu Əhmədin, Tapdığın, Kərimin, Əşrəfin, İsfəndiyarın da ailə üzvləri burada idilər.

Xub Əhməd şəhərə gələrək Qaçaq Abbasın ailəsinə zəmin götürür. Əlbəttə, onun bu addımı razılaşıdırılmışdı. O, Mədinə xanıma narkomla (xalq komissarı) danışdığını, bu ailənin müşküllərini həll etmək üçün ilkin addım kimi oğlanlarından birinin hökmən üzə çıxmasının vacibliyini bildirir. Bu barədə məlumat Qaçaq Abbasa çatdırıldıqda o, Xub Əhmədə inanmadığını açıq-aşkar bildirir.

Bu arada Xub Əhmədlə Fizalə evlənilir. DSİ agentləri ailənin bir üzvünə çevrilir. Qaçaq Abbas qardaşlarını üzə çıxarmazdan əvvəl Xub Əhmədi bir daha sınamaq məqsədiylə ona təyin olunan yerə bir at yükü silah çatdırmağı tapşırır. Silahlar həmin yerə gətirilir. Bundan sonra Qaçaq Abbas qardaşları Əhməd və Vahidi üzə çıxmaq üçün yola salmağa razılıq verir. Vahid və Əhməd təyin olunan yerə gələn kimi həbs edirlər.

Xub Əhməd bir-birinin ardınca Qaçaq Abbasa iki məktub göndərir. Həmin məktubların məzmunu onun bu işdə heç bir günah sahibi olmaması fikrini təlqin edirdi.

Qaçaq Abbas bütün konspirasiya qaydalarını gözləməklə Xub Əhmədlə görüşür. Söhbət olduqca sərt olur. DSİ agentləri and-aman etsə də, yalanı yalana calasa da hər şey Qaçaq Abbasa aydın olur. O, qardaşlarının qisasını alır. Casusu sahibsiz it kimi güllələyir. Fizalənin Xub Əhməddən olan iki övladı isə uşaq evinə verilir.

30-cu illərin əvvəllərində Şəki qəzasında fəaliyyət göstərən qaçaqların böyük əksəriyyəti məhv edilmiş, ya da ələ keçirilmişdi. Qaçaq

Abbasın ətrafında həlqə hər an daralmağa idi. Deyəsən o özü də artıq hər şeyin tezliklə bitəcəyini hiss etmişdi. Bəlkə də bunu hiss etdiyindən arvadı Xədicə ilə görüşmək qərarına gəlir (Onun Leyli və Xədicə adlı iki arvadı olmuşdur). Qaçaq Abbas İsfəndiyarla Xədicəyə xəncər göndərir. Bu bir işarə idi. Əgər xəncər geri qaytarılmazsa deməli, yol açıqdır. Xədicə xəncəri qəbul edir. Görüş gedərkən qaçaq yoldaşları Kərim və Əşrəf də onunla birlikdə idilər. Onlar pusquya düşürlər. Qaçaq Abbas havada tütün qoxusunu duyur və tələyə salındığını anlayır.

Qaçaqqları Xədicənin qonşusu Məhəmməd satmışdı. O, buraya kiminsə gələcəyini əvvəldən hiss etmiş və “inqilabı sayıqlıq” nümayiş etdirmişdi.

Pusquda duran dəstəyə erməni millətindən olan çəkistlər Badalyan və Vartan rəhbərlik edirdilər. Döyüş başlanır. Əvvəl Əşrəfi, sonra isə Kərəmi vururlar. Snayper Səmir Qaçaq Abbası yaralayır, qayanın arxasına çəkilməyə macal tapan Qaçaq Abbas onun yerini müəyyən edir və cavab atəşi ilə Səmiri düz alından vurur. Abbasın olduğu mövqe üzük kimi əhatəyə alınmışdı. Ağır yaralı halda bu mühasirədən çıxmaq qeyri-mümkün idi. Bunu başa düşən Abbas həyatını olduqca baha satmağa, son damla qanına qədər vuruşmağa qərar verir. Bu şəərəfli ölümü allahsız bolşevik rejimi ilə uzun illər apardığı mübarizə dastanının yaddaqalan epiloquna çevirmək istəyirdi. Buna da nail olur.

Çox saylı yaralarından axan qana, dəhşətli ağrılara baxmayaraq barıt tüstüsündən, tərdən qapqara qaralmış halda qaş qaralana qədər vuruşur. Qüvvəsinin tükəndiyini hiss etdikdə isə özünü vurur. Qaçaq Abbas günəşin qürub çağının insana təlqin etdiyi qəriblik duyğusunun qanadlarında bu əzablı dünyanı tərk etdi.

Bəxtiyar Vahabzadənin xatirələrindən:

“... Qaçaq Abbasın meyidini dağdan düşürdükləri indi də gözü-mün qabağındadır. Meyidi şəlin üstünə qoyub dağ aşağı sürüyürdülər.

Eybəcər şəkli salınmış meyidi milis idarəsinin qarşısında şəlin üstündə uzatmışdılar. Bütün şəhər meyidin yanından keçməli idi. Bununla rəsmi dairələr adamları qorxudub demək istəyirdilər ki, hökumətdən narazı adamların aqibəti belə olacaq”.

1939-cu ildə cəsarətli hücumları ilə hakimiyyət orqanlarını daim təşviş içində saxlayan ələkeçməz xalq qisasçıları Zəyzidli Xudu

İbrahim Abdulla oğlunun və Bideyizli Cəfər Mirzə oğlunun qaçaq dəstələri də sıradan çıxarıldı. Bu hadisə əsasən ermənilərin başçılıq etdiyi Azərbaycan hüquq-mühafizə orqanlarının böyük uğuru kimi qeyd edilmişdir.

Azərbaycanın Xalq Daxili İşlər Komissarı Yemelyanovun 1940-cı il yanvar ayının 10-da verdiyi 24 sayılı əmrin məzmunu bunu təsdiq edir. Əmrdə qaçaqlara quldur epiteti vurulur, onlar soyğunçuluqda, qətlər törətməkdə ittiham olunur. Əslində isə qaçaqların qəzəbi xalqa zülm etməkdə ad çıxarmış ayrı-ayrı bolşevik çinovniklərin və xüsusi xidmət orqanları işçilərinin üzərinə yönəlmişdi. Qaçaqqlar tərəfindən 1932-ci ildə Azərbaycan DSI-nin Cəfərabad şöbəsinin müvəkkili, milli mənşəcə erməni olan və bədnam əməlləri ilə yerli əhəlinin nifrətini qazanmış Aqadcanovun öldürülməsi bunu sübut edir. Sənədin məzmunundan o da məlum olur ki, elin igid övladlarının məhv olmasında karaxanovların, tumanyanların tərəfindən öz soydaşlarımız da iştirak etmişlər.

Həmin sənədi diqqətinizə çatdırıram:

Əmr № 24

Surəti

Azərbaycan SSR Xalq Daxili İşlər Komissarı 10 yanvar 1940-cı il. Bakı şəhəri.

1927-ci ildən Nuxa rayonunun ərazisində fəaliyyət göstərən Xudu İbrahim Abdulla oğlunun Zəyzid və Cəfər Mirzə oğlunun Bideyiz siyasi quldur qruplarının son qalıqlarına qarşı əməliyyat aparılıb.

Adı çəkilən quldur qruplar illər ərzində Nuxa, Vartaşen və b. qonşu rayonlarda kolxozçular, kənd fəalları, partiya-sovet aparatı, nümayəndələrinə qarşı 50 terror aktı törətmişlər. 1932-ci ildə həmin banda ilə toqquşmada Azərbaycan SSR DSI-nin Cəfərabad rayon şöbəsinin müvəkkili Aqadcanov yoldaş öldürülmüşdür. Qətlərlə yanaşı quldur dəstəsi soyğunçuluq, kolxoz əmlakının, evlərin yandırılması və s. məşğul olmuşdur.

“Sovet” adına kolxozun sədri Əsgərov Abdulla Məmməd oğlunun, Aşağı Şabalıd kəndinin sakini Mahmudov Həsənin, Yun tədarükü idarəsinin Nuxa rayon şöbəsinin rəisi Tumanyan Sərkis Avaimo-

viçin, Aşağı Göynük kəndinin sakini Sadıxov-Əsgərov Talıbın, meşəbəyi Mustafa Qurban oğlunun və "Sovet" adına kolxozun briqadiri Həbillah Nəsrulla oğlunun Xalq Daxili İşlər Komissarlığına (XDİK) etdikləri köməyin sayəsində, göstərdikləri fədakarlıq və qətiyyət hesabına 1939-cu ilin martından sentyabrına kimi olan müddət ərzində bu quldur dəstəsinin başçıları Xudu İbrahim Abdulla oğlu, Cəfər Mirzə oğlu və həmin dəstənin üzvləri İsgəndər Molla Məmməd oğlu, Əsrəf Cəfər oğlu məhv edilmiş, Yəhya Abdulla oğlu və Sabir Qafar oğlu diri ələ keçirilmişlər. Beləliklə birləşmiş Zəyzid-Bideyiz siyasi quldur dəstəsi tamamilə ləğv edilmişdir.

Əsgərov Məmməd Abdulla oğlunun, Mahmudov Həsənin, Mustafayev Mustafa Qurban oğlunun, Tumanyan Sərkis Avahimoviçin, Sadıxov-Əsgərov Talıbın, Rəhim Məmməd oğlunun və Həbillah Nəsrulla oğlunun yüksək vətənpərvərliyini qeyd edərək onların hamısına pul mükafatı verməklə təşəkkür elan etmək XDİK-nin Nuxa şöbəsinin rəisi Karaxanova həvalə edilsin.

Əmrin əsl Azərbaycan SSR XDİK-nin bütün rayon şöbələrinin operativ heyəti qarşısında, həmçinin XDİK-nin bütün hərbi hissələri qarşısında elan edilsin.

Azərbaycan SSR Xalq Daxili İşlər komissarı, təhlükəsizlik xidməti mayoru Yemelyanov.

Azərbaycan SSR Xalq Daxili İşlər komissarlığı ikinci şöbənin rəisi, təhlükəsizlik xidməti kapitanı Qriqoryan.

Doğrudur: Azərbaycan SSR Xalq Daxili İşlər komissarlığının Nuxa şöbəsinin rəisi təhlükəsizlik xidməti baş leytenantı Karaxanov.

Yuxarıdakı sənəddə öldürülən qaçaqların sırasında adı xatırlanan İsgəndər Molla Məmməd oğlu pəhlivan cüssəli, olduqca cəsur bir insan idi. 1939-cu ildə onu aldadaraq oylağı olan dağlardan qoparıb əvvəlcədən pusqu qurulmuş Sarı Qobu deyilən yerə gətirmişdilər. Əl-qolu açıq ikən ona yaxın gəlməyə cürət etməyərək kəməndə salmış, sonra isə güllələmişdilər. Bununla da ürəkləri soyumamış, meyidin başını kəmişdilər.

Nuxa-Zaqatala dairəsində qaçaqçılıq hərəkatının məşhur simalarından biri də Vartaşen (Oğuz) rayonunun Muxas kəndindən olan

Tapdıq Üzeyir oğlu Mikayılov idi. Bolşevik rejiminin müəyyən etdiyi meyarlar baxımından ortabab kəndli zümrəsinə mənsub olan Tapdığın Muxasda balaca bir dəyirmanı vardı. 1918-ci ildə Calud talanı zamanı İslamı qəbul etmiş Ağasəf adlı bir nökrəri də olub. Bu nökrər Tapdığın həyatının sonrakı mərhələsində üzləşdiyi bütün fəlakətlərin əsas baskarı oldu. XI bolşevik ordusu sıralarına qoşulmuş Ağasəf onu yeni ağalarına Sovet hökumətinin təhlükəli düşməni kimi təqdim edir. Bu təqdimat Tapdığın boynuna keçirilən ölüm ilgəyinə çevrilir. 1920-ci ilin mayında XI ordunun sağa-sola ölüm saçdığı günlərdə onu həbs edib güllələmək üçün Şəkiyə aparırlar. Sanki hər şey bitmiş, ölüm qaçılmaz olmuşdu.

Lakin möcüzə baş verir. Tapdıq qaçıb xilas ola bilir. O, 1930-cu ilə qədər yarı qaçaq həyat tərzini keçirib. Bəli, belə hallar da mövcud olmuşdur. Adətən, bu cür gün-güzəran sürən adamlar silahı əllərindən yerə qoymadan təsərrüfatla, əkin-biçinlə məşğul olurdular.

Qaçaq Tapdıq 1930-cu ildə başlamış Şəki üsyanında iştirak edir. Üsyan yatırıldıqdan sonra yenidən dağlara-daşlara pənah aparır.

Tapdıq bolşevik rejiminin törətdiyi rəzalətlərə qarşı çıxıb, üsyan hərəkətində iştirak edəndə də, ləyaqətinə qarşı yönələn alçaq əmələ görə Muxas kəndində Qazi və Kamil kimi əclafı güllələyəndə də, bacısının namusuna qəsd edən Baş Daşağıllı qoçu Məhəmmədi cəhənnəmə vasil edəndə də qisasçı idi. Şərəf və ləyaqət qisasçısı. Bu elə insanlıq naminə aparılan mübarizə idi.

1930-cu ildə atası Üzeyir kişini və üç əmisini güllələdilər. Doğmalarının məhv edilməsi onun həyatının ən faciəli səhifələrindən biri idi. Qanı-qanından, canı-canından olan əzizlərinin qətindən irəli gələn ürək çatladan, üzücü kədərlə uzun müddət baş-başa qaldı Tapdıq.

Qaçaq Tapdığı xəyanətin qara kölgəsi tora saldı. 1941-ci ilin oktyabrında hakimiyyət orqanları onu Şəkinin Oraban kəndində, evində yaşadığı Gözəl adlı qadının xəyanətindən bəhrələnərək qətlə yetirdilər.

Qaçaqçılıq hərəkatının son mərhələsində qaçaqlara qarşı intensiv təqib mühiti yaradılmışdı. Bu iş cəmiyyətin bütün zümrələrinin nümayəndələri cəlb edilmişdi. Onlara qarşı mübarizədə hər hansı üsul və vasitə məqbul hesab edilirdi. Bolşevik rejiminin qaçaqlara qarşı mübarizəyə ifrat səviyyədə diqqət yetirməsi nəzərinizə çatdır-

maq istədiyim sənəddə də öz əksini tapmışdır: “Muzdur və kasıb kəndlilərin düşüncəli hissəsini banditizm qalıqları ilə mübarizəyə cəlb etmək zəruridir. Banditizm qalıqları və onların köməkçiləri ilə mübarizənin gecikdirilməsi yolverilməzdir, üsyançılara və onların himayədarlarına qarşı fəvqəladə tədbirlər görmək yolu ilə cəza siyasətinin yüksəldilməsi zəruridir”.

Qaçqları aldadıb tora salmaq, himayədarlarını güllələmək, ailə üzvlərini – qocaları, qadınları, uşaqları məhbəslərə doldurmaq, sürgünlərə göndərmək-budur həmin fəvqəladə tədbirlər.

Şəkidə üsyan və qaçaqçılıq hərəkatının tanınmış nümayəndələrindən biri də Şəkinin Zəyzid kəndindən olan Məcid İsmayıl oğlu Mahmudov idi. O, xalq içərisində Məşədi Məcid kimi tanınırdı. İstanbulda təhsil almışdı. Mal-mülk, var-dövlət sahibi olduğundan Sovet hökuməti tərəfindən daim təqiblərə məruz qalmışdı. Dəfələrlə mal-qarası, taxılı hökumət tərəfindən müsadirə edilmişdi. Hətta qol-çomaq kimi “ifşa” edilərək iki ilə yaxın həbsxana həyatının əziy-yətinə qatlaşmalı olmuşdu.

Məşədi Məcid xeyirxah bir insan kimi tanınmışdı. Kənd camaatının qayğı yükünü daşımaq onun həyat tərzinə çevrilmişdi. Adətən Qurban bayramı ərəfəsində qurban kəsməyə imkanı olmayan qonşulara, qohumlara qoyun paylaymış ki, onlar da bu dini ayini yerinə yetirə bilsinlər.

Məşədi Məcid üsyan ərəfəsində bütün qoyun sürüsünü, cəmi 1600 baş heyvanı sataraq əldə olunmuş vəsaiti üsyanın hazırlanmasında cavabdeh olan şəxslərə təqdim etmişdi.

Şəki üsyanının rəhbərlərindən biri olmuş Bəhram bəy Nəbibəyov qaçaqlardan Kor Xudu və Abbas hələ üsyandan xeyli əvvəl arasına Məşədi Məcidin evinə qonaq gəlirdilər. Bəhram bəy qədəmlərini darvazadan içəri qoyan kimi ərkyana deyərdi:

– Ay Məşədi Məcid, bir toğlu kəsidir, söhbət edək.

Sonra süfrə arxasında əlçatmaz, ünyetməz keçmiş haqqında xatirələr bir-birinə calanırdı. Onlar xəyalən bolşevik cəhənnəmindən uzaqlaşmış o illərə qovuşurdular. Bu görüşlər bir növ ləyaqətli kişilərin şərəfli keçmişə salamıydı ki idi və onlar üçün mənəvi tələbatə çevrilmişdi.

Tale Məşədi Məcidə dostu Bəhram bəyin şərəfli həyatının son anlarının şahidi olmaq qismətini bəxş etdi. Bəhram bəy Buxdur dağında M.C.Bağırovun baş kəsənləri ilə şir kimi vuruşub həlak olarkən Məşədi Məcid onun yanında olmuşdu.

Qocaman pedaqoq Nizami müəllim xatırlayırmış: 1930-cu ilin yaz günlərindən birində Məşədi Məcid mənə yaxınlaşıb Qalaya (Şəki həbsxanasına) hücum edəcəklərini, Sovet hökumətini devirəcəklərini bildirdi.

Mən çubuqla yerdə, toz üzərində iri bir dairə, onun içərisində isə nisbətən kiçik dairələr çəkdim. Sonra dairələrin içərisinə nöqtələr düzərək izah etməyə başladım. Bax bu iri dairə Sovet hökumətinin ərazisidir, qismən xırda dairələr respublikaların torpaqlarıdır, nöqtələr isə rayonlardır. Həmin nöqtələrin birində, yəni Şəkidə üsyan qaldırmaqla belə nəhəng əraziyə malik olan hökuməti necə devirmək olar?

Nizami müəllimin bu izahatından sonra Məşədi Məcidin üzündə ani olaraq bir ümitsizlik ifadəsi dolaşmış və heç nə demədən atın belinə sıçrayaraq oradan uzaqlaşmışdı.

Əlbəttə, bu sadə həqiqəti Məşədi Məcid də dərk edirdi. Lakin o, həyatının mənasına çevrilən dəyərlərin daim kolxoz quruculuğu fəalları və allahsızlar cəmiyyətinin üzvləri tərəfindən ələ salınmasına, özünə qarşı təhqiramiz rəftara dözə bilməmiş, bu cür yaşamağın mümkün olmayacağı qənaətinə gəlmişdi.

Üsyan yatırıldıqdan sonra Məşədi Məcid dayısı Nəriman Salman oğlu və Qaçaq Abbasla birgə qaçaqçılıq həyatının çətinliklərinə sinə gərməli olur.

Bir dəfə qaçaqları məhv etmək üçün kəndə o vaxt deyildiyi kimi otryad (silahlı dəstə) gəlir.

Onlar Nəriman Salman oğlunun evini mühasirəyə alırlar. Yəqin kimsə Nərimanın kənddə olması barədə yuxarı məlumat vermişdi. O, həmin anda evdə deyil, zəmidə idi. Elə zəmidəcə onu atəşə tuturlar. Taxılın içinə çökən Nəriman sinə-sinə zəmidən çıxıb, dərə ilə özünü qaçaqlara çatdırır və otryadın kənddə olması barədə məlumatı yoldaşlarına çatdırmaqla onları xəbərdar edir. Nərimanın hələ də zəmidə olduğunu güman edən otryad üzvləri taxıla od vurub yandırırırlar.

Artıq qaş qaralmışdı. Silahlı dəstənin üzvləri kənddə gecələmək qərarına gəldilər. Bu məqsədlə kənd sakini Nəzir kişiye müraciət edirlər. Lakin Nəzir kişi qaçaqlardan çəkdiyinə görə onları qonaq saxlamaqdan imtina edir. Eyni zamanda məsləhət görür ki, gecələmək üçün ən əlverişli yer elə Məşədi Məcidin evidir. Burada onlar tam təhlükəsizlik şəraitində olacaqlar.

Silahlı dəstənin Məşədi Məcidi məhv etməyə gəldiyini bildiyi halda Nəzir kişi nə üçün onlara bu cür məsləhət vermişdir? Məsələ burasındadır ki, Məşədi Məcid və onun ailə üzvləri milli əxlaq dəyərlərinin, o cümlədən qonağın kim olmasından asılı olmayaraq toxunulmazlığının təmin olunmasını şərəf, namus meyarı hesab edərək həmişə uca tutmuşlar.

Özlərini Allah qonağı adlandıran bu şeytan nöqərlərini, fəlakət elçilərini Məşədi Məcidin anası Səltənət xanım qarşıladı.

“Aslanın erkəyi, dişisi olmaz” atalar deyiminin məna çalarlarını tam dolğunluğu ilə özündə təcəssüm etdirən bu qadın sanki nağıllar dünyasından gəlmişdir. At minən, silah oynadan Səltənət xanım evinə təşrif buyuran adamları qonaq etmək üçün qoyunu da özü kəsirdi. Bu cür kişi işinin qulpundan yapışmasını da belə izah edirdi ki, övladlarım baş kəsməklə günahə batmasınlar.

Hamı kimi hökumətin göndərdiyi bu silahlı dəstə də Məşədi Məcidin evində açıq qabaqla qarşılanır. Odun-ocaq tədarükü görülür, qoyun kəsilir, qazan asılır. Səltənət xanım oğlunu silahlı dəstənin onlarda olması barədə xəbərdən halı etməyi də unutmur.

Otryad üzvlərinin öz taleləri barədə təşviş keçirmələri əbəs deyilmiş. Qaçaqqlar qəfil hücumla onları məhv etmək niyyətinə düşmüşdülər. Lakin dəstənin öz evində olduğunu bilən Məşədi Məcid qaçaq yoldaşlarını bu niyyətdən vaz keçməyə razı sala bilir. Amma ev, ailə sarıdan keçirdiyi üzücü nigarəncilik, sıxıntılı ovqat onda evdəkilərin vəziyyətini öyrənmək üçün qəşisəlinməz istək oyatmışdı. Dostları Məşədi Məcidi bu təhlükəli niyyətdən daşıdırmaq üçün dilə tutsalar da nəticəsi olmur. Qaçaqqlar arasında əldə olunan razılaşmaya görə Məşədi Məcid evə baş çəkib ani olaraq oranı tərk edərsə evdəki dəstə dərhal məhv edilməlidir, yox, əgər orada ləngiyərsə qaçaqlar müəyyən fasilələrlə bir-bir evə daxil olmalı idilər.

Məşədi Məcid otağa girərkən onlar süfrə başında idilər. Ani çaşqınlıq ev sahibinin verdiyi salamın cavabının ləngiməsinə səbəb oldu. Səltənət xanım oğlunu süfrəyə dəvət etməklə gərginliyi aradan qaldırır. Bir az keçməmiş Qaçaq Abbas, daha donra Nəriman da gəlib onlara qoşulur. Çox qərībā bir vəziyyət yaranmışdı. Öldürməyə gələnlərlə ölümə məhkum edilənlər eyni süfrə arxasında əyləşib heç nə olmayıbmiş kimi söhbət edir, duz-çörək kəsirdilər.

Nəriman Salman oğlu bir qədər kənarda pəncərənin qarşısında oturmuşdu. Onun iri güssəsi, qəzəbli baxışları dəstə başçısının diqqətini cəlb etdiyindən Nərimanın kimliyi ilə maraqlanır. Cavab çox sərt olur:

– Bir qədər əvvəl gülləyə tutduğunuz, zəmidə diri-diri yandırmaq istədiyiniz adam mənəm.

Şam yeməyindən sonra yatmaq vədəsi çatdıqda dəf ediləsi müşkül görünən daha bir əngəl ortaya çıxır. Tərəflər bir-birinə inanmadıqlarından heç cürə əmin ola bilmirlər ki, gecenin bir aləmi gülləborana məruz qalmayacaqlar. Vəziyyətdən çıxış yolunu Məşədi Məcid göstərir. O, təklif edir ki, silahları yığb anama verəcəyik, şəhər isə geri götürəcəyik. Elə də edirlər.

Bu hadisədən bir müddət sonra hökumət qüvvələri yenidən Zəyzid kəndinə daxil olub, Məşədi Məcidin bütün ailə üzvlərini həbs edərək qaçaqlarla mübarizə üçün qərargah kimi istifadə edilən Kor Xudunun evinin zirzəmisinə salırlar. Burada Məşədi Məcidin övladları İsmayıl və Yaqubu mütəmadi olaraq döyür, onun yerini nişan verməyi tələb edirdilər. Qaçaq Abbasın qardaşı Əhməd İsmayılın gözü qarşısında güllələnir. Lakin sirr-xuda kimi qəbul ediləsi bir hadisə baş verir; Əhməd ölməyib, ağır yaralanmışdı. Bütün bu amansızlıqların baş alıb getməsinə rəvac verən Şəkinin milis rəisi Zəhidov Əhmədi elə yaralı halda, nəfəsi ağzından çıxmamış dəfn etməyi əmr edir. Dəhşət!

İnsan qanına yerikləyən bu manyaklar orta əsrlərin ən qaranlıq dövrlərində mövcud olmuş inkvizisiya cəza üsullarını XX əsrdə Azərbaycanda tətbiq etməklə bizim gözəl məmələkətimizi cəhənnəmə çevirmişdilər.

Zahidov İsmayıl və Yaqubu qırmancla amansızcasına qamçılayır, haçansa bir əzazilin xəstə idrakinin ifrazı olan insanı özünə qəbir qazmağa vadar etmək kimi bir işgəncəni onlara tətbiq edir və hayqırırdı:

– İkinizi bir qəbirdə basdıracam.

Yaqubun üsyankar ruhu birdən onu dilləndirir:

– Yetər daha qazmayacam, indiyədək qazdığımız qəbir də bizim üçün kifayətdir, güllələyin.

Sonra onları zirzəmiyə salıb yenidən döyməyə başlayırlar. Cəllad Zahidov revolveri İsmayılın ağzına dirəyərək bağırırdı:

– Dədənin yerini de.

Orada olan komsomolçulardan biri bu qeyri-bərabər qarşıdurmaya şərin tərəfindən müdaxilə edir:

– O boş revolveri dolusundan bir çoxundan daha yaxşı ayırd edir.

Zahidov tapançanın dəstəyini İsmayılın başına vurur. O, bayırlır. Gözlərini açarkən vaxı ilə evlərinə çox gəlib-getmiş, Məşədi Məcidlə xeyli duz-çörək kəsmiş kişilərdən biri İsmayıla ahəstəcə deyir:

– Səndən bir də atanın yerini soruşsalar de ki, o, Cərgə bulağındadır, gedin, özünüz tapın.

İblis Zahidovun Səltənət xanımın etdiyi söhbətdən məlum olur ki, bu ailənin qənimi missiyasından o halda imtina edə bilər ki, Məşədi Məcid təslim olsun.

Səltənət xanım da doğmalarını represiyadan xilas etmək üçün başqa çarə görmür. Məşədi Məcidi üzə çıxarmaq üçün həbsdən azad edilmiş Səltənət xanım və nəvəsi Yaqub evə dönürlər. Baş verən hadisələrdən hali olan Məşədi Məcid anlayır ki, ailəsinin məhvi hesabına əldə edəcəyi həyat, onun üçün yaşamaq yox, cəhənnəm əzabı olacaqdır. O tərəddüd etmədən üzə çıxmağa razılıq verir.

Səltənət ana göz yaşları içində, körpə yaşlarında olduğu kimi onu çimdirdir, ən yaxşı libasını geyindirir. Məşədi Məcid silah-sürsətini də götürüb atına süvar olur. Onlar ana-bala birlikdə yola düzəlirlər. Darvazalarının qarşısına çıxan qonşular onunla sükut içində, gözləri ilə vidalaşırlar. Məşədi Məcid üzünü kənd əhlinə tutaraq:

– Eh, nə deyim sizə, mən uzun illər sizin qaygınızı çəkdim, amma siz məni qoruya bilmədiniz. Anam məni qurbanlıq qoyun kimi

qəssabxanaya aparır. Ora qurbanlıq kimi gedən adam sağ-salamat geri dönə bilərmə?! – deyə gileylənir.

Məşədi Məcidi elə bu görkəmdə – şıq geyimdə, sinəsində patrondaş, əlində silah, gözəl atın belində görən Zahidov şaşırır, dil-dodağı təpinir. O, çaşqınlığını gizlətmək üçün üzünü Səltənət xanıma tutub, səsinə süni ahəng verərək dillənir:

– Ay qarı, doğrudanmı bu gözəl oğlanı sən doğmusan, heç belə bir igidə qiymək olarmı?

Ancaq həmişə olduğu kimi o, yenə də riyakarlıq edirdi. Məşədi Məcid təslim olduqdan az sonra yoxa çıxdı; öldümü, qaldımı, bunu bilən olmadı.

Məşədi Məcid Kor Xudunun evinin zirzəmisində saxlanılan ailə üzvləri ilə görüşür. Çox təsirli səhnə idi. O, doğmalarını bağrına basaraq deyirdi:

– Heç rəva görərdimmi ki, siz mənə görə əzab-əziyyət çəkəsiniz!

Bu hadisələrdən illər keçdi. Məşədi Məcidin oğlu İsmayıl ordu sıralarında xidmət edərkən təsadüf nəticəsində atasının sonrakı taleyindən xəbər tuta bilər. O bu əhvalatı belə xatırlayırmış: “Müharibənin şiddətli vaxtında, 1943-cü ildə bir qrup əsgər yoldaşımınla birlikdə Sovet hökumətinin xalq düşməni hesab etdiyi məhbusları müşayiət edirdik. Dustaqların içində zahirən azərbaycanlıya oxşayan bir kişinin mehriban baxışlarını üzərimdə sezdim. Bir azdan yenə onun mənə diqqətlə baxdığını gördüm. Maraq məni götürdü. Əlimə imkan düşən kimi onunla söhbətə körpü atdım. Təmiz Azərbaycan dilində mənim haradan olduğumla maraqlandı. Bildikdə ki, mən Şəkinin Zəyzid kəndindən olan Məşədi Məcidin oğluyam, gözləri yaşarmış halda həyəcanla dedi: “Daha heç bir dərdim yoxdur, gör mən kimin oğlunun qabağında gedirəm!”

Aramızda olan söhbətdən məlum oldu ki, atam onunla dustaq yoldaşı olub. Mənə diqqətlə baxmağının səbəbi isə üz cizgilərimdə atama bənzər cəhətləri sezməsindən irəli gəlib. Onlar Stalinin Sibir-dəki ölüm düşərgələrindən birində cəza çəkibləmiş. O, atamın mərdliyindən, xeyirxahlığından bəhs etdi. Sonra doluxsunaraq onun ürək

xəstəliyindən öldüyünü və yoldaşları ilə birlikdə öz əlləri ilə dəfn etdiklərini bildirdi.

Məlum olduğu kimi o zaman bolşevik rejiminin xüsusi xidmət və hüquq-mühafizə qurumlarının əməkdaşları qaçaq hərəkətinə son qoymaq üçün bir sıra məkrli əməliyyat planları hazırlayıb həyata keçirmişdilər. Onlar bu cür əməliyyatlar üzərində düşünərkən qaçaqlarla qohumluq, dostluq əlaqələri olan və əfv müqabilində hökumət nümayəndələriylə əməkdaşlığa sövq edilən keçmiş qaçaqlara xüsusi önəm verir, onların əliylə öz xəbis niyyətlərini gerçəkləşdirirdilər.

Aşağı Göynük kəndinin milis rəisi (indiki anlamda sahə müvəkili) Hacıağanın məşhur qaçaqlar sırasında yer alan Yunus və Kərimi məhv etmək planı məhz bu üslub üzərində qurulmuşdu. Bu qaçaqların faciəli surətdə həlak olmaları Hacıağanın Daxı adı ilə tanınan sabiq qaçaqla əməkdaşlığının nəticəsində baş verdi. Daxı bu enkevedəçinin tapşırığına əsasən qaçaqları könüllü surətdə təslim olacaqları təqdirdə əfv olunacaqlarına inandırır. Qaçaq həyatının məşəqqətlərindən zinhara gəlmiş Yunus və Kərim onunla razılığa gəlirlər. Hacıağanın planına əsasən Kərim, Yunus, Daxı və əslən Babaratma kəndindən olan milis işçisi Həsənbala Qudula kəndində, dəllək Adıgözəlin evində görüşürlər. Qaçaqların qətləmini də burada baş verir. Bu hadisədən sonra Daxı zahirən Hacıağanın yaxın adamına çevrilir. Ona hətta sırf milis işçisinin funksiyasına aid tapşırıqlar verirdilər. Günlərin birində Daxıya cırıdan Süleyman adlı dustağı Bakıyadək müşayiət etməyi tapşıırırlar. Dustaq təhvil verilərkən Daxı gözlənilmədən həbs olunur. Görünür ki, ona sona qədər inam bəslənilməyib.

Milis işçisi Həsənbala da törətdiyi cinayətin qurbanı oldu. Qardaş itkisindən irəli gələn kədərlə, qatilə sonsuz nifrəti qəlbində yanaşı gəzdirən Yunusun bacısı milis müvəkili Hacıağa ilə görüşüb Həsənbalanın öldürülməsi müqabilində ona xeyli qızıl pul təklif edir. Bu təklif simasız və qəddar enkevedəçi üçün göydən düşmə olur. Həsənbalanı sıradan çıxarmaqla o, törətdiyi xeyli cinayət əməllərindən xəbərdar olan şahiddən yaxa qutarmaqla yanaşı, həm də, xeyli qazanc əldə etmiş olurdu.

Həsənbala arvadı ilə birlikdə Babaratma kəndində, qohum toyunda iştirak edərkən öldürülür.

Bolşevik rejiminin qaçaqlara qarşı yönələn cilovlanmaz qəzəb və nifrəti onlarla hər hansı təmas qurmuş insanlara da faciələr gətirirdi. Şəkinin Oxud kəndindən olan qaçaq Atakişini və Samuxlu qaçaq Ələşi evində qəbul edən Kəndələn kəndinin sakini Əlfətin ailəsi də belə müsibətə tuş gəldi.

Dağ, meşə həyatının yorğunluğunu qismən canlarından çıxarmaq üçün qaçaqların bu evə sığınması hakimiyyət dairələrinə bəlli olur. Lakin onları qəfil yaxalamaq niyyəti baş tutmur. Atışma zamanı Əlfətin arvadı və övladı həlak olurlar. Qaçaqlar isə mühasirə həlqəsinə yarıb oradan uzaqlaşa bilirlər.

XX əsrin 30-cu illərində bolşevik ehkamlarını bayraq edərək qanunsuzluq və ədalətsizlik xaosu yaradan irticaya qarşı mübarizə aparanların sırasında Kor Umar təxəllüsü ilə tanınan Xasıyev Umar və qardaşı Xasıyev Heydər Hacı Hümət oğulları da yer almışdılar Umar Azərbaycanda bolşevik rejimi qurulmazdan xeyli öncə doğma yurdunda – Şəkinin Oxud kəndində ipək istehsal edən sənaye müəssisəsi yaratmışdı. Təsəvvür edin: kənd yerində fabrik qurmaq kimi qeyri-adi bir əmələ imza atmış bu mükəmməl ağıl və zəka sahibi bolşevik rejimi tərəfindən o həddə qədər sıxışdırılmışdı ki, əlinə silah götürüb öz ölümünə doğru yürümüşdür.

Üsyan yatırıldıqdan sonra sovet müstəntiqləri tərtib etdikləri sənədlərdə onu əsasən ruslardan ibarət olan 24 nəfər bolşevik fəalının ölümündə birbaşa ittiham etmişdilər. Bu barədə məlumat “Чекисты СССР” kitabında da öz əksini tapmışdır.

Umar Hacı Hümət oğlunun qardaşı Heydər də üsyan iştirakçısı kimi həbs edilmiş, zindanda ağır işgəncələrə məruz qalmış və sonda qala divarlarının önündə güllələnmişdir.

Ruha yaxın olan, qəlbi rıqqətə gətirən milli və dini dəyərlərdən məhrum olmaq istəməyən, mənəvi baxımdan şil-küt edilmiş vəziyyətdə yaşamaqdan, daha doğrusu, mövcud olmaqdan imtina edən insanların qiyamdan başqa digər yolları qalmırdı. Məşhur yazıçı və filosof Kamyu qürur və ləyaqət duyğularının təhrikinə uyğun hərəkət edən insanın qiyam etməsinin səbəbini olduqca dəqiq və dolğun halda belə ifadə etmişdir: “Dirçəliş və ya ölüm dilemmasının açarı qiyamdır. Qiyam mövcudluğun rəhnidir, qiyam insanın əşyaya çevrilməsinə,

onun hörmətdən salınmasına qarşı etirazdır. Qiyam bütün insanlar üçün ümumi olan və heç bir qüvvəyə tabe olmayan təbiətin təsdiqidir.”

Kor Umarın bolşevik diktaturasına qarşı yönələn mübarizəsi kənd miqyasında başlasa da Şəki üsyanının liderləri sırasında başa çatıb. 1930-cu il aprelin 13-də Şəki şəhərinə hücum edən kəndli üsyançıların başında duran şəxslərdən biri də məhz Umar Hacı Hümmət oğlu olub. Şəkinin küçələrinin birində baş verən toqquşma zamanı ağır yaralı halda hökumət nümayəndələrinin əlinə düşən üsyançılardan biri onların “sizə kim rəhbərlik edir?” sualına “Bəhram bəy Nəbibəyov, Molla Mustafa, Hüseyn Əsəd oğlu və Kor Umar” – deyə cavab verib.

Sovet hökumətinin Umar Hacı Hümmət oğluna qənim kəsilməsinin əsas səbəbi vaxtı ilə ipək istehsal edən müəsisə sahibi olması idi. Bolşevik rejimi təmsilçilərinin təfəkkürü “xüsusi mülkiyyət sahibi hökmən istismarçdır” əhkamı ilə məhdudlaşdı. Halbuki Umar Hacı Hümmət oğlu Hacı Zeynalabdin Tağıyevin xeyriyyəçilik əməllərini davam etdirən maarifpərvər bir insan kimi ad çıxarmışdır.

Üsyan yatırıldıqdan sonra Umar 80 nəfər üsyançıdan ibarət qaçaq dəstəsinə başçılıq edərək patizan mübarizəsi taktikasına uyğun gələn üsullarla mübarizəni davam etdirib. Onun həyatına Şabalıd kəndində son qoyuldu. Bu mübariz insanın həyatı da, ölümü də “mərd kişilər qəlblərinə ruhlarına yaxın olan dəyərlərdən məhrum edilmiş vəziyyətdə yaşaya bilməzlər” qənaətinin gerçəkliklə uzlaşdığını bir daha təsdiq etdi.

Şaumyanın Bakı Sovetini Zaqafqaziyada vətəndaş müharibəsinin başlıca mərkəzinə və istehkamına çevirməkdən ibarət mənfur niyyətindən irəli gələn faciəvi nəticələr bir müddət Azərbaycanın qədim yurd yerlərindən olan Şəkidə də özünü biruzə verdi.

Onun 1918-ci ildə Şəkiyə öz nümayəndəsi kimi göndərdiyi Ter-Qriqoryan Vartaşeni (Oğuz) və Şəkinin bir neçə kəndini ələ keçirərək bu ərazidə Bakı Sovetini ali hakimiyyət orqanı olaraq qəbul edən oyuncaq bir rejim yaratdı. Ter-Qriqoryanın burada qısa müddət davam edən hakimiyyəti dönməndə Şəkinin 20 kəndi viranə qoyuldu.

O zaman daşnak-kommunistlərin törətdiyi fəlakətləri öz şəxsi həyatında yaşayan insanlardan biri də Oxud kəndinin sakini Dadaş

oldu. Onun qardaşı Cəbrayıl 18 yaşlı oğlu ilə bircə “Trud” düzündə taxıl biçini ilə məşğul olarkən Ter-Qriqoryanın vampir xislətli cəlladlarının pəncəsinə keçir. Burada yalnız adları çəkilən şəxslərə yox, bütün tövlükdə insanlığa, bəşəri dəyərlərə qarşı yönələn dəhşətli bir cinayət baş verir. Kommunist maskalı daşnaklar öncə Cəbrayılın gözləri qabağında oğlunun başını kəsmiş, sonra da özünü qətlə yetirmişdilər.

Sonralar Dadaş atdığı sərrast güllələrlə neçə-neçə daşnak təfəkkürlü ermənini cəhənnəmə vasil etmiş və bununla da doğmalarının ruhuna təsəlli aramışdır. Bu, insanlıq naminə “cümlə xəyanətlərə, fəlakətlərə bais” iblisdən alınan qisas idi.

İki il keçməmiş həmin əzəzil rejim XI bolşevik ordusunun süngüləri və Azərbaycan kommunistlərinin yedək rolunu oynayan köməyi sayəsində yenidən məmləkətimizə döndü. Deməli, Umarın, Bala-kişinin, Dadaşın, Veysəlin, Abdülhəmidin və əqidə baxımından onlarla həmrəy olan digər insanların sovet-kommunist rejiminə asi çıxması səbəb-nəticə əlaqələrinin ahəngdarlığı, yəni determinizm anlayışının təcəssüm etdirdiyi mahiyyət nöqtəyi-nəzərdən qanunauyğun hal kimi dəyərləndirilməlidir.

Oxud kəndinin 14 sayılı sakini Məmişin insan ləyaqəti naminə sərgilədiyi qeyri-adi şücaət Şəkidə qaçaq hərəkətinin rəmzinə çevrildi.

Bu yeniyetmə atası Abdurəhimin insan idrakını buxovlayan quruluşa, mənəvi köləliyə qarşı mübarizəsini bəsirət hesabına dərk etdiyindən onunla bircə qaçaq hərəkətində iştirak etmişdir. Atası qətlə yetirildikdən sonra bu mübarizəni davam etdirməklə onun ruhuna sədaqətini parlaq surətdə təcəssüm etdirmişdir. Məmiş mübarizə imkanlarının tükəndiyi anda enkevedeçi cəlladların əlinə sağ-salamat düşməmək üçün gülləni öz sinəsinə sıxmış, beləliklə mərdanə ölümü son silaha çevirən sələflərin layiqli davamçısı kimi özünü təsdiq etmişdir.

Təxminən 10 il davam edən qaçaq hərəkəti məntiqi sonluqla nəticələndi. Təslim olmaq istəməyən qaçaqların hamısı son nəfərinə kimi məhv edildi. İman, əqidə, şərəf və ləyaqət uğrunda mücadilə aparan bu insanların taleyinin başqa cür olması da mümkün deyildi. Əzəblı qaçaq həyatına sinə gərənlər yalnız şəhidlik aqibəti ilə üzləş-

məli idilər. “Onlar türklərdir” əsərinin qəhrəmanları sırasında yer alan Şəki üsyanının iştirakçısı Muradağa Şəkidəki qaçaq hərəkəti mücahidlərinin gəldiyi ümumi qənaəti belə ifadə etmişdir: “Qorxunc polis dövlətinə qarşı biz partizan olaraq nə edə bilərdik? Məğlub olduq, amma güclü bir orduya qarşı şərəfli bir müqavimət göstərdik”.

NƏTİCƏ

Vətən tarixi milli idrakın inkişafına təkan verən başlıca amildir. Milli özünüdəyərləndirmə keçmişdən gəlir. Ağac torpağın dərinliklərinə uzanan kökləri vasitəsilə ucalmaq, yüksəlmək imkanı əldə etdiyi kimi, xalq da milli yüksəliş üçün mənəvi gücü tarixdən alır.

Tarixin milli idrakın məkanı olduğunu yaxşı anlayan imperiya ideoloqları xalqımıza baş ucalığı gətirən tarixi hadisələri kommunist-bolşevik ideologiyasının ehkamları baxımından şərh etməklə əsaslı təhrifə məruz qoymuş və beləliklə bu məkanı əlimizdən almağa çalışmışlar. Başqa sözlə desək, tarixi təhrif etməklə milli təfəkkürə pozucu təsir göstərmək və milli özünüdərk prosesini ləngitmək həmin ideologiyanın başlıca məqsədi olmuşdur.

1930-cu il yanvarın 5-də Ümumittifaq Kommunist-bolşeviklər Partiyasının Mərkəzi Komitəsi tərəfindən qəbul edilən qərara görə 1932-ci ilin yayına kimi kütləvi kollektivləşmə həyata keçirilməli və bu zəmində qolçomaqlar bir sinif kimi ləğv edilməli idi.

Söhbət azad əkinçiliklə bağlı yüz illər ərzində formalaşmış iqtisadi münasibətlərə son qoyulmasından, bu qərarla razılaşmayan kəndli sinfinin əhəmiyyətli hissəsinin bütün iqtisadi imkanlardan, siyasi hüquqlardan məhrum edilməsindən gedirdi.

Şəki üsyanı səbəb-nəticə əlaqələrinin ahəngdarlığı baxımından bu qərarla bağlı idi.

Ateizm bolşevik ideologiyasının təməl prinsiplərindən biri idi. Məhz buna görə də dinə aid nə varsa Sovet hökumətinin patoloji nifrətinə hədəf olmuş, total zorakılığa məruz qalmışdır.

Uzun müddət Azərbaycana rəhbərlik etmiş M.C.Bağirovun rəsmi tribunadan etdiyi çıxışlardan birini xatırlamaq yerinə düşər. O, demişdi ki, biz elə etməliyik ki, xalq özü məscidləri dağıtsın və bu işdə bizdən kömək istəsin.

Xalqı özünün dini, milli-mənəvi dəyərlərindən imtina etmək həddinə qədər alçalmaqdan böyük qəbahət təsəvvür etmək mümkündürmü?

Bolşeviklər bu yöndə əməli fəaliyyət göstərməyə başlamışdılar. Məscidlərin bağlanması tələb edən əməkçi məktubları təşkil edildi. Stalin adına mədənin 300 fəhləsinin “xahişi” əsasında Şıxov kəndində Bibiheybət məscidinin fəaliyyətinə son qoyuldu. Şəki şəhər sakinlərinin “tələbinə” görə buradakı “Cümə” məscidi şəhər sovetinin qərarı ilə bağlandı. Belə faktlar Azərbaycanın bütün bölgələrində mövcud olmuşdur.

Deməli, bolşevik rejimi Azərbaycanda uzun bir tarixi dövr ərzində formalaşmış iqtisadi sistemi və xalqın milli-mənəvi dəyərlərini təhdid etmiş, xalqımızın etnogenezinə aid nə varsa, bunların hamısına qarşı diskriminasiya siyasəti yürütmüşdür. Bax, 1930-cu ildə Şəkiddə başlanan və məmləkətimizin digər bölgələrinə yayılan üsyanların səbəbləri bu aspektdən şərh olunmalıdır.

Bolşevik ideoloqları üsyana səbəb olan bu obyektiv amillərin üzərindən sükutla keçərək qeyd olunduğu kimi onu ingilis, türk kəşfiyyatının təsir dairəsinə düşən bir ovuc keçmiş istismarçının əliylə törədildiyini iddia etmələri və ya rejimin xüsusi xidmət orqanlarının Sovet hakimiyyətindən əvvəlki dövrə məxsus iqtisadi münasibətləri, istiqlalıyyət düşüncəsini təmsil edən zümrəni məhv etmək üçün 1930-cu il üsyanının başlanmasına rəvac verməsi barədə əsassız mülahizələr hərəkatın mahiyyətinin təhrif olunmasına xidmət edir.

Beləliklə 1930-cu il üsyanının obyektiv səbəbləri haqqında:

1. Taxıl məhsullarının istehsalı və satışı üzərində dövlətin inhisarçı mövqeyini təmin etmək üçün fərdi kəndli təsərrüfatlarını kollektiv təsərrüfatlarla əvəz etməklə kəndlini həyatının başlıca şərti olan torpaqdan və əməyinin nəticələri üzərində sərəncam vermək hüququndan məhrum edilməsi.

2. Bütün istehsal vasitələri, o cümlədən kustar istehsalı üzərində dövlət inhisarının yaradılması.

3. Milli-mənəvi dəyərlər sisteminin dağıdılması və dini ideologiyanın dövlət səviyyəsində təqib edilməsi.

4. Bütün təzyiqlərə baxmayaraq öz varlığını qoruyub saxlamış fərdi kəndli təsərrüfatlarının, azad sənətkarlığın son nümunələrini inzibati metodlarla, ağır vergi sistemi vasitəsilə iflasa uğradılması.

5. Fərdi kəndli təsərrüfatlarının, azad sənətkarlığın və sərbəst ticarətin tənəzzül etməsi nəticəsində xalq kütlələrinin güzaranının son dərəcə ağırlaşması.

6. Sosial-iqtisadi, siyasi və mənəvi-psixoloji zülmün dövlət müstəqilliyinin itirilməsindən irəli gəldiyinin dərk edilməsi və xilas yolunun milli dövlətin bərpa edilməsində axtarılması.

O zaman Sovet xüsusi xidmət orqanlarının avanqardı hesab edilən Dövlət Siyasi İdarəsi üsyan hərəkatının səbəblərini şərh edən və yeni üsyanlara yol verməmək üçün görülməli tədbirləri əks etdirən bir sənəd hazırlamışdı. Bu sənədin üsyanın səbəblərindən bəhs edən hissəsinə diqqət kəsilək:

1. Ortabab və yoxsul təbəqələri birləşdirmək sahəsində Sovet və partiya aparatının zəif fəaliyyəti ittihadçılara və digər din xadimlərinə imkan vermişdir ki, Sovet hakimiyyətinə qarşı üsyan hazırlasınlar.

2. Kənd təsərrüfatı sahəsində çoxsaylı kampaniyaların həyata keçirilməsində, xüsusən kollektivləşmə prosesində və qolçomaqların bir sinif kimi ləğv edilməsi işində partiya direktivlərinin pozulması vəziyyətin daha da gərginləşməsinə səbəb olmuş, ittihadçı-qolçomaq qruplaşmaları və din xadimləri bundan Sovet hakimiyyətinə qarşı üsyan hazırlamaq üçün bacarıqla yararlanmışlar.

3. Üsyanın başında duran din xadimləri, keçmiş bəy və mülkədarlar partiya siyasətinin kobudcasına təhrif edilməsindən istifadə edərək ümumi narazılıq yaratmış, üsyan hərəkatına qeyri-mütəşəkkil kasıb və ortabab kəndliləri cəlb edə bilmişlər.

4. Partiya direktivlərinin kobud şəkildə pozulmasının başlıca səbəbi partiya – Sovet aparatının yabançı və quldur elementlərlə zibillənməsi olmuşdur. Onlar hər yerdə kəndin əsas təbəqələrinin narazılığını yarada bilmişlər.

5. Üsyan hərəkatının mərkəzi Baş Göynük kəndi olmuşdur. Mahalda olan Siyasi quldur dəstələri (Göynük, Tala və Əliabad) üsyan hərəkatını gücləndirmək üçün hazır silahlı qüvvə kimi fəal rol oynamışlar.

6. Nuxa-Zaqatala mahalında baş verən üsyan Dağıstanda və Azərbaycanın digər rayonlarında cərəyan edən hadisələrlə sıx şəkildə bağlı olmuşdur.

7. Mahalın ayrı-ayrı rayonlarında Sovet-partiya aparatının işləyə bilmədiyini, yabançı ünsürlərlə zibilləndiyini nəzərə alaraq həmin orqanların işini yüksək səviyyəyə qaldırmaq məqsədinə nail olmaq üçün dərhal mətanətli və etibarlı partiya işçiləriylə təmin edilsin.

8. Nuxa-Vartaşen rayonunda ayrı-ayrı kommunistlərin, hətta bütöv özəklərin üsyanə qarşı passiv müqavimət göstərdiyini, bəzi yerlərdə isə quldurlarla birlikdə üsyanda iştirak etdiyini nəzərə alaraq rayon partiya təşkilatlarının və özəklərin buraxılmasına qədər qəti tədbirlər görülməlidir.

9. Kooperativ təsərrüfatlarının vəziyyəti tələb edir ki, bu orqanlar yabançı ünsürlərdən təmizlənməlidir. Plantənzimləyici orqanlar bu rayonlarda kooperativlərin işini möhkəmləndirmək üçün sınamış kadrların göndərilməsi haqqında qərar qəbul etməlidir.

10. Plantənzimləyici orqanlara və Xalq Torpaq Komissarlığına tapşırılsın ki, müəyyən olunmuş əyintilərin, çatışmazlıqların aradan qaldırılması və mahalın lazım olan miqdarda ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsi üçün zəruri tədbirlər görsünlər.

11. Muzdur və kasıb kəndlilərin düşüncəli hissəsini banditizm qalıqları ilə fəal mübarizə aparmağa cəlb etmək lazımdır.

12. Banditizm qalıqları və onların köməkçiləriylə mübarizənin ləngidilməsi yol verilməzdir. Onlara qarşı fəvqəladə tədbirlər görmək yolu ilə cəza siyasətinin yüksəldilməsi zəruridir.

13. Azərbaycan Dövlət Siyasi İdarəsinin mahal şöbəsinin zəif olmasını nəzərə alaraq bütün aparatı təzələnməlidir. Azərbaycanda DSI-nin mərkəzi aparatının seçilmiş əməkdaşlarından iki mahal şöbəsinə yaratmaq üçün dərhal təşkilati tədbirlər görülməlidir.

14. Silahlı hərəkətin başında ittihadçı mollaların durduğunu nəzərə alsaq üsyanın arxasında ittihad təşkilatlarının dayandığı istisna olunmur. Lakin əldə etdiyimiz materiallar hələlik ittihad təşkilatlarının və mollaların mütəşəkkil şəkildə fəaliyyət göstərməsini tam müəyyən etməyə əsas vermir. (114, s.120, 121, 122, 123)

DSİ-nin tərtib etdiyi bu sənəddə öz əksini tapmış fikirlər bəsit olmaqla yanaşı, o dövrün reallıqlarını təhrif etməyə xidmət göstərir. Elliklə kollektivləşmə və bu zəmində qolçomaqların bir sinif kimi ləğv edilməsi haqqında Kommunist Partiyasının qəbul etdiyi qərarların ayrı-ayrı yerlərdə pozulması üsyanın başlıca səbəblərindən biri kimi göstərilir. Bu pozuntu halları isə partiya düşməni kəsilən şəxslərin əməllərinin nəticəsi kimi şərh olunur.

İttihad partiyasının istiqamət verdiyi din xadimlərinin apardığı təbliğat üsyanın geniş miqyas almasını şərtləndirən əsas səbəb kimi göstərilir.

Eyni zamanda kollektivləşməni həyata keçirən hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətində əyintilərin olduğu etiraf edilir. Üsyanda iştirak edən ortabab və yoxsul kəndlilərin çoxluq təşkil etməsi həmin əyintilərdən üsyan rəhbərlərinin istifadə etmələriylə izah olunur.

Bəli, bu sənədi tərtib edənlər üçün insanlar sanki düşüncə və hisslərdən məhrum olan mexanizmlərdir. Elə bil ki, üsyançıların bütün hərəkətləri kənardan idarə olunmuşdur. Sanki onlar daşdan yonulduqlarından on illik fiziki və mənəvi-psixoloji sıxıntıları yaşamamışlar. Şəki üsyanının səbəbləri nədə desən axtarılır, lakin illərlə üzərində eksperiment aparılan xalqın əzmi, iradəsi nəzərə alınmır.

Yüz illərin sınağından çıxmış iqtisadi və milli-mənəvi dəyərlər sistemini məhv etmək niyyətinə düşən kommunist-bolşevik rejiminin nümayəndələri anlamaq istəmirdilər ki, üzdənirəq sosializm quruculuğu zamanı buraxılan nöqsanlar deyil, bu dövlət idarəetmə sisteminin özü xalq tərəfindən qəbul edilmir.

Üsyanda iştirak edən qüvvənin miqyası və sosial tərkibi bolşevik rəhbərliyini təəccübləndirmişdir. Üsyan hərəkətinə qarşı mübarizə aparmaq üçün yaradılan üçlüyün verdiyi məlumata görə 1930-cu il aprelin 12-də kəndlərdən Şəki şəhərinə 100 silahlı və 1500 əliyalın üsyançı yürüş etmişdir.

Balakəndə üsyan yatırıldıqdan sonra həbs edilən üsyançıların sayı 1000 nəfər idi. DSI-nin 1930-cu il tarixli 36 nömrəli raportuna görə üsyançıların 200 nəfəri silahlı olmuşdur.

Vartaşendə (Oğuz) 300 nəfər üsyançıdan ibarət olan qüvvə Bayan, Qumlaq, Xalxal, Padar və digər kəndləri ələ keçirərək bir müddət

nəzarət altında saxlamışdır. DSI yetkililərinin araşdırmalarına görə Vartaşenin (Oğuz) 48 kəndində 18 üsyançı dəstə fəaliyyət göstərmişdir.

Əliabad kəndində 300-400 nəfər üsyanda iştirak etmişdir. Ümumiyyətlə, Qax, Balakən, Car və Əliabadın daxil olduğu inzibati ərazidə 58 kənd birbaşa, 44 kənd isə dolaylı yolla üsyanla bağlı olmuşdur.

Təhlükəsizlik orqanları Qabaqçöl-Balakən üsyanında iştirak edən şəxslərin sosial tərkibini də araşdırmışlar. Araşdırmaların nəticəsində məlum olmuşdur ki, burada baş verən üsyanda 8 nəfər komsomolçu (onlardan biri Kommunist Partiyasına keçməyə namizəd idi), 2 nəfər keçmiş komsomolçu, 10 nəfər kənd sovetinin üzvü, 11 nəfər ordudan tərxis edilmiş keçmiş Sovet əsgərləri, 7 nəfər Baş Siyasi İdarənin zərbəçiləri, 5 nəfər qulluqçu, 5 nəfər molla, 25 nəfər və ya 17,98 faizi qolçomaq, 91 nəfər və ya 65,47 faizi ortabab kəndli, 23 nəfər və ya 16,65 faizi yoxsullar olmuşdur.

Üsyan yatırıldıqdan sonra Şəki-Oğuz (Nuxa-Vartaşen) mahalalarında üsyançılardan əlində olan 123 ədəd rus istehsalı olan tüfəng, 28 ədəd xarici markalı tüfəng, 66 ədəd berdyanka, 92 ədəd başqa növdən olan tüfəng, 7 ədəd tapanca müsadirə edilmişdir.

Car-Əliabad üsyançılarından 58 ədəd rus istehsalı olan tüfəng, 15 ədəd xarici markadan olan tüfəng, 41 ədəd berdyanka, 458 ədəd tüfəng gülləsi, 19 ədəd tapança gülləsi, 83 ədəd xaricdə istehsal olunmuş güllə, 95 ədəd berdyonka gülləsi ələ keçirilmişdir.

Qax üsyançılarından 44 ədəd rus istehsalı olan tüfəng, 19 ədəd xaricdə istehsal olunan tüfəng, 65 ədəd berdyanka, 313 ədəd digər növdən olan tüfəng və 4 tapança alınmışdır.

Balakən üsyançılarından isə 124 ədəd rus istehsalı olan tüfəng, 14 ədəd xarici markadan olan tüfəng, 101 ədəd berdyanka, 236 ədəd digər növdən olan tüfəng, 36 ədəd tapança, 686 ədəd rus gülləsi və 5 ədəd xarici güllə müsadirə edilərək götürülmüşdür.

Üsyan yatırıldıqdan sonra ümumiyyətlə Car – Əliabad, Şəki – Oğuz (Nuxa – Vartaşen), Balakən – Qax rayonlarının üsyançılarından 2765 ədəd silah-sürsat götürülmüşdür (115, s.120).

Şəki-Zaqatala üsyanı baş verən zaman 180 üsyançı həlak olub, 150 üsyançı isə yaralanıb.

Üsyan baş verdiyi günlərdə hakimiyyət nümayəndələrindən 73 nəfər öldürülmüşdür. Onlardan 27 nəfəri sovet fəalı və kommunar, 4 nəfəri milis işçisi, 4 nəfəri DSI-nin əməkdaşı, 10 nəfəri DSI-nin hərbi hissəsinə məxsus əsgər, 28 nəfəri isə ordunun ayrı-ayrı hissələrini təmsil edən hərbiçilər idi. (116, s.119).

Üsyançıların itkisi yalnız 1930-cu ilin may ayının 15-nə kimi olan dövrü əhatə edir. Halbuki mübarizənin sonrakı mərhələsində - qaçaq hərəkəti zamanı da bolşevik rejiminə qarşı müqavimət hərəkətinin xeyli iştirakçısı həlak olmuşdur.

Üsyan hərəkəti yatırıldıqdan sonra 865 nəfər tutulub saxlanılmışdır. Onlardan 226 nəfəri üsyan iştirakçısı ittihamına məruz qalmışdır. Həmin ittihamla məruz qalanların bir qismi güllələnmiş, digərləri isə gedər-gəlməz sürgünlərə göndərilmişdir.

1930-cu ilin yay və payız aylarında dağlara, meşələrə çəkilərək partizan mübarizəsi aparan üsyançılarla hökumət qüvvələri arasında amansız mübarizə getmişdir. Bəhram bəy Nəbibəyovun, İsmayıl Əfəndinin, Əhməd Zigzitskinin, Molla Mustafanın, Kor Umarın qaçaq dəstələrində cəm halında 900 nəfərdən artıq üsyançı var idi. Onların mütləq əksəriyyəti məhv edildi.

Mənəvi və sosial-iqtisadi sıxıntılar içində yaşayan xalqın yaxın keçmiş haqqında xatirələri hələ öz hərəkətini itirməmişdi. Azad sənətkarlığa və fərdi torpaq sahibkarlığına əsaslanan iqtisadi münasibətlərin, milli-mənəvi dəyərlərin məhv edilməsi, bir sözlə, insanı həyata bağlayan, onu yaşamağa sövq edən bütün tellərin qırılması üsyanı labüd edirdi.

Üsyançılar can atdıqları məqsədlərə çatmağa azacıq da olsun ümid bəsləyə bilərdilərmə?

Xeyr, ölkədə hakimiyyət bütünlüklə bir partiyanın əlində cəmləşmiş, idarəetmə əndazəsiz şəkildə mərkəzləşdirilmişdi. Hədə-qorxuya, əmr və fərmanlara əsaslanan inzibati amirlik üsul-idarəsi vasitəsilə bolşevik rejimi öz mövqeyini xeyli möhkəmləndirə bilmişdi.

Sovet-kommunist imperiyasının beynəlxalq vəziyyətinin müəkkəb olmasına bəslənilən ümidlər də özünü doğrultmadı. Doğrudur, XX yüzilliyin 20-ci illərində SSRİ-nin dünyanın aparıcı dövlət-

ləriylə münasibətləri olduqca gərgin idi. 1927-ci ildə İngiltərə Sovet ittifaqı ilə diplomatik əlaqələri kəsdi. ABŞ-da bu dövləti tanımamaqda ısrarlı idi.

Sovet-Polşa münasibətləri düşmənçilik xarakteri almışdı. Çin ərazisində fəaliyyət göstərən sovet diplomatik nümayəndəliklərinə və ticarət obyektlərinə basqınlar edilmişdi.

ÜİK(b)P MK-nın 1927-ci il avqust ayında keçirilmiş plenumunda bildirilmişdi ki, indiki dövrün ən kəskin problemi SSRİ-yə qarşı əksinqilabi müharibə təhlükəsinin mövcud olmasıdır.

1929-cu ilin yayında Çin silahlı qüvvələri Sovet dövlətinin nəzarəti altında olan Şərqi-Çin dəmir yolunu tutub, payızda sərhədlərə hücum etdilər. Beləliklə, Çin ilə SSRİ arasında lokal müharibə başlandı.

Əhalini mübarizəyə səsləyən təbliğatçılar yəqin ki, beynəlxalq aləmin Sovet hökumətinə qarşı tutduğu bu düşmənçilik mövqeyinə əsaslanaraq belə bir yazılı xəbərdarlıq yaymışdılar: "Sovet hökuməti xarici dövlətlərin təzyiqinə tab gətirməyərək süqut edəcəkdir. O zaman bizə qarşı çıxış edən qüvvələrin vəziyyəti olduqca pis olacaqdır" (117, F.1, s.231, iş 53, v.121).

Lakin dünya iqtisadi böhranının başlanması, SSRİ-yə qarşı nifrət zəminində eyni mövqedə duran dövlətlərin öz aralarındakı ziddiyyətlər onların vahid qüvvə halında SSRİ-yə qarşı müharibə etmək ehtimalını heçə endirirdi.

Qoca tarixi aldatmaq, təbii qanunların kürəyini yerə vurmaq hələ heç bir qüvvəyə nəsis olmayıb. Bolşevik rejimi də bunu bacarmadı və öz avantürist niyyətlərindən irəli gələn problemlərin içində dolaşib qaldı; elə bunu göstərmək kifayətdir ki, bütün iqtisadiyyatın dövlətin nəzarəti altına keçməsi nəticəsində əmək məhsuldarlığı kəskin şəkildə azaldı.

Kolxoz sistemində aqrar münasibətlərin əsasında duran əməyin ictimai xarakterə malik olması və bundan törənən iqtisadi fəsadlar tezliklə özünü biruzə verdi.

Kolxoz sisteminin uğursuzluqları ÜİK(b)P MK-nın 1939-cu ilin mayında keçirilmiş plenumunda etiraf olundu. Mərkəzi Komitənin katibi A.A.Andreyev məruzəsində bildirdi ki, kollektivləşmədən

sonrakı 10 il ərzində fərdi təsərrüfatda əmək fəaliyyətiylə məşğul olan kəndlini kolxozçu ilə müqayisə etdikdə görürük ki, kolxozçuların əmək məhsuldarlığı xeyli azalıb, kolxozlarda əmək haqqı fondları boşalıb, bir sözlə kənd təsərrüfatı böhran içindədir. Məhz bu səbəbdən İ.V.Stalinin təklifiylə həmin plenumda iş günü ərzində kolxozçuların üzərinə minimum öhdəlik qoymaq, 80 əmək günü həcmində minimum əmək günü həddi müəyyən etmək, həyatı təsərrüfat sahələrini azaldıb kolxozu kəndlinin yeganə yaşayış vasitəsinə çevirmək, fərdi təsərrüfatlara əlavə vergi təyin etmək üçün yollar axtarmaq, xutorları ləğv edib kənd əhalisini mərkəzləşdirmək, kolxoz sahələrindən kolxozçuların şəxsi mal-qarası üçün yem yığılmasını qadağan etmək qərara alınır (118, s.122,123).

1931-ci il fevralın 28-dən martın 1-nə kimi Şəki şəhər və rayon İcraiyyə Komitəsinin geniş plenumu keçirilmişdi. Plenumun gündəliyində duran ən ümdə məsələ vergilərin toplanması zamanı qarşıya çıxan çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün tətbiq olunacaq tədbirlərin müəyyənəşdirilməsi idi. Həmin il üçün rayon daxilində 321488 manat 55 qəpik vergi toplanmalı idi (119, F.13, s.1, s.v.1). Bu o dövr üçün böyük məbləğ idi. Həm də vergilərin böyük hissəsi fərdi təsərrüfatların üzərinə qoyulmuşdu. Təsəvvür etmək çətin deyil ki, dövlət tərəfindən yaradılmış saysız-hesabsız maneələrlə üzləşən, inzibati metodlarla fəaliyyət imkanları məhdudlaşdırılan fərdi təsərrüfatlar üçün bu vergiləri ödəmək necə böyük çətinlik təşkil edirdi. Lakin hakimiyyət orqanları bu çətinliklərlə barışmaq istəmir, kütləvi kollektivləşmənin ilkin mərhələsində və üsyan yatırılarkən soyub-taladıqları fərdi təsərrüfatlara güc çatmayan vergilər təyin edirdilər.

Həmin plenumda vergiləri toplamaq üçün inzibati metodların tətbiq olunması haqda qərar qəbul olundu. Qərarla deyilirdi ki, vergiləri yığmaq üçün inzibati idarələr bu işə cəlb edilməli, vergi verməyənlərə qarşı inzibati tədbirlər tətbiq olunmalıdır. Qərarla həmçinin bildirilirdi ki, vergilərlə bağlı məsələlər məhkəmənin diqqət mərkəzində olmalı və bu qəbildən olan işlərə növbədən kənar baxılması təmin edilməlidir.

Vergiləri toplamaq məqsədi ilə əlaqədar şəxslərin yerlərə göndərilməsi və fığarə muzdurların da bu işə cəlb olunması plenumun

qəbul etdiyi qərarlar sırasında idi. Bütün bunlar bir daha sübut edirdi ki, Sovet hökuməti kəndlini fərdi torpaq sahəsindən məhrum edən aqrar siyasəti davam etdirmək və kollektivləşməni başa çatdırmaq niyyətində israrlı olub.

1930-cu ilin noyabrın 27-də Şəki şəhər Soveti heyətinin qəbul etdiyi daha bir qərar dövlətin bütün torpaqlar üzərində qəti inhisarçı mövqeyinin daha da möhkəmləndiyini və torpaqla bağlı bütün məsələlərdə sərəncam vermək funksiyasının əndazəsiz şəkildə hakimiyyət orqanlarının əlində cəmləşdiyini göstərirdi. Həmin qərar Nuxa şəhərinin tabeliyində olan və bağ-bostan bitkiləri əkini üçün istifadə edilən torpaqlar haqqında idi. Məsələ burasında idi ki, 2336 hektar torpaq şəhərin Qışlaq hissəsində yaşayan əhalinin, 136 hektar sahə isə Dodu adlanan məhəllənin sakinlərinin istifadəsində idi. Qərarda göstərilirdi ki, icarədarlar şəxsi maraqlarını düşüdüklərindən şəhər əhalisinin bu torpaqlardan faydalanması qeyri mümkündür. Ona görə də həmin torpaqlar onlardan alınıb şəhər sovetinin sərəncamına verilməlidir. Mülkiyyət toxunulmazlığı hüququndan bəhs etmək mənasızdır. Çünki bu hüquq ittifaqda 1917-ci ildə, bizdə isə 1920-ci ildə ləğv edilib.

Kustar istehsalın məhdudlaşdırılması prosesi isə bu sahədə durumu öz məntiqi sonluğuna, iflas həddinə yaxınlaşdırırdı.

1930-cu il noyabrın 13-də Şəkidə dabbaq sexlərində antisanitariya vəziyyətinin mövcud olduğunu əsaslandıran akt tərtib olunmuşdur. İcraiyyə Komitəsinin nümayəndəsi Seyid Seyidov, dəri artelinin sədri Yaqub Səlimov, sanitar həkimi Semyonov və baytar həkimi Demart tərəfindən imzalanmış həmin aktda bildirilirdi ki, dabbaq sexlərində hökm sürən antisanitariya vəziyyəti müxtəlif xəstəliklərin yayılması üçün zəmin rolunu oynayır.

Dabbaq sexlərinə edilən daha bir yoxlama reyidinin çıxardığı nəticə bu idi ki, guya həmin sexlərin sahibləri yüzlərlə dərinə alıb gizlətməklə eyni qəbildən olan dövlət istehsalını tənəzzülə uğratmaq məqsədini güdmüşlər.

Nuxa şəhər Soveti bütün bunları nəzərə alaraq 1930-cu il dekabrın 4-də fərdi qaydada işləyən dabbaqlara patent verilməsini dayandırmaq haqqında göstəriş verdi. Eyni zamanda inzibati şöbəyə

tapşırırlar ki, kustar istehsala qarşı inzibati qaydada mübarizəni gücləndirsin.

Qısa müddətdən sonra məlum oldu ki, dövlətin nəzarəti altına keçən istehsal sahələrində təsərrüfatsızlıq, vəzifədən sui-istifadə halları və rüşvətxorluq baş alıb gedir. Bütün bunların nəticəsində əmək məhsuldarlığı xeyli aşağı düşüb.

Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsi işlər şöbəsinin müdiri Babaxanovun imzaladığı Nuxa rayon Xalq Məhkəməsinin ştat cədvəlinin artırılması zərurətindən bəhs edən sənəd yuxarıda söylənilənləri təsdiq edir. Orada bildirilirdi ki, hal-hazırda Nuxa rayon Xalq Məhkəməsinin icraatında dövlət əmlakının mənimsənilməsi ilə bağlı 650 iş var və artmaqda davam edir. Belə işlərlə bağlı proseslərin sürətləndirilməsinin zəruriliyini və rayonun böyük olmasını nəzərə alaraq bir hakim, bir katib ştatlarının artırılması, həmçinin büdcədən bu məsələnin həlli üçün lazımı vəsaitin ayrılması təmin edilməlidir.

Fərdi istehsal sahələrinə hücumlar artdıqca əhalinin güzaranı daha da ağırlaşdı. Talon vasitəsilə verilən ərzaq məhsulları xalqın başlıca həyat mənbəyinə çevrilmişdi. Acınacaqlı hal bu idi ki, hətta əhalini minimum zəruri yeyinti məhsulları ilə təmin olunmasında da fərdi istehsalda çalışanlara qarşı ayrı seçkiliyə yol verilirdi.

Bu sahədə fəaliyyət göstərənlər yalnız o halda ərzaq talonu ilə təmin olunurdu ki, iş verənlərlə müvafiq həmkarlar təşkilatları arasında tarif razılaşması olsun.

Nəinki sosial iqtisadi xarakterli məsələlərdə, habelə milli problemləri əhatə edən sahələrdə də daha mürtəce mövqe tutulması bir daha sübut edir ki, bolşevik rejimi milli məsələlərlə bağlı ziddiyyətləri islah etmək əvəzinə daha da dərinləşdirmək xətti götürmüşdür.

Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin nəzdində milli azlıqlar şöbəsinin rəhbəri Sərkisovun çıxışı deyilənləri təsdiq edir. Sərkisov həmin çıxışında xüsusi tərzdə vurğulayır ki, Qaxda kənd sovetinin sədri ingilov, gürcü olmasına baxmayaraq işlər türk dilində aparılır. Vartaşendə də əhalinin əksəriyyəti erməni olsa da (?) türk dili işlərin aparılmasında aparıcı mövqeyə malikdir. (120, Şəki Arxivi, F.13, s.1, iş 8, v.81)

Bax, bu artıq milli dilin sıxışdırılmasına açıq çağırış idi. Həm də bu çağırış rəsmi hakimiyyət səviyyəsində edilirdi.

Bolşevik rejimi kütləvi kollektivləşmə prosesini həyata keçirmək üçün yeridilən aqrar siyasətin nöqsanlı cəhətlərini etiraf etsə də məhz həmin siyasətdən narazı qalan xalq kütlələrinə qarşı cəza tədbirlərini genişləndirmək, xalqın maddi və mənəvi sıxıntılarını dərk edərək ona münasibətdə humanist mövqe tutan, bəzi hallarda haqlı tələbləri müdafiə edən partiya və dövlət hakimiyyət orqanlarının ayrı-ayrı nümayəndələrinə divan tutmaq xətti götürdü.

Lakin dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılan zorakılıq, inzibati amirlik metodları SSRİ adlanan nəhəng imperiyada nə sosial-iqtisadi xarakterli, nə də milli səciyyə daşıyan problemləri həll edə bilmədi. Həll edə də bilməzdi. Çünki bu problemlərin çözlüməsini təmin edən qanunauyğunluqlara, elmi-metodoloji vasitələrə arxa çevrilmişdi. Əbəs yerə deyil ki, 70 il sonra ölkəni minimum ərzaqla təmin etmək üçün ərzaq proqramı qəbul edildi.

Xalqların milli maraqlarının nəzərə alınmaması isə onunla nəticələndi ki, imperiyanın ömrünü uzatmaq üçün yenidənqurma adı ilə həyata keçirilən islahat onun çökməsinə səbəb oldu.

Bolşevik quruluşu xalqımızın xislətindəki bəşəri fəzilətləri məhv etməyə çalışmaqla onun xarakterini mənfi istiqamətə dəyişmək kimi iyrəng bir niyyətə düşmüşdü.

Fikrimizin təsdiqi üçün M.C.Bağırovun rəsmi tribunadan etdiyi çıxışlardan birini xatırlamaq yerinə düşər. O demişdir ki, biz elə etməliyik ki, xalq özü məscidləri dağıtsın və bu işdə bizdən kömək istəsin. Ə.Qarayev isə qolçomağa qarşı mübarizədə yaxın qohumları bir-birinə qarşı qoymağı təklif edirdi.

İnsanları öz dini-mənəvi dəyərlərinə qarşı çıxmağa, doğmalarına, yaxınlarına xəyanət etməyə vadar etmək elə bu niyyətdən xəbər vermirdimi?!... Qan qohumlarını üz-üzə qoymaqdan, hətta oğulu ataya qarşı qaldırmaqdan daha böyük rəzalət təsəvvür etmək mümkündürmü?!

Deməli, Şəki üsyançıların bolşevik rejiminə qarşı apardığı dava yalnız sosial-iqtisadi və siyasi hüquqsuzluğa qarşı deyil, həm də

milli əxlaqı, milli xarakteri hifz edib saxlamaq üçün sürdürdüyü milli qeyrət davası idi.

Şəki üsyanı guya xalqımızın daxilən azad olmaması, bolşevik rejiminin törətdiyi rəzalətlərə müticəsinə itaət etməsi, ümumiyyətlə, itaətkar xislətə malik olması haqqında söylənilən iftiraların ifşası deməkdir. Bu üsyan 20-ci illərin axırları, 30-cu illərin əvvəllərində nəinki Azərbaycanda və Qafqazda, habelə bütün SSRİ məkanında qolçomaq qiyamları kimi təqdim edilən müqavimət hərəkətlərinin ən kəskinə idi.

Nəhayət, Şəki üsyanı milli dövlətdən məhrum edilmiş, məhz buna görə də maddi və mənəvi sərvətləri üzərində sərəncam vermək hüququ əlindən alınmış xalqımızın apardığı istiqlal savaşının şanlı bir səhifəsi idi.

QAYNAQLAR

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi (ARDA). F.12, s.4, iş 57, v.8.
2. M.İsmayılov. Şəki, Bakı: "Azərənşr", 1982, 152 s.
3. Ş.Hüseynov. Mətbu irsimizdən səhifələr, Bakı: "Çənlibel NPM", 484 s.
4. M.Ə.Rəsulzadə. Əsərləri, III cild (1915-1916). İkinci nəşri, Bakı: "Elm", 2012, 596 s.
5. M.İsmayılov. Şəki, Bakı: "Azərənşr", 1982, 152 s.
6. A.Əfəndizadə. Hər ürəkdə səbt olubdur: Ya ölüm, ya Türkiyə", Nuxa: "Mədəniyyət", 1919, 18 s.
7. M.Ə.Rəsulzadə. Əsərləri, I cild (1903-1909). İkinci nəşr, Bakı: "Təhsil" 2014, 418 s.
8. Z.Mabudoğlu, S.Baharəddin qızı. Şəkiddə məhəllə adları, soylar və ləqəblər. I kitab (Qoruq ərazisi). Bakı: "Hafta-Press", 2004, 346 s.
9. Ş.Hüseynov. Mənəvi irsimiz və gerçəklik. Bakı: "Adiloğlu", 2004, 320 s.
10. Ə.Tahirzadə. Şəkinin tarixi qaynaqlarda. Bakı: "Master", 2007, 255 s.
11. X.Xəlilli. Azərbaycan türklərinin etnogenezi və milli inkişaf tarixi. Bakı: "MBM", 2007, 383 s.
12. Nuxa Hürriyyəti –Maarif Cəmiyyətinin 1917 sənəsi 1 apreldən – 1919 sənəsi 1 marta qədər mədaxil və məxaric hesabı, Nuxa: "Mədəniyyət", 1919.
13. Ə.Tahirzadə. Mustafa bəy Əlibəyov şəxsiyyəti sənədlərin güzgülündə. "525-ci qəzet" 17 fevral 2007-ci il.
14. Yenə orada.
15. M.Ə.Rəsulzadə. Əsərləri, I cild (1903-1909). İkinci nəşri, Bakı: "Təhsil", 2014, 480 s.
16. Ə.Tahirzadə, H.Manafli. Unitdurulmuş azman Əliabbas Qədimov, Bakı: "Apostroff", 2012, 203 s.

17. Yenə orada.
18. Ə.Tahirzadə. Şəkinin tarixi qaynaqlarda. Bakı: "Master", 2007, 255 s.
19. Ə.Kərimov/İsmayılov. Şəki keçmişdə və imdi, Şəki: Hökumət mətbəəsi, 1928, 28 s.
20. Ş.Hüseynov. Müstəqilliyin çətin yolu... reallıqlar, düşüncələr, Bakı: "Adiloğlu", 2009.
21. Yenə orada.
22. C.Həsənlı. Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939). Bakı: "Adiloğlu", 2012, 656 s.
23. Ş.Hüseynov. Mətbu irsimizdən səhifələr, Bakı: "Çənlibel NPM", 484 s.
24. Şəki xəbəri qəzeti, №7, 1921-ci il.
25. M.Qasımlı. Azərbaycan türklərinin milli mücadele tarixi 1920-1945. İstanbul, 2006.
26. Qafqaz Kommunası qəzeti, 9 fevral, 1921-ci il.
27. M.Qasımlı. Azərbaycan türklərinin milli mücadele tarixi 1920-1945. İstanbul, 2006.
28. Yenə orada.
29. X.Məmmədov. Azərbaycan milli hərəkəti (1875-1918-ci illər). Bakı: "Sabah", 1996, 176 s.
30. Ə.Mete. O torpağın övladları. Bakı: "Nurlan", 2006, 606 səh.
31. M.Qasımlının göstərilən əsəri.
32. Q.Əlioğlu. Fəzilətli Fərəculla Pişnamazzadə. Bakı: 2006.
33. А.Балаев. Азербайджанское национальное движение: от Мусавата до народного фронта. Баку: «Елм», 1992, 103 с.
34. X.Xəlilli. Azərbaycan türklərinin etnogenezi və milli inkişaf tarixi. Bakı: "MBM", 2007, 383 s.
35. A.Balayevin göstərilən əsəri.
36. Şəki arxivi. Əsas fond 13, saxlama vahidi 13.
37. Nuxa fəhləsi qəzeti, 2 noyabr 1930-cu il.
38. M.Qasımlının göstərilən əsəri.
39. Yenə orada.

40. C.Həsənov. Ağ ləkələrin qara kölgəsi. Bakı: "Gənclik", 1991, 199 s.
41. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi (ARDA). F.255, s.1, iş 56, v.38-47
42. Yenə orada.
43. Ş.Hüseynov. Müstəqilliyin çətin yolu... reallıqlar, düşüncələr, Bakı: "Adiloğlu", 2009.
44. Qurani-Kərim. Ərəbcədən tərcümə edənlər: V.Məmmədəliyev, Z.Bünyadov, Bakı: 1991.
45. V.İ.Lenin. ədəbiyyat haqqında. Bakı: "Yazıçı", 1979.
46. Kommunist qəzeti. 15 avqust 1989-vu il.
47. Mir Cəfər Bağirovun Məhkəməsi. Bakı: "Yazıçı", 1991.
48. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi (ARDA). F.12, s.4, iş 62, v.140.
49. C.Qasimov. Yaddaşın bərpası. Bakı: "Mütərcim", 1999, 254 s.
50. ARDA. f.255, s.1, iş 56, v.38-47.
51. ARDA. f.12, s.4, iş 62, v.134-137, 140.
52. C.Qasimov. Yaddaşın bərpası. Bakı: "Mütərcim", 1999, 254 s.
53. Yenə orada.
54. Yenə orada.
55. M.Qasımlı. Azərbaycan türklərinin milli mücadele tarixi 1920-1945. İstanbul, 2006.
56. ARDA. f.411, s.20, iş 22, v.54.
57. ARDA. f.411, s.20, iş 22, v.1.
58. C.Qasimovun göstərilən əsəri.
59. Yenə orada.
60. ARDA. f.1, s.231, iş 25, v.155.
61. Azərbaycan qəzeti. 20 fevral 2000-ci il.
62. C.Qasimovun göstərilən əsəri.
63. A.Əfəndiyev. Əfəndizadələr. Bakı: "Azərənşər", 1991, 235 səh.
64. ARDA. f.1, s.231, iş 53, v.121.
65. ARDA. f.255, iş 56, v.38-47.
66. C.Qasimov. Yaddaşın bərpası. Bakı: "Mütərcim", 1999, 254 s.

67. M.Qasımlı. Azərbaycan türklərinin milli mücadele tarixi 1920-1945. İstanbul, 2006.
68. C.Qasimov. Yaddaşın bərpası. Bakı: "Mütərcim", 1999, 254 s.
69. Л.Аскеров. Записки чекиста. Баку: «Язычы», 1981, 95 стр.
70. M.Qasımlının göstərilən əsəri.
71. L.Əsgərovun göstərilən əsəri.
72. M.Qasımlının göstərilən əsəri.
73. L.Əsgərovun göstərilən əsəri.
74. ARDA. f.255, s.1, iş 56, v.38-47.
75. Z.Mabudoğlu, U.Bəşirqızı, K.Adışirinov. Şəkidə məhəllə adları, soylar və ləqəblər, II kitab, Bakı: "Hafta-Press", 2004, 346 s.
76. ARDA. f.1, s.231, iş 53, v.121.
77. "Kommunist" qəzeti. 15 avqust 1989-cu il.
78. M.Qasımlının göstərilən əsəri.
79. ARDA. f.1, s.231, iş 52, v.21.
80. Şəki qəzeti. 3 mart 1993-cü il.
81. Şəki qəzeti. 10 mart 1993-cü il.
82. Şəki qəzeti. 17 mart 1993-cü il.
83. Şəki qəzeti. 24 mart 1993-cü il.
84. Şəki qəzeti. 31 mart 1993-cü il.
85. Şəki qəzeti. 7 aprel 1993-cü il.
86. Şəki qəzeti. 28 aprel 1993-cü il.
87. Ə.Tahirzadə. Şəkinin tarixi qaynaqlarda. Bakı: "Master", 2007, 255 s.
88. Л.Аскеров. Записки чекиста. Баку: «Язычы», 1981, 95 с.
89. C.Qasimov. Yaddaşın bərpası. Bakı: "Mütərcim", 1999, 254 s.
90. "Kommunist" qəzeti. 15 avqust 1989-cu il.
91. ARDA. f.255, s.1, iş 56, v.38-47.
92. "Oktyabr" jurnalı 1988, №11.
93. Ə.Tahirzadə, H.Manafı. Unitdurulmuş azman Əliabbas Qədimov, Bakı: "Apostroff", 2012, 203 s.
94. Yenə orada.
95. Yenə orada.

96. Yenə orada.
97. Yenə orada.
98. Yenə orada.
99. Acı həqiqətlər (məqalələr toplusu). Bakı: "Azərneşr", 1991, 235 s.
100. C. Qasımov. Yaddaşın bərpası. Bakı: "Mütərcim", 1999, 254 s.
101. M. Qasımlı. Azərbaycan türklərinin milli mücadele tarixi 1920-1945. İstanbul, 2006.
102. Yenə orada.
103. Yenə orada.
104. ARDA. F.1, s.231, iş 52, v.2.
105. M. Qasımlı. Azərbaycan türklərinin milli mücadele tarixi 1920-1945. İstanbul, 2006.
106. Yenə orada.
107. B. Vahabzadə. Şənbə gecəsinə gedən yol. Bakı: "Azərneşr", 1991.
108. C. Qasımov. Yaddaşın bərpası. Bakı: "Mütərcim", 1999, 254 s.
109. M. Qasımlının göstərilən əsəri.
110. Yenə orada.
111. Yenə orada.
112. Yenə orada.
113. ARDA. F.411, s.20, iş 26, v.144.
114. C. Qasımov. Yaddaşın bərpası. Bakı: "Mütərcim", 1999, 254 s.
115. ARDA. F.1, s.231, iş 53, v.121.
116. C. Qasımovun göstərilən əsəri.
117. ARDA. F.1, s.231, iş 53, v.121.
118. C. Həsənov. Ağ ləkələrin qara kölgəsi. "Gənclik", 1991, 199 s.
119. Şəki arxivi. F.13, s.1, saxlama vahidi 1.
120. Şəki arxivi. F.13, s.1, saxlama vahidi 1.
121. V. Aslan. Hər şey zaman içində Akademik Məcid Rəsulov. Bakı. "Renesans-A" Nəşriyyat evi, 2016, 160 səh

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ	3
GİRİŞ.....	10
I FƏSİL.	
1930-cu il üsyanına gedən yollar	14
II FƏSİL.	
Hərəkətin ideoloji-siyasi əsaslarının hazırlanması, üşyançı qüvvənin təşkilatlanması	64
III FƏSİL.	
Üsyanın başlanması, gedişi və nəticələri.....	96
IV FƏSİL.	
Üsyan hərəkətinin Şimal-Qərbi Azərbaycanın digər qəzalarına yayılması	144
V FƏSİL.	
Qaçaq hərəkəti.....	150
NƏTİCƏ	181
QAYNAQLAR	194

«Mütərcim» NPM-də səhifələnmiş və çap olunmuşdur.

Çapa imzalanıb: 05.02.2024.

Format: 60x84 1/16. Qarnitur: Times New Roman.

Həcmi: 12,5 ç.v. Tiraj: 300. Sifariş №36

TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFIYA MƏRKƏZİ

Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125/139b

Tel./faks 596 21 44

e-mail: mutarjim@mail.ru

www.mutercim.az

Azf339512

"Mütercim" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi

(012) 596-21-44

www.mutercim.az

 [www.fb.com/MutarjimPPC](https://www.facebook.com/MutarjimPPC)

 www.instagram.com/mutercim.az